

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ZESZYT 6

PRZEMIANY STRUKTURY OSADNICZO-AGRARNEJ
WSI POWIATU PROSZOWICKIEGO
OD POŁOWY XIX WIEKU DO 1960 R.
(na wybranych przykładach)

Opracowała: A. PROCHOWNIK

INSTITUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNA ORGANIZACJA
Polskiej Akademii Nauk
Zakład Przem. i Geogr. (Inst. Geogr.)
00-930 Warszawa
ul. Nowy Świat Nr 72

Warszawa

1965

WYKAZ ZESZYTÓW

PRZEGLĄDU ZAGRANICZNEJ LITERATURY GEOGRAFICZNEJ

za ostatnie lata

1961

- 1 Zagadnienia wodne, 6 art., s. 249, zł 10.—
- 2 Nowe kierunki badań osadnictwa wiejskiego, 7 art., s. 149, zł 10.—
- 3 Problemy współczesnej biogeografii, 9 art. — Część I, zł 10.—
- 4 Problemy współczesnej biogeografii, 8 art. — Część II, zł 10.—

1962

- 1 Geografia stosowana — 10 art. — Część I, zł 10.—
- 2 „ „ — 10 art. — Część II, zł 10.—
- „ regionalna, 8 art., s. 219, zł 10.—
- 4 Zagadnienia teoretyczne geografii, 4 art., s. 180, zł 10.—

1963

- 1 Teoria ośrodków centralnych, art. 5, s. 180, zł 10.—
- 2 Metody statystyczno-matematyczne w geografii ekonomicznej, (w druku).
- 3/4 Wybrane zagadnienia z oceanografii fizycznej, art. 12, s. 204, zł 10.—

1964

- 1 Założenia teoretyczne geografii zaludnienia, art. 15, s. 140, zł 21.—
- 2 Zadania i metody współczesnej klimatologii, art. 10, s. 196 zł 24.—
- 3 Wybrane zagadnienia krasu s. 164 + ryc. nlb., zł 24.—
- 4 Zagadnienia z problematyki limnologicznej, s. 180, zł 21.—

1965

- 1 Zagadnienia kartografii ogólnej, s. 138 + ryc. nlb., zł 21.—
- 2 Problemy krajów rozwijających się, 160+nlb., zł 24.—

WYDAWNICTWA BIBLIOGRAFICZNE IG PAN

- S. LESZCZYCKI, B. WINID — Bibliografia Geografii Polskiej 1945—1951, 1956, s. 219, zł 29.—
- S. LESZCZYCKI, J. PIASECKA, H. TUSZYŃSKA-REKAWKOWA, B. WINID — Bibliografia Geografii Polskiej 1952—1953, 1957, s. 90, zł 24.—
- S. LESZCZYCKI, H. TUSZYŃSKA-REKAWKOWA, B. WINID — Bibliografia Geografii Polskiej, 1954, s. 67, zł 15.—
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 1—168, 1956, s. 88, zł 13.50
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 169—468, 1956, s. 105, zł 16.—
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 469—876, s. 127, zł 24.—
- Z. KACZOROWSKA — Zestaw zagranicznych czasopism i wydawnictw seryjnych z zakresu nauk o Ziemi, znajdujących się w bibliotekach polskich, 1958, s. 400, zł 100.—
- S. LESZCZYCKI, J. PIASECKA, B. WINID — Bibliografia Geografii Polskiej 1936—1954, 1959, s. 315, zł 78.—
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 877—1209, s. 94, zł 20.—
- Red. J. KOBENDZINA — Polska Bibliografia Analityczna. Geografia. Poz. 1210—1686, s. 151, zł 20.—
- Red. S. LESZCZYCKI — Bibliografia Geografii Polskiej — 1960, s. 320, zł 7. — (3 zes. Dokumentacji Geograficznej).

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ZESZYT 6

PRZEMIANY STRUKTURY OSADNICZO-AGRARNEJ
WSI POWIATU PROSZOWICKIEGO
OD POŁOWY XIX WIEKU DO 1960 R.
(na wybranych przykładach)

Opracowała: A. PROCHOWNIK

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNA ORGANIZACJA
Polskiej Akademii Nauk
Zakład Przemysłu Geograficznego
00-330 Warszawa
ul. Nowy Świat Nr 72

KOMITET REDAKCYJNY:

Redaktor Naczelny: K. Dziewoński
Członkowie Redakcji: J. Kobendzina, L. Ratajski, Fr. Uhorczak
Sekretarz Redakcji: Ł. Górecka
Rada Redakcyjna: J. Barbag, J. Czyżewski, K. Dziewoński, J. Dylík, R. Galon, M. Klimaszewski, M. Kielczewska-Zaleska, S. Leszczycki, A. Malicki, B. Olszewicz, A. Zierhoffer

Redaktor techniczny: W. Spryszyńska
Nakład 500 egz.

Adres Redakcji: Instytut Geografii PAN, Warszawa
Krakowskie Przedmieście 30

WDN Zam. 729/65

W S T Ę P

1 Wprowadzenie

Wielkie przemiany społeczno-gospodarcze naszego kraju w okresie powojennym, jego industrializacja, urbanizacja i przebudowa rolnictwa powodują silne przekształcenie struktur osadniczych, agrarnych i demograficznych naszej wsi.

Coraz silniej ulega zmianie lub całkowitemu zaniciu dotychczasowy układ osadniczo-agrarny, będący wyrazem wielowiekowych nawastrwiających się historycznych procesów osadniczych. Wydaje się przeto celowym uchwycenie zróżnicowanego przestrzennie i genetycznie obrazu osiedli i układów pól, wśród których tu i ówdzie zachowały się relikty dawnych struktur i wyjaśnienie przebiegu ich zróżnicowania, zanim staną się trudnymi do odnalezienia materiałami historycznymi, rozproszonymi po archiwach. Prace tego rodzaju mogą mieć także pewną wartość praktyczną dla specjalistów przygotowujących plany przebudowy osiedli.

2 Przedmiot i cel pracy

Głównym problemem mojej pracy są przeobrażenia struktury osadniczej i agrarnej wsi powiatu proszowickiego od połowy XIX wieku do 1960 roku, zachodzące pod wpływem reform agrarnych i głodu ziemi, który

był spowodowany wzrastającą liczbą ludności i gęstości zaludnienia. Wsie proszowickie, choć opóźnione do niedawna w rozwoju gospodarczym w stosunku do innych obszarów Polski, przechodziły w ostatnim stuleciu różne przeobrażenia struktury osadniczo-agrarnej. Wynikały one m.in. z reform agrarnych przeprowadzanych w Królestwie Polskim, do którego należały po upadku Rzeczypospolitej, ziemie dzisiejszego powiatu proszowickiego. Przeprowadzone w Królestwie w XIX wieku reformy społeczno-agrarne /oczyszczanie i przebudowa wsi według systemu kolonijnego, uwłaszczenie, parcelacja folwarków/ objęły także omawiany obszar, zacierając stare formy osadnicze i układy agrarne. Wzrastająca gęstość zaludnienia przyczyniła się ponad to do wzmocnienia tempa podziału gospodarstw, co także odbiło się w dynamice procesu przemian. Proces przeobrażeń struktur osadniczo-agrarnych zachodził również w okresie międzywojennym, po drugiej wojnie i trwa nadal.

Odtworzenie procesu przemian i uchwycenie reliktyw dawnych struktur jest coraz trudniejsze, gdyż materiały źródłowe zostały w dużej mierze zniszczone w czasie ostatnich działań wojennych. Praca niniejsza jest próbą zobrazowania ewolucji form osadniczych i układów agrarnych, jaka zaszła na terenie dzisiejszego powiatu proszowickiego w ciągu ostatniego stulecia oraz nakreślenia ich genezy.

W pracy opieram się przede wszystkim na dokładnym studium przemian zachodzących w 8 wybranych wsiach i zdążam do odtworzenia i wyjaśnienia przebiegu procesu przemian, który doprowadził do rozproszenia współczesnego osadnictwa i powstania wielkiej ilości niesamodzielnych gospodarstw rolnych. Geneza struktur osadniczo-agrarnych z wcześniejszych okresów czasu nie wchodzi w zakres pracy, gdyż wymaga odrębnych studiów.

Problematyką struktur osadniczo-agrarnych wsi interesują się od dawna, w różnym zakresie i ujęciu

przedstawiciele wielu dyscyplin naukowych, a zwłaszcza historycy, geografowie, ekonomiści, planiści i inni. Mnogość zainteresowań, rozległy zakres badań i stosowanie różnorodnych metod badawczych doprowadziły do powstania dużej ilości prac, reprezentujących szereg kierunków badawczych. Dorobek z zakresu osadnictwa, podstawy teoretyczne i problemy badawcze zostały już kilkakrotnie omówione w naszej literaturze m.in. przez K.Buczka /10/, K.Dziewońskiego /26/, M. Kiełczewską Zaleską /58, 59, 60, 61, 62/, T. Lubiak /81/, S.Zajączkowskiego /131/, L.Kosińskiego /69/, M. Chilczuka /14/, F.Persowskiego /101/, H.Szulc /123/ i innych.

W pracy poniższej, ze względu na ograniczoną ilość miejsca, nawiążę tylko do tych opracowań, do których zbliżona jest moja praca.

Badania nad strukturą osadniczo-agrarną wsi i ich genezą w oparciu o studia map katastralnych i stosunków gospodarczo-społecznych zapoczątkowali u nas, jak wiadomo, K.Potkański i F.Bujak. K.Potkański /104/ np. polemizując z Meitzenem /87/ na temat genezy układu pól i kształtów wsi oparł się na analizie map katastralnych z XX wieku i przestudiowaniu ustroju agrarnego wsi, zapóźnionych w rozwoju społeczno-gospodarczym, leżących na terenie puszczy Radomskiej i Puszczy Kurpiowskiej. Prace Bujaka, a głównie jego "Studia nad osadnictwem Małopolski" /11/ ugruntowały problematykę gospodarczo-społeczną w badaniach osadniczych. Uczeń Bujaka, K.Dobrowolski w swych pracach osadniczych dotyczących wsi Podhala i Beskidów /24, 25/ wiązał ściśle zagadnienia ustroju rolnego z kształtem osady i stosunkami społecznymi. Kładł przy tym duży nacisk na znaczenie map katastralnych, ksiąg gruntowych, tradycji i systematycznych badań terenowych przy odtwarzaniu kształtu osady i układu gruntów.

Struktura osadniczo-agrarna wsi kurpiowskich była przedmiotem badań F.Piaścika. W "Osadnictwie w Puszczy

czy Kurpiowskiej" /102/ przedstawił on proces rozwoju osadnictwa puszczańskiego i wydzielił 2 genetyczne typy wsi /wsie samorodne i wsie zakładane/, wykorzystując mapy z różnych okresów czasu i analizując kształty wsi w powiązaniu z układem gruntów. Omawiając zagadnienie regulacji gruntów, poddał krytyce, po raz pierwszy chyba w naszej literaturze, przebudowę wsi i ustroju agrarnego zdążających do rozproszenia osadnictwa /parcelacja i komasacja/, jego przypadkową zabudowę i układ sieci oraz brak troski o przyszłe gromadne współzycie wsi.

Z innego punktu widzenia podeszli do badań osadniczych niektórzy geografowie z okresu międzywojennego np. B.Zaborski, który w swej znanej i cenionej do dzisiaj pracy "O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu" /128/ klasyfikując w oparciu o materiał kartograficzny typy wsi w całej Polsce wprowadził do badań aspekt genetyczny, uwzględniając czas powstania osady i układ gruntów. Nie przeprowadził jednak, ze względu na rozmiary przestrzenne pracy, badań historycznych /aczkolwiek oparł się na kryteriach typologii wsi przyjętej przez historyków/ i popełnił szereg nieścisłości, które skorygowali m.in. M. Kleczewska-Zaleska /60/ i K.Dobrowolski /25/. Zasługa B. Zaborskiego polega na opracowaniu syntetycznego dla całej Polski obrazu rozmieszczenia form osadniczych. Badania geograficzne prowadzone we Lwowie, Krakowie i innych ośrodkach rozpatrywały formy osadnicze pod względem skupienia lub rozproszenia osiedli, bez uwzględnienia zagadnień ekonomiczno-społecznych i warunków historycznych, w jakich osady powstawały. Jedynie M.Dobrowolska /19, 18/ w swych pracach nad osad

¹ F.Piaszek - Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej. Z.A.P. Rustica, Nr 1. Warszawa 1939, ss. 7, 83, 84 i inne.

niotwem w dorzeczu Wisłoki i Białej oraz w Puszczy Sandomierskiej, wiązała, w oparciu o gruntowne badania historyczne, rolę czynników ekonomiczno-społecznych i geograficznych w procesie zasiedlania i zagospodarowania opracowywanych terenów.

Powojenną przerwę w geograficznych badaniach nad osadnictwem wiejskim, a zwłaszcza nad przeobrażeniami struktur osadniczo-agrarnych wsi przerwały studia M. Kiełczewskiej-Zaleskiej nad osadnictwem Pomorza oraz prace wykonane pod jej kierunkiem /E. Kwiatkowskiej /77/ i D. Kowalik-Bodzak /72//, następnie prace ośrodka wrocławskiego /S. Golaehowskiego /32, 33/ i H. Szulc /123, 124//, poznańskiego /St. Zajchowskiej /132, 133//, oraz ośrodka krakowskiego prowadzone przez M. Dobrowolską /20, 21, 22, 25/.

Praca M. Kiełczewskiej-Zaleskiej /60/ "O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego" nawiązuje częściowo do pracy Zaborskiego /128/, ale oparta jest na gruntownym studium kilkuset planów katastralnych i innych źródeł kartograficznych i historycznych oraz analizie procesów gospodarczo-społecznych, którym odpowiadały charakterystyczne dla nich formy osadnicze. Autorka dąży do wyświeślenia genezy najstarszego osadnictwa Pomorza. Punktem wyjścia jest analiza kształtów wsi w powiązaniu zarówno ze stosunkami społeczno-gospodarczymi jak i z polskim i niemieckim prawem osadniczym. M. Kiełczewska-Zaleska bada kształt i układ przestrzenny oraz rozmieszczenie wyodrębnionych grup osadniczych i stwierdza występowanie wsi placowych także wśród osad na prawie polskim, co pozwala przypuszczać o starym, przedlokacyjnym charakterze wsi placowych. Ponadto wskazuje ona na zmiany, jakie zachodziły w strukturze osadniczej w wyniku rozwoju gospodarki folwarcznej, a w nowszych czasach - pod wpływem separacji, komasacji i reformy rolnej. Zasadniczym osiągnięciem pracy jest stwierdzenie, że: 1/ sposób gospodarowa-

nia i stosunki produkcji decydowały o rozplanowaniu osady i jej układzie przestrzennym a nie etniczne pochodzenie, 2/ przeobrażenia osadniczo-agrarne zmierzające do intensyfikacji rolnictwa przebiegały szybciej we wsiach o korzystniejszych warunkach środowiska np. urodzajniejszych równinach moreny dennej, niż licznych glebach pojezierza, gdzie zachowały się relikty dawniejszych, najstarszych form osadniczych Pomorza.

E. Kwiatkowska /77/ w swej pracy o "Osadnictwie wiejskim Ziemi Dobrzyńskiej" zmierza do zobrazowania zróżnicowanych form osadnictwa wiejskiego w XVIII i XIX wieku na tle rozwoju sieci osadniczej tego obszaru /od najstarszego osadnictwa, poprzez okres kolonizacji niemieckiej, okres tworzenia się folwarku pańszczyznianego i osadnictwa "oleńskiego"/ i nakreślenia przemian, jakie zaszły w strukturze osadniczo-agrarnej pod wpływem reform agrarnych XIX i XX wieku. Zwraca przy tym uwagę na dewastacyjne zmiany w krajobrazie /obniżenie wydm i rozległych obszarów ruchomych piasków/, które dokonały się pod wpływem rozwoju osadnictwa i deforestacji.

Przedmiotem rozważań D. Kowalik-Bodzak /72/ są przeobrażenia struktury osadniczo-agrarnej zachodzącej od połowy XIX wieku na terenie powiatu puławskiego pod wpływem reform i regulacji stosunków rolnych /parcelacji, komasacji i dziedzicznego podziału ziemi/. Wykazuje ona, że rozproszenie osadnictwa na badanym terenie nastąpiło w przeważającej mierze w ostatnim stuleciu, pod wpływem zwłaszcza komasacji. Parcelacja natomiast przyczyniła się do powstania nowych wsi o częściowo skupionym charakterze zabudowy. Wpływ podziału spadkowego na zmiany w sieci osadniczej i układ gruntów był niewielki. Układy przestrzenne pól i osad, wzory i modele dawnych i współczesnych wsi z zastosowaniem metody metrologicznej są tematem prac prowadzonych w ośrodku wrocławskim pod kierunkiem S. Golachowskiego /32/.

Metodę tę zastosowała między innymi H. Szulc /124/ w analizie odtworzonego przez siebie układu przestrzennego i rozplanowania osiedli i pól w strefie podmiejskiej Wrocławia w XIX wieku. Przeprowadziła ponad to klasyfikację tych osiedli w oparciu o ich strukturę społeczno-agrarną i funkcje, wydzielając kilka typów wsi podmiejskich /kwiecie, zagrodnicze, chałupnicze i inne/. Omówiła także rozmieszczenie tych wsi w układzie strefowym.

W krakowskim ośrodku pod kierownictwem prof. M. Dobrowolskiej prowadzone są od wielu lat badania nad strukturą osadniczo-demograficzno-ekonomiczną wsi Polski południowej. Wachlarz opracowywanych zagadnień jest bardzo różnorodny i obejmuje między innymi przeobrażenia struktury społeczno-zawodowej pod wpływem pracy pozarolnej, zagadnienia rozdrabniania gospodarstw i przeobrażenia struktury osadniczo-agrarnej¹. Pewnym podsumowaniem badań osadniczych jest "Morfogeneza krajobrazu rolniczego południowej Polski" /23/, gdzie autorka przedstawia w oparciu o mapy katastralne i analizę historycznych procesów rozwoju osadnictwa i kultury, fazy rozwojowe osadnictwa rolniczego. Wskazuje jednocześnie na zmiany, jakie wnosi w krajobraz rolniczy rozwój przemysłu i praca pozarolna. Podkreśla przy tym jednak, że wpływ przemysłu, aczkolwiek ogromny, nie zdołał przekształcić starych historycznych struktur agrarnych w znacznej części Małopolski, które zachowały się jako relikty w krajobrazie rolniczym tej części kraju. W kierunku rekonstrukcji i przemian krajobrazu osadniczego i rolniczego zdążają także w swych pracach

¹ Były one publikowane w Rocznikach Naukowo-Dydaktycznych WSP i omówione w artykule M. Dobrowolskiej "Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej" /21/ i innych.

A.Krenzlin, S.Helmfrid, S.Göransson, S.Ilesic, J.Johnson i inni¹.

Podjęty przeze mnie temat w poniższym opracowaniu nie jest zatem nowy. Praca moja metodycznie zbliżona jest do prac E.Kwiatkowskiej /77/ i D.Kowalik-Bodza /72/, lecz ma charakter analityczny i oparta jest nie tylko o mapy pomiarowe i inne źródła historyczne, ale i szczegółowe kilkuletnie badania w terenie. W opracowaniu uwzględniłam ponad to zmiany w zaludnieniu danego terenu, oraz zagadnienie rozdrabniania gospodarstw.

¹ A.Krenzlin, Blokowy, długopasmowy i niwowy układ pól, jako wyraz rolnych systemów gospodarczych w Niemczech. Przegl.Zagr.Literat.Geograf. z.2. 1961
A.Krenzlin, Zur Genese der Gewinnflur in Deutschland. Geografiska Annaler, vol. XLIII, 1961, nr 1-2 s.190-204.

S.Helmfrid, The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden General features. Geografiska Annaler, vol. XLIII, 1961, z.1-2, s.114-129.

S.Helmfrid Ostergötland "Västenstang", Studien über die "altere Agrarlandschaft und ihre genese Geografiska Annaler, vol. XLIV. 1-2.

S.Göransson, Regular open-field pattern in England and Scandinavian solskifte. Geografiska Annaler, vol. XLIII, 1961, 1-2, s.80-104.

S.Ilesic, Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung. Münchner Geographische Hefte n.16. 1959.

S.Ilesic, Die jüngeren Gewinnfluren in Nordwestjugoslawien. Geografiska Annaler, vol. XVIII, 1961, 1-2, s.130-137.

J.H.Johnson, The development of the rural settlement pattern of Ireland. Geografiska Annaler. vol. XLIII, 1961, nr 1-2, s.165-173.

Przebieg tych procesów na badanym obszarze nie był do-
tychczas znany i wyjaśniony.

Prace Kozłowskiej-Budkowej /79/ i H.Madurowicz, A.Pod-
razy /85/ dotyczą wcześniejszych okresów czasu.

Materiały do pracy zbierałam w latach 1959 - 1963.

Pracę wykonałam w Katedrze Geografii Ekonomicznej WSP
w Krakowie pod kierownictwem p.prof.dr Marii Dobrowol-
skiej, której pragnę wyrazić gorące podziękowania i
wdzięczność za poświęcenie mi wiele trudu i czasu na
konsultacje, za pomoc i życzliwą opiekę. Dziękuję rów-
nież bardzo serdecznie p. prof.dr Kazimierzowi Dobro-
wolskiemu za pierwsze wprowadzenie mnie w dziedzinę
badań osadniczych, p.prof.dr Marii Kiełczewskiej-Za-
leskiej i p.prof.dr Rodionowi Mochnackiemu za cenne
rady i wskazówki, oraz Koleżankom i Kolegom z Katedry
za krytyczne i życzliwe uwagi, jakich udzielali mi w
czasie referowania pracy. Wyrazy podziękowania skła-
dam również Kierownikom i Pracownikom Archiwum w War-
szawie, Radomiu, Kielcach i Krakowie.

Poczuwam się także do miłego obowiązku złożenia
podziękowań Kierownikom i Pracownikom Prezydium Po-
wiatowej Rady Narodowej w Proszowicach, a w szczegól-
ności p. J.Drabowi, sekretarzowi Prezydium, p. inż.
Ziarce, p. mgr Herchelowi, p. Misce i p. Styczniowej
oraz Kierownikom i Pracownikom wszystkich Instytucji
i Urzędów, w których zbierałam materiały.

Z okresu okupacji istnieje niemieckie opracowanie
R.Brüninga, O chłopskiej wsi i chłopskiej gospo-
darce w Generalnym Gubernatorstwie. Ma ono charak-
ter inwentaryzacyjno-informacyjny i obejmuje tylko
część z badanego przeze mnie terenu /Mysławczyce/.
R.Brüning, Bauerndorf und Bauernwirtschaft im Ge-
neralgouvernement. Die Burg t.V, 1944, z.2, s. 75-
181.

Dziękuję również serdecznie p. mgr J. Stolfowej z Krakowa, p. Kazimierzowi Mrozowi - za pomoc w tłumaczeniu archiwalnych materiałów w języku rosyjskim, oraz nauczycielstwu i wszystkim mieszkańcom wsi proszowickich za informacje uzyskane w czasie wywiadów.

3 Materiały źródłowe i metoda pracy

Podstawowymi materiałami źródłowymi wykorzystanymi w pracy są:

- a/ do zagadnień demograficznych:
spis powszechny z 1960 r. arkusze A i C, spis powszechny z 1950 r. arkusze A, C, sumaryczny spis powszechny z 1946 r., opublikowane materiały spisu powszechnego z 1921 r., Tabela miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z 1927 r., materiały uzyskane drogą wywiadów i ankiet.
- b/ do zagadnień osadniczo-agrarnych wykorzystałam:
mapę województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego, mapę woj. krakowskiego de Perthees a, mapę Królestwa Polskiego z 1839 r., plany wsi z okresu przed i po regulacji, mapy z okresu parcelacji komasacji, współczesne mapy pomiarowe, glebowe, bonitacyjne i topograficzne. Ponadto oparłam się na rejestrach pomiarowych z przed i po urządzeniu kolonijnym, tabelach likwidacyjnych i donacyjnych Aktach Komisji Przychodów i Skarbu, Materiałach do słownika historyczno-geograficznego oraz badaniach w terenie.

Najwartościowszym źródłem do badań demograficznych są szczególnie materiały spisów powszechnych. W pracy wykorzystałam dane spisowe z lat 1960, 1950, 1946 i 1921. Podstawą opracowania zagadnień demograficznych I połowy XIX wieku była Tabela Miast, Wsi i Osad Kró

leństwa Polskiego z 1827 r. Zestawienie to podaje między innymi ilość mieszkańców i liczbę domów¹. Do materiałów podstawowych I spisu rosyjskiego w Królestwie Polskim z 1897 r. nie udało mi się dotrzeć /w Pracach Warszawskiego Komitetu Statystycznego zostały opublikowane wyniki tego spisu w przekroju gmina nie wsi/.

Podstawowym materiałem źródłowym do analizy przestrzennego układu osad i gruntów na badanym terenie są mapy pomiarowe /XIX - wieczne, z okresu międzywojennego i współczesne/, przedstawiające układ własności, układ dróg i działek należących do poszczególnych gospodarstw. Na mapach XIX-wiecznych zaznaczone są również zabudowania. Porównując mapy z różnych okresów czasu i uzupełniając je innymi materiałami, zwłaszcza rejestrami pomiarowymi, możemy odtworzyć przebieg zmian zaszytych na określonym terenie w rozplanowaniu osiedli i pól.

Bardzo cennym źródłem do poznania stanu osadnictwa z końca XVIII i początków XIX wieku są: Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego i Mappa szczegulna de Perthées a, oraz mapa Królestwa Polskiego. Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego i de Perthées a zawierają informacje dotyczące stosunków własnościowych w końcu XVIII wieku. Na mapie województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego kolorami zaznaczona jest własność królewska, duchowna i świecka. De Perthées pod nagłówkiem mapy daje zestaw włości królewskich i duchownych

Pamiętać tu jednak należy, że wartość materiałów zawartych w Tabeli jest niejednorodna, gdyż pochodzi ona z różnych lat; por. S. Szulc, Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego, GUS, t.1, W-wa 1920, s.62.

/z podziałem na biskupie, kapituły, poszczególnych klasztorów i innych - według powiatów/¹.

Ze źródeł statystyczno-opisowych najbogatszy materiał zawierają rejestry pomiarowe /ich zalety i niedociągnięcia omawiam w tekście osobno dla każdego okresu czasu i każdej wsi. Tabele likwidacyjne i donacyjne to najwiarygodniejsze źródło /w języku rosyjskim/ dla badań struktury gospodarstw indywidualnych z czasu uwłaszczenia.

Materiały do słownika historyczno-geograficznego zawierają wykaz wsi, przysiółków, folwarków, jakie istniały na badanym terenie w końcu XVIII wieku. W opracowaniu tym są ponadto cenne informacje dla każdej miejscowości dotyczące przynależności wsi do typu własności, zmian jakie zaszły w tym zakresie, dane dotyczące ilości mieszkańców, domów, istniejących zakładów przemysłowych; czasem jest także topograficzny opis terenu.

Najbardziej szczupłe i najmniej wiarygodne są materiały dotyczące struktury gospodarstw. W spisach powszechnych z 1950 i 1960 r. dane dotyczące gospodarstw zawierają arkusze A, G i J. Dla pierwszych lat powojennych nie ma żadnych zestawień statystycznych dotyczących gospodarstw. Nie zachowały się również dane materiały ze spisów 1921 i 1931 r., a te które istnieją są opublikowane w przekroju gmin. Księgi wieczyste dla powiatu miechowskiego uległy w znacznej części spaleniu w czasie ostatniej wojny. Te które istnieją nie wykazują aktualnego stanu właścicieli, gdyż podziały gospodarstw ze względu na koszty rejentalne były bar

¹ Mapa de Perthées'a zawiera także układ dróg i rozmieszczenie lasów. Ich lokalizacja jednak, jak wiadomo, nie jest zbyt ścisła.

Por. K. Buczek, Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Wrocław - Warszawa - Kraków. 1963 s.89.

cho często przeprowadzone drogą umowną. Rejestry pomiarowe dla współczesnych map także nie zawsze są wiarygodne. Mając zatem do czynienia z takimi niepewnymi źródłami musiałam je kontrolować w drodze wywiadów. Wywiadem zostały objęte niemal wszystkie badane gospodarstwa w wybranych wsiach.

Zbieranie materiałów obejmowało 3 etapy pracy:
a/ gromadzenie materiałów statystycznych w lokalnych urzędach statystycznych i w GUS, b/ badanie archiwalne, c/ badania w terenie.

Najcięższe były badania w terenie, prowadzone głównie drogą wywiadu. Dotyczyły one zagadnień demograficznych, osadniczych i rolnych.

Wywiad był kontrolowany z materiałami statystycznymi wcześniej zebranymi.

Badania w terenie pochłonęły bardzo wiele czasu, ale okazały się niezbędne szczególnie do oceny oddziaływania ludności ze wsi, rozdrabniania gospodarstw, odtworzenia układów pól i zabudowy osiedli, zwłaszcza tych, dla których nie znalazłam starych map.

Querendę archiwalną przeprowadziłam w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w Archiwum Wojewódzkim w Kielcach, w Radomiu i w Krakowie, oraz w Pow. Wydziale Urządzeń Rolnych i Geodezji w Proszowicach. Najcenniejsze materiały zawiera Archiwum Radomskie. Znalazłam tu kilka planów wsi z XIX w., rejestry pomiarowo-klasyfikacyjne, tabele donacyjne i bardzo ciekawe materiały w Aktach Komisji Przychodów i Skarbu.

W Archiwum Kieleckim udostępniono mi tabele likwidacyjne.

W Powiatowym Wydziale Urządzeń Rolnych i Geodezji w Proszowicach odszukano i udostępniono mi istniejące mapy parcelacyjne, komasacyjne, wraz z rejestrami pomiarowymi. Znalazła się tu także ciekawa mapa prywatnego majątku folwarcznego w Makolicach z 1867 roku.

Metoda pracy

W pracy zajmuję się - jak wspomniałam - problemami stojącymi na pograniczu geografii zaludnienia i osadnictwa. W zakres jej wchodzi ponadto zmiany zachodzące pod wpływem rozdrabniania gospodarstw a więc zagadnienia, które dotychczas były raczej nie uwzględnione w geograficznej literaturze osadniczej, poza pracami wykonanymi w Katedrze Geografii Ekonomicznej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie.

Wychodzące z założenia, że osadnictwo wiąże się ściśle z zagadnieniami ludnościowymi¹, analizuję przeobrażenia osadniczo-agrarne na tle zmian w gęstości zaludnienia omawianego obszaru. Wzrastająca liczba ludności i gęstości zaludnienia wzmagała coraz większe zapotrzebowanie na ziemię i wywarła ogromny wpływ na przebieg reform a zwłaszcza na parcelację majątków folwarcznych.

W pracy opieram się przede wszystkim na dokładnym studium przemian zachodzących w 8 wybranych wsiach. Punktem wyjścia w opracowaniu zmian osadniczo agrarnych jest analiza form osadniczych i układu gruntów z okresu przed przebudową kolonijną w XIX wieku, oparta o szczegółowe mapy pomiarowe, źródła statystyczne

¹ Prace magisterskie W.Czosnek, J.Hawrylaka, J.Nalborczyk, B.Patryk, S.Saduskiej, St.Zimnala i inne. A.Prochownik, Rozdrobnienie gospodarstw a emigracja ze wsi. Roczn. Nauk. Dyd. WSP w Krakowie, Kraków 1962.

² Por. K.Dziewoński, Geografia osadnictwa i zaludnienia, s.757-756.
P.George, Wieś, problemy rolnictwa światowego s.94.

ne i badania w terenie. Do prześledzenia dynamiki przemian zdążam poprzez porównanie map z przed i po przeprowadzeniu reform z współczesnymi mapami pomiarowymi¹ i analizuję zmiany w przestrzennym układzie zabudowań i sąsiedztwie parcel, podobnie jak K.Dobrowolski /25/ i S.Golachowski /32/. W przypadku braku map pomiarowych z wcześniejszych okresów czasu stosuję znaną w badaniach osadniczych metodę retrogresywną². Szczególnie pomocne okazały się tu wywiady z ludnością przeprowadzone w terenie przy użyciu map. Ułatwiało to rozmówcom i mnie przestrzenną lokalizację i właściwszą interpretację badanych faktów. Tylko poprzez wywiad terenowy przy użyciu map mogłam odtworzyć układ zabudowań /których brak zarówno na mapach parcelacyjnych, komasacyjnych jak i współczesnych mapach pomiarowych/, zmiany granic wsi, przebieg rozpadu gospodarstw itp. Efektem badań było odtworzenie genezy i przebiegu przemian osadniczo-agrarnych jakie zachodziły od połowy XIX wieku do 1960 r. Układ opracowania jest historyczny.

W części pierwszej omawiam zmiany w zaludnieniu powiatu, a następnie przeobrażenia struktury osadniczo-agrarniej od wieku XIX do 1945 r., zachodzące pod wpływem reform agrarnych i wzrostu zaludnienia. Podkreślam przy tym wpływ zmian w układzie stosunków społecznych na przeobrażenia form osadniczych i układu gruntów.

W części drugiej przedstawiam przeobrażenia w strukturze osadniczo-agrarniej w okresie Polski Ludowej pod wpływem reformy rolnej i rozdrobnienia gos-

Por. E.Piaścik, op.cit.

M.Kiełczewska-Zaleska, O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi, op.cit.

² Por. M.Kiełczewska-Zaleska, O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi, s.24.

podarstw indywidualnych. Zwracam uwagę na ujemny wpływ rozproszonej zabudowy i rozdrobnionych gospodarstw na współczesny proces przebudowy wsi. Podstawą jednostką w opracowaniu dla całego powiatu jest wieś, dla wybranych wsi gospodarstwo i rodzina.

Wybór wsi, jako jednostki opracowania pozwolił na odtworzenie zmian ludnościowych zaszytych pod koniec XIX wieku do 1960 r. w powiecie, który powstał dopiero w 1954 r. Granice powiatu uległy już kilkakrotnym zmianom. Obliczenia zamknęłam w granicach z 1960 roku. Dla szczegółowej analizy wybrałam, jak już wspomniałam poprzednio, 8 wsi. Kryteriami wyboru były: wielkość wsi, jej struktura społeczno-gospodarcza, położenie w stosunku do ważniejszych linii komunikacyjnych i ośrodków miejskich, charakter przemian, którym uległa wieś od XIX wieku do czasów współczesnych. Chodziło bowiem o wytypowanie wsi reprezentujących wszystkie grupy wsi w powiecie, zarówno pod względem ich struktury społecznej i gospodarczej, jak położenia i charakteru przemian. Wsie objęte analizą leżą w różnych częściach powiatu, przy głównych drogach komunikacyjnych i z dala od nich. Wśród nich są czysto rolnicze i takie, w których znaczna część ludności znajduje dodatkowe źródło zajęcia, wsie o rozdrobnionej gospodarce i o znacznym odsetku samodzielnych gospodarstw, takie, które uległy przeobrażeniom w przestrzennym rozmieszczeniu osiedla i pól dopiero po ostatniej wojnie i takie, które przeszły istotne zmiany w okresie międzywojennym lub w XIX wieku; wsie, w których zachował się stary układ, jeszcze chyba feudalny, i takie, w których stary układ przestrzenny został całkowicie zatarty. Szczegółową charakterystykę wybranych wsi podaję na dalszych stronach.

4 Charakterystyka geograficzno-ekonomiczna powiatu proszowickiego

Ś r o d o w i s k o g e o g r a f i c z n e.

Powiat proszowicki leży w północno-wschodniej części województwa krakowskiego. Obejmuje on południowo-wschodnią, część Wyżyny Miechowskiej i Płaskowyż Proszowski¹ zwany także Działami Proszowskimi² lub Płaskowyżem Proszowskim³ oraz lewobrzeżną część doliny Wisły.

Granica między Wyżyną Miechowską a Płaskowyżem Proszowskim przebiega na omawianym terenie doliną Rackawki, doliną Ściekla a od Kaczowic do Błogocię, dalej przez wieś Kąty, Piotrkowice Wielkie, Niegardów, Gnatowice, Goszyce do doliny Goszczy⁴.

Wyżyna Miechowska zbudowana jest z marglu kredowego⁵ i zachowanych w resztkach utworów miocenijskich.

- ¹ M.Klimaszewski, Podział morfologiczny południowej Polski. Czas. Geogr. 1946 r., s.175.
- ² J.Flis. Szkic Fizyczno-geogr. Niecki Nidziańskiej. Czasop.Geogr. 1956 r., z.2, s.145.
- ³ Kondracki, Geografia fizyczna Polski. Warszawa 1965 r. s.403.
- ⁴ S.Gilewska, Rozwój geomorfologiczny wschodniej części Wyżyny Miechowskiej. PWN. 1958, s.9.
Tyczyńska M. Morfologia środkowej części dorzecza Szreniawy. Dok.Geogr. 1959, z.6, ryc.1.
- ⁵ A.Michalski, Zarys geologiczny strony południowo-zachodniej, gubernii kieleckiej. Pamiętnik Fizjograficzny 3, W-wa 1883-4 /przedruk w Arch. Geol. Pol.Pam.Fizj., z.2. W-wa 1955/, s.145.

Pokryta jest lessem. Powierzchnię wyżyny tworzą nie wysokie garby /320-280 m n.p.m., poddzielane szerokimi dolinami rzecznyymi i padołami tektonicznego pochodzenia. Na omawianym terenie znajdują się dwa padoły tektoniczne: Radziemicki i wschodnia część Słomnickiego. Wschodnia część Padołu Słomnickiego wykształcona jest w granicach omawianego obszaru przez wady Szreniawy. Cechą charakterystyczną Wyżyny Miechowskiej są także liczne wąwozy i parowy, wytworzone w lesie. Wyżyna Miechowska obniża się łagodnie ku południowi i przechodzi niepostrzeżenie¹ w Płaskowyż Proszowicki.

Płaskowyż Proszowicki składa się z szeregu garb i płaskowzgórzy². Zbudowany jest z łów miocenijskich, z wkładami piasku, żwiru, margli, gipsu, z zachowaniem i ówdzie gliny zwałowej, oraz lessu, który pokrywa obszar całego terenu. Na całym terenie spotyka się również rozrzucone pojedyncze eratyki północne³. Garby i płaskowzgórza są silnie porozcinane i poddzielane licznymi dolinami, stąd nazwa Działy. Garby ciągną się przeważnie w kierunku wschodnim i są niewysokie /270-240 m n.p.m./o. Ich wierzchowiny są kopulaste lub płaskie⁴.

Charakterystyczną cechą Płaskowyżu Proszowickiego, podobnie jak i Wyżyny Miechowskiej są liczne wąwozy i parowy lessowe, a także zerwy ziemne i osuwiska. Wąwozy są strome i urwiste, najczęściej pozbawie

¹ J. Flis, op.cit., s.145.

² Tamże, s.145.

³ J. Łyczewska, Sprawozdanie z badań geologicznych w północno-wschodniej części arkusza Brzesko Nowe /1:100 000/. Przyczynki do geologii Polski za rok 1947. PIG. Biuletyn 42. Warszawa 1948, s.64.

⁴ M. Tyczyńska, op.cit., s.1.

le roślinności. Parowy są zwykle zakrzewione lub zakrzewione. Płaskowyż Proszowicki opada ku dolinie Wisły wysokim progiem.

Dolina Wisły na terenie powiatu osiąga różną szerokość, od 5 km w okolicy Igołomii, do kilkunastu metrów w okolicy Hebdowa. Budują ją piaski, żwiry, mady i wyższe partie lesu. Budowa geologiczna i rzeźba warunkują w dużej mierze jakość gleb.

Gleby powiatu proszowickiego należą do najlepszych gleb w województwie krakowskim. Wyróżniamy tu lessy i czarnoziemy /około 82%/, rędziny /około 8%/, i mady /około 10%/. Lessy i czarnoziemy występują obok siebie. Na północy powiatu spotykamy płaty lessu wśród czarnoziemów, a na południu pasy czarnoziemów wśród lessów. W środkowo-zachodniej części powiatu na podłożu kredowym występują rędziny. Gleby południowej części powiatu - to mady nadwiślańskie rozciągające się na południe od drogi Kraków - Brzesko Nowe - Koszyce. Mady występują również nad Szreniawą i mniejszymi strugami i zajęte są przeważnie przez łąki.

Klimat powiatu jest łagodny, aczkolwiek nieco zróżnicowany. E.Romer zaliczył go do klimatu wyżyn środkowych, zagłębia Nidy².

Według R.Gumińskiego /39/ teren powiatu mieści się w częstochowsko-kieleckiej dzielnicy rolno-klimatycznej. Cechuje ją znaczna ilość opadu od 550 - 800 mm rocznie. Czas trwania pokrywy śnieżnej wynosi od 60 do 70 dni³, liczba dni z przymrozkami 112

¹ Gleby powiatu proszowickiego. Biuletyn Doświadczalnictwa Terenowego IUNG. Warszawa 1960, s.6.

² Według A.Schmucka, Zarys klimatologii Polski. Warszawa 1959, s.121

³ Gumiński R. Meteorologia i klimatologia dla rolników. PWRiL. Warszawa 1951, s.204.

do 130, długość okresu wegetacyjnego wynosi 210 - 220 dni. Według A. Schmucka /117/ powiat proszowski należy do 2 regionów termicznych. Południowo-wschodnią część powiatu leży w obrębie krakowsko-tarnowskiego regionu termicznego, który obok wrocławsko-opolskiego posiada największą liczbę dni z temperaturą powyżej 10° /162 - 171 dni/, największą liczbę dni z temperaturą powyżej 15° /94 - 113 dni/ i największą liczbę dni lata w % bezzimnia /33 - 38/. Część środkowo-północno-zachodnią powiatu należy do małopolsko-śląskiego regionu termicznego, w którym liczba dni z temperaturą powyżej 10° wynosi 154 - 158 dni i powyżej 15° 76 - 78 dni. Liczba dni lata w % bezzimnia wynosi 27 - 30. Zarówno region krakowsko-tarnowski, jak i małopolsko-śląski należą do obszarów najcieplejszych i najbardziej sprzyjających uprawie i rozwojowi roślin w Polsce.

S z a t a r o ś l i n n a. Ziemia powiatu proszowskiego należy według Wł. Szafera /119/ pod względem geobotanicznym do krainy wyżyn lessowych okręgu miechowsko-pińczowskiego. Krajobrazy roślinne, jak pisze Szafer, są tu urozmaicone, a przyczyniają się do tego zwłaszcza uderzające różnice, jakie charakteryzują zalesione i bezleśne obszary tej krainy¹. Występując obok siebie składają się one według autora na naturalny krajobraz leśno-polny, który okazuje wiele podobieństwa do naturalnego krajobrazu parkowego, mionującego szeroki pas leśno-stepowy we wschodniej Europie. Decydującą przewagę ma tu roślinność murawowa nad lasem^c. Są tu murawy stepowe, kserotermiczne, które występują tu na wapieniach, marglach i na lessach. Rozciągały się one ongiś na znacznych przestrze-

¹ Wł. Szafer, Szata roślinna Polski, t.II, Warszawa 1959, s.110.

² Tamże, s.110.

niach, ale zostały zajęte przez pola orne i dziś występują na drobnych skrawkach terenu, bądź na brzegach wąwozów. Lasy zajmują dziś na terenie powiatu bardzo znikomy odsetek powierzchni, gdyż około 1,2%. Prawie całkowite wylesienie omawianego obszaru nastąpiło już dość dawno. Porównanie współczesnego stanu lasów na mapie topograficznej z rozmieszczeniem lasów na mapie Królestwa Polskiego z 1839 r. wskazuje na bardzo niewielkie zmiany¹.

Romanowska Maria /108/, omawiając zmiany w zalesieniu Królestwa Polskiego w ostatnim stuleciu stwierdza, że na początku XIX stulecia był to już obszar prawie bezleśny.

C h a r a k t e r y s t y k a e k o n o m i c z n a p o w i a t u. Powiat proszowicki, utworzony w 1954 r.² z ziem dawnego powiatu miechowskiego i dawnego powiatu pińczowskiego, obejmuje 1 miasto i 112 wsi. Jest najmniejszym powiatem województwa krakowskiego. W granicach z 1960 r. powierzchnia powiatu wynosiła 41.277 ha /obecnie około 42.600 ha/. Jest również najsłabiej zurbanizowanym /1 miasto 4-tysięczne/ i najmniej uprzemysłowionym powiatem w obrębie województwa. Zatrudnienie w przemyśle i rzemiośle wszystkich sektorów wynosi około 5,0% czynnych zawodowo /w przemyśle socjalistycznym 1,3%/.

Pod względem struktury społeczno-ekonomicznej ziemie powiatu należą do rejonu południowo-wschodniego³,

¹ Mapa Królestwa Polskiego 1:126 000, Warszawa 1839.

² Po raz wtóry, gdyż tak zwany powiat proszowicki istniał do końca XVIII wieku, por. Atlas Historyczny Polski.

³ Społeczno-ekonomiczna struktura wsi w Polsce Ludowej. PWRiL. Warszawa 1961, s.25 i 232.
B.Gałęski, Społeczna struktura wsi. PWRiL. Warszawa 1962, s.99-111.

który charakteryzuje się przewagą gospodarstw drobnych i niższym niż w innych rejonach kraju stopniem umaszynowania. Gospodarstw kapitalistycznych prawie nie ma, przeważają gospodarstwa typu rodzinnego. Jest także pewien odsetek gospodarstw korzystających dorywczo z pracy najemnej. Do 1945 r. ziemie powiatu cechowały się ogromnym gospodarczym zaniedbaniem i przeludnieniem, co związane było z istnieniem majątków obszarncich i niedorozwojem przemysłu. Parcelacja folwarków i silna emigracja rozładowały głąd ziemi.

R o l n i c z y c h a r a k t e r p o w i a t u. Charakterystyczną cechą dzisiejszego powiatu jest nadal jego rolniczy charakter. Jako obszar leżący prawie w bezpośrednim zapleczu Krakowa i Nowej Huty stanowi on, obok powiatu miechowskiego, jedną z głównych baz żywnościowych tego wielkiego ośrodka przemysłowego.

O rolniczym charakterze powiatu świadczy między innymi ilość ludności utrzymującej się z rolnictwa i z zajęć poza rolniczych. W 1960 r. powiat liczył 46.172 osoby, z tego 37.717 osób /81,8%/ utrzymywało się z rolnictwa a 8.455 /18,2%/ z zajęć pozarolniczych. Spośród ludności wiejskiej z rolnictwa utrzymywało się 86,7%. W powiecie dominuje indywidualna gospodarka chłopska, w której posiadaniu znajduje się prawie 91,1% ogólnego arealku ziemi. Spółdzielnie produkcyjne posiadają znikomy odsetek ziemi /0,8%/, podobnie jak majątki państwowe /około 3,2%/ i inne około 4,9%. W roku 1960 liczba indywidualnych gospodarstw rolnych według spisu powszechnego wynosiła 10.540 /we wsiach 10.020, w Proszowicach 520/. Największy odsetek gospodarstw przypadł na grupę od 0,1 - 2,00 ha /30,6%/ i 2,0 - 5,0 ha - /52,9%/. Pozostałe grupy - 16,5%. Jednak połowę grupy drugiej to znaczy od 2,0 - 5,0 ha stanowiły gospodarstwa od 2 - 3 ha. Gospodarstwa o powierzchni od 0,5 - 3,0 ha obejmowały prawie

połowę wszystkich gospodarstw indywidualnych w powiecie. Tak znacznie rozdrobnienie gospodarstw nie sprzyja podnoszeniu stałego przeciętnego dochodu mieszkańców. Sytuację maźorolnych polepsza wprowadzenie dochodowych kontraktowanych upraw i łączenie /jeśli istnieje możliwość/ pracy w gospodarstwie z pracą poza nim /zatrudnienie w miejscowych ośrodkach pracy, dojazdy do pracy, chałupnicze rzemiosło, dorywczy najem u bogatszych sąsiadów/.

S t r u k t u r a u p r a w. W ogólnym areale roślin uprawnych, na pierwsze miejsce wysuwają się rośliny zbożowe, które zajmują 54,06%. Rośliny przemysłowe zajmują 3 miejsce /po pastewnych, pastewne - 17,60%, przemysłowe - 12,50%/, ale ich rola w gospodarce powiatu, ze względu na dochód jaki przynoszą, jest bardzo ważna. Ziemiaki zajmują 11,5% ogólnego areалу zajętego pod uprawę, pozostałe rośliny 4,34% - w tym warzywa 2,40%.

Pierwsze miejsce wśród roślin zbożowych zajmuje pszenica i żyto. Pod uprawę pszenicy zajmuje się w poszczególnych gromadach od 38 - 50% ogólnego areалу zbożowych. W ostatnich latach areal uprawy pszenicy z roku na rok wzrasta. Zwiększa się również wydajność pszenicy i innych zbóż z ha, osiągając 28 - 32 q z ha. Wśród przemysłowych najpoważniejszą pozycję zajmuje tytoń wprowadzony do uprawy około 1930 r. Tytoń uprawia około 7 tys. plantatorów na terenie całego powiatu, na obszarze obejmującym ponad 3 tys. ha /9,02% ogólnego areалу zajętego pod uprawę/. Z roku na rok wzrasta również uprawa warzyw, która w 1960 r. zajmowała około 1.000 ha. Warzywa uprawia się głównie we wsiach nadwiślańskich oraz wokół Proszowic. Uprawa buraka cukrowego, jednej z najstarszych kontraktowanych roślin, w ostatnich latach bardzo się skurczyła i kultywowana jest głównie na terenach leżących w pobliżu kolejki wąskotorowej. Po roku 1945, gdy powiat zobowiązano do wysokich obowiązkowych dostaw

zbóż, zaojęto kontraktować różne rośliny nasienne. Najwięcej nasiennych uprawia się w środkowej i północnej części powiatu.

H o d o w l a. W hodowli zwierząt gospodarskich powiat - poza trzodą chlewną - nie ma większych osiągnięć. W pogłowie zwierząt na pierwsze miejsce wysuwa się trzoda chlewna. Ogromne znaczenie ma tu obok turkików /typ słoninowy/ hodowla macior i małych prosiąt. Ilość trzody chlewnej z roku na rok wzrasta, w 1957 r. np. na 100 ha użytków rolnych przypadało 66 sztuk, w 1960 r. - 72 sztuki. Gorzej natomiast przedstawia się stan pogłowia bydła 51,3 sztuk na 100 ha i krów 39, na 100 ha; wskaźniki te są znacznie niższe od średnich dla województwa. Nadmiernie wysoka w powiecie jest - niestety - obsada koni 25,7 na 100 ha. Wynik to z dużego rozdrobnienia gospodarstw, bardzo złego stanu dróg i głęboko zakorzenionej tradycji hodowli koni. Owce w hodowli powiatu nie odgrywają poważniejszej roli.

D r o g i i k o m u n i k a c j a. Największą przeszkodą w unowocześnieniu rolnictwa w powiecie proszowickim jest brak dobrych dróg. Ziemie obecnej powiatu proszowickiego były do niedawna jednym wielkim bezdrożem. Południowo-wschodnią częścią obszaru biegła /i będzie/ kolej wąskotorowa o długości 26 km, wybudowana w latach 1923-26, mająca znaczenie lokalne dla wsi leżących wzdłuż trasy Kościelec - Proszowice - Zielona. Dróg kołowych na terenie powiatu było ogółem 675 km, z czego dróg bitych, o słabej nawierzchni było cztery o łącznej długości około 50 km. Pozostałe, 625 km - to drogi gruntowe, wyboiste, grząskie i niedostępne w czasie deszczów i wiosennych roztopów.

Po odzyskaniu niepodległości ulepszono istniejące odcinki szos i uruchomiono autobusy na 3 głównych liniach: Kraków - Brzesko Nowe /1946/, Kraków - Słom

niki - Proszowice i Kraków - Kocmyrzów - Proszowice /w latach 1948 i 1949/. Po utworzeniu powiatu zabrano się nieco energiczniej do budowy nowych dróg i ulepszenia starych. Obecnie już na 675 km dróg, nawierzchnię twardą posiada około 96 km /około 23 km na 100 km²/. Średnia dla woj. krakowskiego w 1960 r. wynosiła 37,0 km/100 km², a dla Polski 33,6 km/100 km².

E l e k t r y f i k a c j a. Ogromne znaczenie w przeobrażeniu życia gospodarczego i kulturalnego wsi miała elektryfikacja. Po drugiej wojnie światowej światło elektryczne posiadały tylko Proszowice /ze źródła lokalnego/ i to nie wszystkie budynki. Na wsi prąd elektryczny mieli do swego użytku tylko właściciele folwarków i niektórzy młynarze. Elektryfikacja wsi rozpoczęła się w 1946 r. Do 1954 r. to znaczy do czasu utworzenia powiatu zelektryfikowano tylko 36 wsi¹. Po utworzeniu powiatu zabrano się energiczniej do elektryfikacji i w 1960 r. na 112 tylko kilkanaście wsi nie posiadało energii elektrycznej.

U p r z e m y s ł o w i e n i e p o w i a t u. Powiat proszowicki, jak już wspomniałem, należy do grupy najskąbiej uprzemysłowionych powiatów woj. krakowskiego. Wynika to między innymi z braku większych bogactw naturalnych. Za największe bogactwo powiatu uchodziła i uchodzi nadal dobra gleba, poza tym na uwagę zasługiwały do niedawna tylko pokłady gliny, piaski i wapnia kredowego².

¹ Według sprawozdania PKPG w Proszowicach.

² W 1963 r. po kilkuletnich badaniach i wierceniach odkryte w rejonie nadwiślańskim znaczne pokłady ropy naftowej, będące przedłużeniem złóż bocheńskich.

Ziemie powiatu proszowickiego mają też słabe tradycje przemysłowe. Istniejąca w początkach XX wieku cukrownia w Szreniawie koło Proszowic została zniszczona w czasie I wojny światowej. Pozostał po niej jako ślad w krajobrazie komin fabryczny i na wpół zrujnowane budynki. Kopalnia siarki w Posądzcy uruchomiona przez Austriaków w 1916 r. została zamknięta w 1921 r.¹.

Przemysł okresu międzywojennego reprezentowany był przez kilkanaście rozrzuconych przeważnie wzdłuż Szreniawy młynów, dwa tartaki, parę cegielń i kilka mleczarni. Dziś również rozwijają się te dwie gałęzie przemysłu: przemysł spożywczy /przetwórczo-owocowo-warzywny, mleczarski, młynarski/, oraz materiałów budowlanych, bazujący na pokładach gliny. Większość zakładów skupia się koło Proszowic. Są to 3 przetwórnice owocowo-warzywne /w Jakubowicach, Szreniawie i Biurkowie/ produkujące przeciery, konserwy warzywne, kompoty, kiszane ogórki, kapustę i inne. W Proszowicach znajduje się rzeźnia, piekarnia, wytwórnia wód gazowych, rozlewnia piwa. Zakłady mleczarskie są rozrzucone /Proszowice, Radziemice, Chorążyce, Wolwanowice i Szarbia/. Młyny skupione są w dalszym ciągu przeważnie nad Szreniawą /7 państwowych i 14 prywatnych/.

Przemysł materiałów budowlanych reprezentują 2 zakłady żużlobetonowe w Posądzcy i Szreniawie /produkujące pustaki i dachówkę cementową/ oraz cegielnie: 3 większe - w Proszowicach-Zagrodach, w Wawrzeńczycach i w Przemęczanach oraz 10 małych, prywatnych rozrzuconych na terenie powiatu i prywatna wytwórnia pustaków w Zielonej.

¹ Por. A.Bolewski, O złożu siarki w Posądzcy. Sprawozdanie Państw. Inst. Geol. t.8, z.30, 1935 r., s.206 i nast.

Wymienione zakłady tak pod względem ilości zatrudnionych, jak i wielkości produkcji, należą do małych zakładów przemysłowych. Największe z nich /w Zagrodach, Szreniawie, Jakubowicach, Biurkowie zatrudniają do 30 osób, inne 3 - 5/.

Na razie nie przewiduje się większego uprzemysłowienia powiatu. Według planów Wojewódzkiej Komisji Planowania Gospodarczego, powiat proszowioki ma pozostać powiatem rolniczym, zaopatrującym w żywność Kraków i Nową Hutę.

I. PRZEMIANY STRUKTURY OSADNICZO-AGRARNEJ WSI POWIATU PROSZOWICKIEGO OD POŁOWY XIX WIEKU DO 1945 POD WPLYWEM REFORM AGRARNYCH I WZROSTU ZAŁUDNIENIA

1. Rzut oka na sieć osadniczą i zaludnienie ziem obecnego powiatu proszowickiego w I połowie XIX wieku

Sieć osadnicza badanego terenu w końcu XVIII i I połowie XIX wieku /jak stwierdziłam to w oparciu o historyczne źródła kartograficzne, a zwłaszcza mapy województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego i mapę kwatermistrzostwa, oraz Materiały do słownika historyczno-geograficznego z doby Sejmu Czteroletniego. Tabelę miast, wsi i osad z 1827 r. i inne opracowania historyczne/ różniła się niewiele od współczesnej. Na jedno miasto Proszowice i 112 wsi wykazanych w zestawieniu z 1960 roku¹ w cytowanych źródłach za równo w końcu XVIII wieku, jak i w początkach XIX wieku znajdujemy 2 miasteczka, Proszowice i Brzesko Nowe i 102 wsie. Brak za tem tylko dziewięciu, a mianowicie Dodowa, Lelowic-Kolonii, Łętkowic Kolonii, Mniszwa-Kolonii, Niegardowa-Kolonii, Szczytnik-Kolonii, Szklanej, Teresina, Zielonej².

Parę jednak wsi istniejących w XIX wieku nie występuje już w wykazie z 1960 r., gdyż stały się one

¹ w związku z przygotowaniem do spisu powszechnego.

² Szklana i Zielona są wymienione w Materiałach do słownika historyczno-geograficznego jako karczmy. Brzesko Nowe po II wojnie spadło do rzędu wsi.

częściami innych. Są to: Poborowice, należące dziś do Dobranowic, Brzesko Stare do Hebdowa, Rudno Srednie - dziś część Rudna Górnego, Żerkowice należące do Grębocina, Zagrody - do Proszowic, Nenkanowice do Brzeska Nowego, Bolów do Łaszowa, Imbramowice do Gruszowa, Bugaj - do Koniuszy, Wygnanów do Stręgoborzyc.

Opierając się na powyższe wymienionych źródłach stwierdziłam, że sieć osadnicza na terenie dzisiejszego powiatu była w końcu XVIII i w początkach XIX wieku ze względu na bezleśność obszaru, dobre gleby i dawne zasiedlenie¹ mało zróżnicowana tak pod względem rozmieszczenia osad, jak ich wielkości i charakteru. Był to obszar słabo umiastowiony, gdyż na 112 wsi przypadały zaledwie 2 małe miasteczka, Proszowice i Brzesko Nowe. Proszowice około 1827 r. liczyły zaledwie 1027 osób, a Brzesko Nowe 904. Ustępowały one swą wielkością nawet niektórym wsiom, takim np. jak Wawrzeńczyce, które miały 1651 osób. Pozostałe wsie były przeważnie małe i liczyły średnio 200 osób. Największą grupę stanowiły wsie liczące od 100 - 200 osób /46,43%/ i od 200 - 300 osób /25,00%/. Niewiele wsi liczyło poniżej 100 osób /16,07 %/ i od 300 - 500 osób /10,7 %/. Największe wsie skupiły się w południowej części dzisiejszego powiatu, na pograniczu doliny Wisły i Płaskowyżu Proszowickiego, przy trakcie Kraków - Brzesko Nowe - Koszyce. Były to poza Wawrzeńczykami, Igołomia, Złotniki, Śmiłowice. Nie miały one jednak czysto rolniczego charakteru /por. np. Wawrzeńczyce w dalszej części pracy/. Inne wsie były znacznie mniejsze i o mniejszym znaczeniu.

Średnia gęstość zaludnienia dla całego omawianego obszaru wynosiła w tym czasie według moich obli-

¹ Por. M. Dobrowolska, Przemiany środowiska geogr. Polski do XV wieku. Warszawa 1961, s.58 i 64.
T. Ładogórski, Studia nad zaludnieniem Polski w XIV w. Wrocław 1958, s.125.

czeń 56 osób na km²¹. Gęstość zaludnienia znacznie wyższą od średniej miały wsie leżące w pasie nadwiślańskim, np. Wawrzeńczyce około 121 osób/km², inne wsie od 70-100 osób/km².

Wsie grupujące się w pobliżu Proszowic i leżące w środkowej części dzisiejszego powiatu miały gęstość zaludnienia zbliżoną do średniej.

Wsie leżące w północnej i północno-zachodniej części analizowanego obszaru miały stosunkowo niską gęstość zaludnienia od 35 - 50 osób/km².

W ciągu XIX wieku nastąpił, jak wiadomo, szybki rozwój ludności na terenie ziem polskich, a jednocześnie w związku z uprzemysłowieniem pewnych rejonów zaczęły się przesunięcia w dotychczasowych skupieniach ludności². Ciekawą rzeczą byłoby prześledzenie zmian, jakie zaszły w ciągu XIX wieku na czysto rolniczych terenach, a więc i na omawianym obszarze. Niestety, nie udało mi się mimo poszukiwań dotrzeć do podstawowych materiałów I spisu rosyjskiego z 1897 r.

W pracy S. Szulca /125/, o wartości materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego, podane są tylko te miejscowości, które w 1897 r. liczyły ponad 500 osób, to znaczy Proszowice

¹ Według obliczeń I. Gieysztorowej, gęstość zaludnienia omawianego obszaru wynosiła 40 - 60 mk/km² i ustępowała zaludnieniem ziemiom leżącym odeń na południe, między Wisłą, a Dunajcem, osiagając 80 a nawet 100 osób na km². I. Gieysztorowa, Badania nad historią zaludnienia Polski. Kw. HKM 1963, nr 3-4, ryc. 8.

² Por. M. Mrazkówna, Z antropogeografii ziemi krakowskiej. Przegl. geogr. II. 1920-21. Warszawa 1922, s. 105-127.

Brzesko Nowe i Wawrzeńczyce¹. Proszowice liczyły wówczas 1187 osób /1827 r. - 1027 osób/, Brzesko Nowe 596 osób /1827 r. - 904 osoby/, a Wawrzeńczyce 1066 osób /1827 r. - 1561 osób/.

W odniesieniu do Brzeska Nowego i Wawrzeńczyce uderza ogromny spadek ludności, który wydaje mi się, można wiązać z szalejącą nieco wcześniej na obszarze proszowickim epidemią cholery² i regresem gospodarczym /np. Brzesko Nowe spadło do rzędu osad/³. Nie wielki przyrost ludności w Proszowicach świadczy o ich słabym rozwoju.

Średnia gęstość zaludnienia wynosiła według S. Szulca w tym czasie w pow. miechowskim 83,5 mk/km², w Gubernii kieleckiej 75,6 mk/km², w Królestwie Polskim 73,8 mk/km² 4/. Brak materiałów podstawowych z 1897 r. uniemożliwia dokładniejszą analizę tych zagadnień. Prześledzenie zmian, jakie dokonały się w sieci osadniczej i zaludnieniu omawianego terenu w ciągu XIX i początkach XX wieku jest możliwe dopiero w świetle materiałów pierwszego polskiego spisu powszechnego z 1921 roku.

¹ S. Szulc, Wartości materiałów statystycznych ..., s. 151, tab. X.

² do dziś jeszcze w każdej niemal wsi znajdują się tzw. cmentarze choleryczne.

³ Por. R. Kołodziejczyk, Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim. Kw. Hist. 1961, s. 1, s. 191-200.

⁴ S. Szulc, op. cit., s. 74-99.

2 Sieć osadnicza i zaludnienie ziem obecnego powiatu proszowickiego po I wojnie światowej /według materiałów z 1921 r./

Problem zaludnienia agrarnego w okresie międzywojennym.

Sieć osadnicza obecnego powiatu proszowickiego uległa w ciągu wieku większej zmianie. Od 1827 r. do 1921 r. przybyło zaledwie kilka miejscowości a mianowicie: Dodów, Lelowice Kolonia, Łętkowice Kolonia, Niegardów Kolonia, Szczytniki Kolonia, Szklana, Rynek Teresin, Zielona. Powstały one przeważnie w wyniku parcelacji majątków folwarcznych¹. Nie wiele zmienił się także charakter miejscowości. Według spisu z 1921 r.² na omawianym terenie było tylko 1 miasto Proszowice. Brzesko Nowe wymienione było nadal jako osada.

Zasadnicze zmiany dotyczą ilości ludności. Na całym obszarze nastąpił prawie dwukrotny wzrost ilości ludności. Według spisu z 1921 r. ludność omawianego obszaru liczyła 47 100 osób, w 1827 r. około 24 250 osób³.

Proszowice osiągnęły w 1921 r. 3 297 osób, czyli prawie potroiły swą ludność /w 1897 r. - 1 187 osób/

- 1 Parcelacja wpłynęła także na rozwój Szklanej i Zielonej, wymienianych uprzednio jako karczmy.
- 2 Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. III Woj. kieleckie. Warszawa 1925.
- 3 Nie jest to wzrost duży, jeśli zważymy, że niektóre obszary ziem polskich jeszcze w ciągu XIX wieku potroiły, lub potroiły swą ludność.

1827 r. - 1 027/, Brzesko Nowe w 1921 r. liczyło 845 osób /1897 r. - 596 osób, 1827 r. - 904/. Świadczy to o znacznym ożywieniu tych miejscowości. Wrosła również silnie ludność wsi. W 1921 r. wieś proszowicka liczyła średnio 371 osób /w 1827 r. - 207 osób/. Największą grupę stanowiły wsie liczące od 300 - 500 osób /34,71%/ i od 200 - 300 osób /28-92 %/. W 1827r. najliczniejszą grupę tworzyły wsie liczące od 100 - 200 osób /46,43 %/ i od 200 - 300 osób /25,00 %/. Nastąpił zatem wyraźny wzrost ilości ludności w wielu wsiach, o czym świadczy także znaczne powiększenie się grupy wsi liczących powyżej 500 osób i zmniejszenie ilości wsi, mających mniej niż 100 mieszkańców.

Największą wsią były nadal Wawrzeńczyce z 2327 osobami /w 1827 r. 1561 osób, w 1897 r. - 1066 osób/ i wyprzedzały ilością ludności Brzesko Nowe - 1845 osób, ale ustępowały już Proszowicom, które w tym czasie osiągnęły ponad 3 tys. mieszkańców /3297/. Najbardziej ludnymi w 1921 r. były ówczesne siedziby gmin, w których liczba ludności od 1827 r. znacznie wzrosła, np. Klimontów 1040 osób /w 1827 r. - 425/, Igołomia 912 /1827 r. - 525/, Pałecznicza, w której ludność wzrosła z 400 do przeszło 900 osób i inne.

Wraz z rozwojem ludności zwiększyła się gęstość zaludnienia. Średnia gęstość dla całego badanego obszaru wynosiła 119 osób na km², dla wsi 106 osób na km². W tym czasie średnia gęstość zaludnienia dla całego powiatu miechowskiego wynosiła 109 osób na km², dla pow. pińczowskiego 104 osoby na km², a dla ówczesnego województwa kieleckiego, do którego należał powiat miechowski 99 osób/km², dla całej Polski 69 osób/km² ^{1/}.

¹ Rocznik Polski. Tablice statystyczne, 1922, s.18-20.

Tak więc w dalszym ciągu ziemia proszowicka należała do najgęściej zaludnionych obszarów woj. kieleckiego¹. Oczywiście w poszczególnych wsiach gęstość zaludnienia odbiegła od średniej, osiągając znowu na wyższe wartości we wsiach leżących na południu, a więc w Wawrzeńczycach 180 osób/km², w innych od 117 - 140 osób/km². Najslabiej zaludnione podobnie jak w poprzednich okresach czasu były wsie w północnej części omawianego obszaru.

Faktyczna gęstość zaludnienia ludności wiejskiej z powodu istnienia licznych folwarków, była jednak znacznie większa i prowadziła do przeludnienia rolniczych terenów i głodu ziemi. Nie zachowały się natomiast do naszych czasów materiały II międzywojennego spisu ludności, według którego możnaby zobrazować zmiany w zaludnieniu badanego terenu w przekroju wsi. Powszechnie wiadomą jednak jest rzeczą, że ilość ludności na wsi szybko wzrastała, a nie mając możliwości odpływu, z powodu niskiego uprzemysłowienia, stała się olbrzymie rezerwy siły roboczej, prowadzącej do przeludnienia agrarnego kraju.

Według W.Ornickiego /98/ /Mapa przeludnienia wsi ziemia proszowicka należała do obszarów silnie zaludnionych, a w części nadwiślańskiej nawet bardzo silnie przeludnionych².

Jedynie powiat Będzin /271 osób/km²/ i pow. Częstochowa /122 osoby /km²/ miały w tym czasie wyższą gęstość zaludnienia od pow. miechowskiego i pińczowskiego. Tamże, s.20.

² W.Ornicki, Mapa przeludnienia wsi w Polsce emigracyjnej. Rolnictwo 1936, t.IV, z.1, mapa i s.14. Obszar klasycznego najsilniejszego przeludnienia lokalizowany jest w pld. Polsce, gdzie obejmuje znaczną część Beskidów Zachodnich, Beskidy Niskie i niżinę nadwiślańską. Charakteryzuje go silne wychodź

d.c. odnośnika na s.

Przeludnienie agrarne wsi polskiej i bezrobocie wśród chłopów, stało się niezwykle palącym problemem społecznym, a związany z nim głód ziemi urósł do centralnego problemu w tzw. kwestii agrarnej w Polsce¹. Wzrastające uświadomienie społeczne mas chłopskich pomagających się parcelacji majątków obszarniczych doprowadziło do krwawych starć z policją. Starsi mieszkańcy wsi proszowickich pamiętają doskonale słynny "ściąg" do Racławic chłopów proszowickich i niechowskich w 1938 roku, zwołany z okazji rocznicy bitwy kościuszkowskiej, na którym żądania o ziemię i chleb mieszały się z krzykiem bitych i tratowanych przez policję. O przeludnieniu wsi proszowickiej² wspomina także, dobrze znający tę ziemię, L.H. Morstin /93/.

Tak więc wzrastająca liczba ludności i gęstości zaludnienia na wsi wywarła poważną rolę w przeobrażeniach struktury agrarnej, zwłaszcza własnościowej w II połowie XIX wieku i w I połowie wieku XX-go.

e.d. odn.2 ze s.34

stwo i stały niedobór zbóż chlebowych. Za silnie przeludnione uznać należy: ziemię Sieradzko-Łęczycką, zachodnie Podlasie, lessy wyżyny Małopolskiej i południowe okolice Rostocza.

¹ Por. M. Stańczyk, Przeludnienie agrarne w Polsce kapitalistycznej. Ekonomista 1955, w 1.

² L.H. Morstin, Opowieści o ludziach i zdarzeniach. Czytelnik 1964 s.14. "Jak wszędzie tak i tu byli komornicy i bezrolni, którzy cierpieli głód i nędzę. Jak wszędzie, tak i tu był głód ziemi, nawet większy niż gdzie indziej, bo zaludnienie było większe".

3. Struktura własnościowa na terenie dzisiejszego powiatu proszowickiego pod koniec XVIII wieku i jej zmiany w wieku XIX /przechodzenie wsi w ręce prywatne i rządowe; tworzenie donacji/

Pod koniec XVIII wieku struktura własnościowa na terenie dzisiejszego powiatu proszowickiego była, jak wynika z mapy województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego i innych wymienionych uprzednio źródeł, bardzo zróżnicowana. Wsie proszowickie stanowiły w tym czasie mozaikę własności prywatnej, duchownej i królewskiej, podobnie jak w czasach Długosza. Na wsiach lub ich części siedzieli potomkowie sławnych ongiś Szreniawitów, Grafitów, czy Jastrzębców i w ich posiadaniu w dobie Sejmu Czteroletniego znajdowało się około 60 % wsi¹. Włości duchowne i królewskie obejmowały łącznie około 40% wsi, ale ogromną część z tej grupy stanowiła własność duchowna, gdyż do dóbr królewskich według mapy de Perthées a należały tylko te położone za Proszowicami, Kadzice, Pieczonogi, Śmiłowice i Siaroszawice. Pozostałe wsie wchodziły w skład dóbr archidiececezji krakowskiej i kapituły krakowskiej /m. in. Kaczowice, Wawrzeńczyce, Winiary/, opactwa klasztoru benedyktynów tunieckich /Opatkowie/, benedyktynów sieciechowskich /Złotniki - nazywane jeszcze na początku XIX wieku Złotnikami Sieciechowskimi/, norbertanów hebdowskich /Brzesko Stare, Nenkanowice, Gruszów, Mniszów/, cystersów mogińskich, norbertanek z rzyńskich, benedyktynek staniąteckich i wielu innych. Pewne zmiany w strukturze własnościowej zaszły już w okresie Sejmu Czteroletniego. Na mocy uchwały z 1789

¹ Obliczono na podstawie: mapy woj. krakowskiego z doby Sejmu Czterolet., mapy de Perthées a, Materiały do Słownika hist.geogr.

² Kaczowski, Donacje w Królestwie Polskim, Warszawa 1918, s.7.

celu powiększenia płacy dla wojska, zostały przejęte na rzecz skarbu rozległe włości biskupów krakowskich i niektórych klasztorów, bądź też przeszły w ręce prywatne /na omawianym terenie 12 wsi, m.in. Kazowice i Winiary, wsie pobiskupie, przeszły na rzecz skarbu/. Dalsze zmiany w stosunkach własnościowych aszły po upadku Rzeczypospolitej.

Włości królewskie i niektóre poduchowne stały się własnością rządową, zwłaszcza po kasacji niektórych zakonów w 1819 r. /między innymi Nenkanowice, Mniszów, część Gruszowa, Brzesko Nowe/. Niektóre z byłych włości duchownych stały się majątkami supremowanymi czyli stanowiącymi wspólną i niewzruszoną własność całej hierarchii duchownej /na omawianym terenie Złotniki, Wawrzeńczyce, Przewody/ i miały być na równi z majątkami rządowymi, administrowane przez rząd. Dalsze zmiany w strukturze własnościowej na omawianym terenie łączyły się ściśle z rusyfikacyjną działalnością rządu carskiego i uwłaszczeniem. Celem ugruntowania elementu rosyjskiego na ziemiach polskich po upadku powstania listopadowego, a zwłaszcza styczniowego, rząd rosyjski tworzył darowizny czyli donacje z dóbr skonfiskowanych, a później także z dóbr rządowych i poduchownych dla szlachty rosyjskiej, generałów i pułkowników. Pierwszą donacją na omawianym terenie były Łętkowice /własność rządowa/, które otrzymał w 1835 r. pułkownik Bułharow, drugą - Przewody, oddane pułkownikowi Selwanowi. Po r. 1863 w skład dóbr donacyjnych weszły dalsze wsie. W ręce Milutina przeszły z tego terenu Siedliska i Przesławice¹. Generał Karol Belgard otrzymał donację składającą się z Wawrzeńczyce, Winnicy, Winiar, Karwiny, Więckowic, Złotnik Sieciechowskim /własność poduchowna/ i 3 innych wsi poza omawianym terenem, znaną pod ogólną nazwą Wawrzeńczyce/. Łącznie 3453 morgów 250 prętów. Włodzimierz Se-

¹ J.Kaczkowski, Donacje w Królestwie Polskim, s.433.

meka otrzymał: Mniszów, Hebdów, Nenkanowice i Gruszyca /własność poduchowna/. Donacje miały charakter majątków /nie mogły być sprzedawane, oddzielone, dzierżawione; przechodziły z rąk do rąk tylko w drodze sukcesji/. Donatariusz, gdy nie mógł gospodarować osobiście, mógł trzymać administratora Polaka. Donatariusze rzadko przebywali w swoich dobrach i zarządzali nimi przez administratorów, którzy w sprawach majątkowych jeździli do nich do Rosji.

Drugim zabiegiem, poprzez który rząd rosyjski pragnął umocnić swój wpływ w Królestwie Polskim była sprawa włościan i związana z nimi sprawa reform rolnych.

4 Reforma rolna przed uwłaszczeniem jako wyraz zachodzących przeobrażeń polityczno-społeczno-gospodarczych w XIX wieku i jej wpływ na zmiany struktury osadniczo-rolniczej

- a. Urządzenie włościan według systemu kolonijnego przejawem dążeń do zjednoczenia włościan poprzez poprawę ich bytu i do polepszenia wadliwej struktury agrarnej.

Sprawa włościańska w programie politycznym rządu rosyjskiego odegrała niezmiernie ważną rolę. Rząd rosyjski widział w niej, po upadku powstania listopadowego, ważny czynnik warunkujący przeprowadzenie swoich politycznych celów. Dotychczasowe polskie ustawodawstwo nie rozwiązało bowiem kwestii włościańskiej. Jak wiadomo, na mocy konstytucji Księstwa Warszawskiego chłop otrzymał wolność osobistą, ale jego stosunek do ziemi nie został uregulowany. Dekret z 1807 r. pozwalał włościanom przesiedlać się z miejsca na miejsce /ustał wi

stosunek zależności od ziemi/, ale ustalił zasadę, że dziedzic jest właścicielem gruntów, znajdujących się w obrębie jego dóbr. Włościan, który chciał się przeprowadzić, musiał zwrócić właścicielowi ziemię, na której dotychczas odrabiał pańszczyznę. Dekret ten, jak pisze Kaczkowski, tłumaczono w ten sposób, że właściciel mógł usunąć włościanina z użytkowanej przez niego ziemi /rugi chłopskie/. Jedynie w dobrach narodowych dało się zauważyć dążenie do praktycznej poprawy bytu włościan. W 1820 r. wydano zarządzenie w sprawie urządzenia włościan w dobrach skarbowych. Z powodu powstania nie doszło ono do skutku. Sprawa włościańska po upadku powstania listopadowego stała się narzędziem w rękę cera. W 1835 r. wydano ukaz o urządzeniu włościan w dobrach skarbowych. Te same zasady dotyczyły i dóbr donacyjnych. W 1844 r. postanowienie to rozciągnięto i na dobra należące do funduszu ogólnoreligijnego. Urządzenie włościan łączyło się z separacją gruntów folwarcznych i likwidacją szachownicy.

Rozmieszczenie różnych typów własności tworzyło w I połowie XIX wieku bardzo skomplikowany obraz. Ziemie folwarczne były przemieszane z ziemią uprawianą przez włościan. Działki pól poszczególnych włościan były najczęściej również ze sobą wymieszane i tworzyły także szachownicę¹. Była to zarówno szachow-

¹ Szachownicą nazywa się taki rozdział ziemi należącej do jednej wsi, przy którym posiadłości pojedynczych właścicieli nie leżą w jednym łącznym obszarze, lecz są rozdrobnione na wielką ilość działek, przeważnie wąskich i długich, rozrzuconych na znacznej przestrzeni i poprzegradzanych działkami innych właścicieli.

W. Kocent - Zieliński, Jak usuwać szachownicę i przeprowadzić kolonizację gruntów, Warszawa 1907, s. 1.

nica zewnętrzna, jak i wewnętrzna¹. Szachownica była przetrwała z dawnych wieków formą użytkowania ziemi. Szkodliwość szachownicy zewnętrznej, jak i wewnętrznej była powszechnie znana i dążono do jej likwidacji zarówno przez seperację gruntów, jak i urządzenia w systemu kolonijnego.

Według zarządzeń z 1835 i 1944 r. - pola folwarczne miały być oddzielone czyli odseperowane od pozostałych użytkowanych przez włościan. Grunty włościńskie nie mogły być przedzielone obcą własnością. Użytkowanie wspólnego pastwiska z dworem było niedozwolone. Najważniejszym zarządzeniem było jednakże urządzenie włościan według systemu kolonijnego.

Wiązało się ono z dążeniem do polepszenia bytu włościan i było wielkim procesem przebudowy ustroju rolnego, folwarczno-pańszczyźnianego z silną szachownicą gruntową na ustrój kolonijno-szynszowy². Przy urządzeniu kolonijnym pozostawiono osadnikom wybór płacenia czynszu, odbywania robocizny, lub wykonywania wszystkiego po trochu. Włościanin mógł także okupić się od wszystkich powinności przez wniesienie jednorazowe lub częściami przewidzianego kapitału. Włościanin okupujący się wchodził w prawa aktualnego właściciela gruntów. Urządzenie kolonijne, jak każda re-

¹ Szachownica wewnętrzna - to szachownica gruntów należących do gospodarstw danej wsi.

Szachownica zewnętrzna - pomieszczone parcele gruntów należące do różnych wsi, albo do wsi i dworu itp.
St. Janicki, Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego, Warszawa 1918, s.84.

² Por. Kaczkowski, op., s.221.
K.Groniowski, Przymusowe scalanie ziemi w Królestwie Polskim w XIX w., Kw. Hist. Kult. Mat. 1961, z.2, s.217.

Forma agrarna, łączyło się ściśle z pewnym programem rolnym, będącym wyrazem postępu w stosunku do poprzedniej epoki i miało na celu usprawnienie gospodarki rolnej i polepszenie metod uprawy roli¹.

Urządzenie kolonijne polegało bowiem na zniesieniu szachownicy i stworzeniu nowego warsztatu rolnego w jednej całości i w granicach prostych.

Dominującą dotychczas formą gospodarki była wciąż jeszcze trójpolówka, wiążąca się z niwowo-szachownicowym układem pól. Postępową jednak formą gospodarowania był wprowadzony tu i ówdzie system płodozmiany, zastępujący dotychczasowy trójpolowy. Wsie przebudowane według systemu kolonijnego, o kolonijnym, pasmowym układzie pól, z dostępem do każdej działki nie były skrupowane systemem trójpolowym, łączącym się z tzw. przymusem rolnym i mogły szybciej stosować postępowe metody uprawy roli i wprowadzić płodozmian². Urządzenie według systemu kolonijnego łączyło się ze zmianami struktury osadniczej³.

Proces ten objął swym zasięgiem wiele wsi rządowych i prywatnych w Królestwie Polskim i był silny w gubernii radomskiej a zwłaszcza w jej południowej części to znaczy w dawnym powiecie miechowskim i pińczowskim. Według wykazu planów urządzenia kolonijnego reforma ta objęła na omawianym obszarze 13 wsi. Przebudowa wsi w kolonie ciągnęła się jeszcze po

¹ Por. Piaścik, Osadnictwo w puszczy kurpiowskiej. Warszawa 1939, s.69.

² Por. Piaścik F., op.cit., s.69.

³ Prawo i instrukcje o urządzeniu kolonijnym dla urzędników Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu z lat 1835, 1841 i 1847 zachęcały także do przenoszenia budynków. K.Groniowski, op.cit., s.217.

uwłaszczeniu aż do okresu międzywojennego włącznie ale miała inny charakter i inny przebieg. Spośród wybranych wsi przebudową według systemu kolonijnego zostały objęte tylko Wawrzeńczyce i Winiary. Na przykładzie tych dwóch wsi przedstawię zmiany, jakim uległa zabudowa wsi i układ gruntów w wyniku urządzania kolonijnego.

b. Przebudowa wsi według systemu kolonijnego na przykładzie Wawrzeńczyce i Winiar

Wawrzeńczyce, jedna z największych wsi w powiecie, leżą u zbiegu dwóch jednostek geograficznych, Doliny Wisły i Płaskowyżu Proszowickiego, między Igłomą a Brzeskiem Nowym, na trasie Kraków - Koszyce w odległości około 30 km na wschód od Krakowa. Wawrzeńczyce są wsią wieloczęściową. Zajmują one południowe stoki Płaskowyżu Proszowickiego, osiągającego wysokość od 205 - 234 m n.p.m. i lewobrzeżną część Doliny Wisły. Z Płaskowyżu Proszowickiego spływa ku środkowi wsi rzeczka Rotopek, zwana tu od licznych zakoli Kiklowcem. W dalszym odcinku, kiedy bieg jej staje się prawie równoległy do Doliny Wisły, bywa nazywana Strugą. Uchodzi ona do Wisły u wschodnich krańców wsi. Dolina Wisły osiąga na terenie Wawrzeńczyce wysokość od 184 - 203 m n.p.m. i szerokość od 1 - 3 km.

Obszar między Ropotkiem a Wisłą - to terasa zalewowa Wisły, podmokła i usiana licznymi starorzeczami, przecięta równoległym do Wisły wałem ochronnym. /Ropotek na odcinku zwanym Strugą wykorzystuje jedno ze starorzeczy/. Między wałem a Strugą /Ropotkiem/ znajdują się dwie części wsi: Odwiśle i Zastuże. Są to najniższe położone części wsi na wysokości około 187 m n.p.m. Na północ od Strugi między nią a szosą Kraków - Brzesko Nowe leżą dalsze części wsi: Stara Wieś, Błotko, Grobla, Brzegi, Rynek oraz Litwa. Zajmują one wyższe terasy Wisły /od 190 - 195 m n.p.m./. Na za-

chód od nich po prawej stronie Kikłowca znajdują się Ścieszczany. Najdłuższa część wsi Wawrzeńczyce-Kolonia rozłożyła się wzdłuż drogi Kraków-Koszyce na wysokości 195 - 200 m n.p.m. Na północ od niej leży mały przysiółek Podgaje. W zachodniej części wsi od strony Żkocznik rozlokowały się Parcelacja i Hektary. Podgaje i Hektary zajmują południowe stoki Płaskowyżu /o wys. 205 - 230 m n.p.m./ . Parcelacja to najbardziej rozrzucana część wsi sięgająca od Odwiśla i Ścieszczan po Podgaje i Hektary.

Dzisiejszy obszar wsi i jej charakter gospodarczy jest wynikiem kilku wiekowych nawarstwień procesów osadniczych i procesów gospodarczo-społecznych.

Wawrzeńczyce nie są i nie były nigdy wsią czysto rolniczą. Charakter gospodarczy tej jednej z najstarszych na omawianym terenie osad, związany był z jej położeniem nad Wisłą, na starym szlaku handlowym biegnącym z Krakowa wzdłuż lewego brzegu Wisły na Sandomierz i Ruś z jednej strony, a między bogatą krainą rolniczą na Płaskowyżu Proszowickim i Puszczą Niepołomicką z drugiej strony. To położenie u zbiegu dwóch różnych geograficznie i gospodarczo krain, w miejscu, gdzie rzeka tworzy liczne zakola i łachy, zadecydowało w przeszłości o targowym charakterze osady¹.

Przeprawy i przewozy przez Wisłę potwierdza nazwa "Przevoźna" zachowana jeszcze na mapie Wawrzeńczyce z 1845 roku. K.Maleczyński /86/, podając zestawienie najstarszych targów w Polsce przed kolonizacją niemiecką wymienia wśród nich, obok Wieliczki i innych, Wawrzeńczyce². Przypuszcza on, że targ w Wawrzeńczy,

¹ Z.Kozłowska-Budkowa, Z przeszłości powiatu miechowskiego. Powiat miechowski, t.III, 1929, s.33.

² K.Maleczyński, Najstarsze targi w Polsce. Lwów 1926, s.38.

cach powstał pod koniec XII lub na początku XIII wieku. Istniała tu według niego także komora celna, co przyczyniało się znacznie do wzrostu znaczenia tej osady. Od XIII do pierwszej połowy XIX wieku Wawrzeńczyce należały do biskupów krakowskich, którzy mieli tu swój wielki folwark. Długosz pisząc o Wawrzeńczycach wymienia dwie osady: Wawrzeńczyce miasteczko /opidum/ i Wawrzeńczyce wieś, leżącą na wschód od niego². Nazywa ją Długą Wsią. Dając opis miasteczka Długosz wymienia rynek i domy zwane karczmami /"taberna do których należały małe kawałki niewymierzonych pól Pełniły one prawdopodobnie rolę sklepów wiejskich. W miasteczku byli również rzemieślnicy. Była też łaźnia Kozłowska-Budkowa /79/ nadmienia, że była to w czasach Długosza typowa osada targowa na prawie polskim. W Długiej Wsi było 26 łańów kmiecych i 20 zagrodników Inglot /48/ zwraca uwagę, że była to duża liczba zagrodników i to zagrodników bezrolnych. Przypuszcza, że "znaczna ich liczba zajęta była pewnie w wielkim folwarku biskupim a reszta trudniła się niewątpliwie przemyślem".

Wawrzeńczyce jako całość były zatem osadą i społecznie i gospodarczo zróżnicowaną. To zróżnicowanie społeczno-gospodarcze przebija w źródłach późniejszych które podają, że oprócz kmieci, zagrodników i komorników byli tam również i rzemieślnicy.

¹ K. Maleczynski, Najstarsze targi w Polsce. Lwów 1926, s. 48.

² L.B. Długosz, t.I, s.175.

³ Z. Kozłowska-Budkowa, Z przeszłości powiatu miechowskiego... s.33 i 34.

⁴ S. Inglot, Stan i rozmieszczenie bisk. krak. w poł. XV w. Badania z dziejów gosp. i społ., z.2. Lwów 1925, s.30.

Do dzisiaj przechowuje się w Wawrzeńczycach dokument z I połowy XVIII wieku potwierdzający przywileje szewców. Utrzymuje się również tradycja o licznych jatkach rzeźniczych i kramach rzemieślniczych w rynku. Rynek zatem i jego najbliższe otoczenie, były tą częścią wsi, która spełniała funkcje handlowo-usługowe. Potwierdzają to także liczne wzmianki zawarte w inwentarzu z 1816 roku i Tabela użytków powinności włościan z 1827 roku. Według inwentarza w "Ryneczku" mieszka 44 osadników, "najczęściej z rzemieślników składający się". Tabela z 1827 r. wymienia 46 Ryneczkowych, którzy trudnią się handlem, rzemiosłem lub jakąś spekulacją¹.

Przytoczone przed chwilą dokumenty lokalizują przestrzennie tylko jedną grupę społeczną tj. Ryneczkowych, czyli rzemieślników i handlarzy. Nie wiemy natomiast jak były rozmieszczone domy i pola kmieci, zagrodników, chałupników i innych. Pierwszym dokumentem lokalizującym grupy społeczne tej wsi według rozmieszczenia ich zabudowań i gospodarstw jest mapa z 1857 roku a więc z okresu urzędowania kolonijnego.

S t r u k t u r a o s a d n i c z o - a g r a r -
n a w s i p r z e d u r z ą d z e n i e m
k o l o n i j n y m .

W I połowie XIX wieku Wawrzeńczyce były, podobnie jak i poprzednio największą wsią na omawianym

¹ Inwentarz dóbr Wawrzeńczyce z przyległościami do biskupów krakowskich należących, z dn. 9 sierpnia 1816 r. Archiwum Radom. Tabela użytków Powinności Włościan Wsi Wawrzeńczyce niegdyś do funduszu Biskupa Krakowskiego należących z dn. 17 października 1827 r. Archiwum Radom.

terenie. W 1827 r. liczyły według "Tabeli" 220 domów i 1561 osób /w 1960 r. 1870 osób/ oraz 2288 morgów i 125 przętów.

Zabudowę wsi i rozmieszczenie typów własności przed urządzeniem ilustruje mapa z 1845 r. Na zabudowę siedliska wsi Wawrzeńczyce składały się zarówno zabudowania folwarczne jak i włościańskie. Zabudowania folwarczne /w skład których wchodziły 2 folwarki, "Folwark" i "Winnica"/ położone były w zachodniej części wsi. W obrębie "Folwarku", jak można wnosić z Inwentarza dóbr z 1816 r. i z mapy z 1845 r. leżał pałac biskupi. Zabudowania włościańskie tworzyły kilka części rozlokowanych w pobliżu Ropotka. Ośrodkiem był tzw. Rynek. Miał on charakter nieregularnego planu rozdrożnego występującego dość często wśród starych osad² na prawie polskim. Rozplanowanie tego typu osiedli² zostało wyczerpująco omówione w pracach M. Kiełczewskiej-Zaleskiej /60, 62/. Przypuszczam, że plac ten przetrwał w niewiele zmienionej formie od czasu powstania tu osady targowej i nawiązywał do najstarszej sieci dróg handlowych³. Z Rynku, jak wynika z planu, wybiegało 5 różnych dróg, wiodących w różnych kierunkach do poszczególnych części wsi. Ry-

¹ Rejestr pomiarowy Dóbr Wawrzeńczyce w guberni Radomskiej, Powiecie Miechowskim położonych, pomierzonych w miesiącu wrześniu 1845 r., a powierzchnia tychże Dóbr obliczona w miesiącu lutym 1847 r. Archiwum Radom.

² Por. np. M. Kiełczewska-Zaleska, O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi ..., s.45-56.

³ Por. H. Munch, Geneza rozplanowania miast Wielkopolskich XIII i XIV wieku. PAU. Prace Komisji Atlasu Hist. Polski, z. IV. Kraków 1946, s.18.

nek z odgałęzieniami, grupy zabudowań nad stawami, Stara Wieś i jej przedłużenie ku Strudze zajmowały wyższą terasę o glebach rędzinowych. Osobna grupa zabudowań znajdowała się na zachód od Rynku między Polwarkiem a Kiklowcem /dzisiejsze Ścieszczyany/. Dal-
sze skupienia domostw rozlokowały się na terasie za-
lewowej Wisły, między Strugą a Wisłą na wysokości
Błoń. Były to Zastruże, leżące też za Strugą i Od-
wiśle leżące w pobliżu Wisły. Centrum wsi, jak wspom-
niałam stanowił Rynek. Znajdowały się tu oprócz koś-
cioła krama a w niedalekiej odległości szkoła, karcz-
ma, szpital i cmentarz.

Wawrzeńczyce przed przebudową stanowiły charak-
terystyczny typ wsi folwarcznej, gdzie różne typy
własności były ze sobą wymieszane i tworzyły szachow-
nicę zarówno wewnętrzną jak i zewnętrzną. Pola włoś-
cian z Wawrzeńczyce wymieszane były częściowo z pola-
mi dworskimi, poza tym 13 morgów należało do miesz-
kańców z innych wsi. Błonie było wspólnym pastwiskiem
dla wsi i dworu. Rozmieszczenie gruntów różnych ty-
pów własności ilustruje mapa z 1845 r. /ryc.16/.

Struktura gospodarstw włościańskich i ich prze-
strzenny układ nie są znane, gdyż na mapie zaznaczo-
no tylko kompleksy pól i działki leżące przy domach
a liczące od 1 - 5 morgów. Rejestr pomiarowy z 1847r
zawiera wprawdzie 245 nazwisk indywidualnych posia-
daczy gruntów, nie podaje jednak wielkości poszcze-
gólnych gospodarstw, lecz łączny obszar poszczegół-
nych kompleksów pól i wielkość działek przydomowych.
W podsumowaniu zaznaczono tylko, że włościanie w Wa-
wrzeńczycach posiadają łącznie 1629 morgów i 231 prę-
tów razem z pastwiskiem.

Dokładny wykaz gospodarstw włościańskich zawie-
ra dopiero rejestr z 1858 r. a więc z okresu regula-
cji, wiążącej się z oczyszczaniem włościan i urzą-
dzeniem ich według systemu kolonijnego. Oczyszczowa-

nie i urządzenie mieszkańców wsi według tego systemu było wynikiem wieloletnich zabiegów i starań włościan z Wawrzeńczyc, co potwierdzają Akta Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Reforma ta miała być przeprowadzona w 1847 r. /stąd mapa z 1845 i rejestr z 1847 r./o. Jednakże z powodu zaburzeń we wsi po rzezi galicyjskiej, która głośnym echem odbiła się w Wawrzeńczycach, sprawę przebudowy wsi i oczynszowanie wstrzymano. Nie doszła ona również do skutku w 1851 roku, gdyż włościanie domagali się równocześnie parcelacji ziemi folwarcznej¹. Zgodę na oczynszowanie i przebudowę otrzymali mieszkańcy Wawrzeńczyc dopiero w 1857 r. Przystali wówczas na dyktowane im warunki, tylko chałupnicy i Ryneczkowi prosili o przydzielenie im ziemi na ogrody. Włościanie zgodzili się również na przeniesienie budynków na własny koszt.

S t r u k t u r a o s a d n i c z o - a g r a r n a
w s i p o u r z ą d z e n i u w e d ł u g
s y s t e m u k o l o n i j n e g o .

Urządzenie według systemu kolonijnego wiązało się z likwidacją szachownicy, przebudową siedliska i zmianami w rozmieszczeniu gospodarstw. Pociągnęło to za sobą także niewielkie zmiany w granicach i powierzchni wsi. Pewna zmiana granic w Wawrzeńczycach nastąpiła jeszcze przed przebudową wsi w związku z pracami nad regulacją Wisły. Po zlikwidowaniu dwu zakoli Wisły w 1854 r. wyprostowały się południowo-wschodnie

¹ Istnieje dopisek jednego z urzędników w Aktach Komisji przychodów i Skarbu, że mieszkańcy Wawrzeńczyc domagali się rozdzierżawienia folwarku już od 1839 r. /być może, że już wtedy myślano o urządzeniu kolonijnym/.

granice wsi i powiększyła się nieco jej powierzchnia. W wyniku usunięcia obcej własności, to jest pól należących do Wygnanowa, zmieniła się również granica na północy wsi. Za uzyskaną "Plebankę" odstąpiono wsi Wygnanów część pola na tak zwanym "Zaropodeu". Wyprostowano także granicę od strony zachodniej z dobrami supremowanymi Złotniki koło folwarku Winnica. Wyprostowanie granic pociągnęło za sobą tylko niewielką zmianę powierzchni wsi /około 2 morgów/.

Zmiany po separacji i przebudowie ilustruje mapa z 1857 r. /ryc.17/. Grunty folwarczne będące dotąd w szachownicy z gruntami włościańskimi zostały odeń całkowicie odłączone i skupione w zachodniej części wsi. Po separacji zmniejszyła się powierzchnia folwarków o około 188 morgów w wyniku wydzielenia odrębnego pastwiska dla wsi /Błonia/, wydzielenia osad¹ małorolnych z gruntów folwarku, osady szkolnej i wynagrodzenie kilku włościan za ich ziemię zalaną Wisłą. Przy urządzeniu zlikwidowano szachownicę zewnętrzną i wewnętrzną. Przy tworzeniu nowych warsztatów rolnych kierowano się zasadą, aby w miarę możliwości całość nowopowstałego gospodarstwa lub przynajmniej grunty orne mieściły się w granicach jednego obwodu. Wymagało to przebudowy dotychczasowego układu pól, dróg i zabudowań. Prostowano zatem drogi wiejskie, wytyczano nowe i wzdłuż nich wyznaczano parcele budowlane i grunty gospodarstw. W ten sposób powstawał regularny uszeregowany układ domostw, ciągnący się wzdłuż drogi kilka kilometrów. Nowy układ dróg, pól i zabudowań nazwano układem kolonijnym², a

¹ Osadą nazywano obszar gruntu przydzielony osadnikowi.

² Por. J.Kostrowicki, Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi. Wyd.III. Dok.Geogr. 1962, s.16.

właścicielei nowo urządzonych gospodarstw kolonista-
ni¹. Porównując układ dróg i przestrzenną zabudowę
wsi Wawrzeńczyce po urządzeniu z okresem z przed
urządzenia, stwierdzamy wyraźne przesunięcie i wy-
prostowanie wszystkich dróg a zwłaszcza głównego trak-
tu, wzdłuż którego rozlokowano parcele budowlane i
osady rolników. W ten sposób powstała nowa najdłuż-
sza część wsi zwana Kolonią /około 5 km długości/.
Parcele budowlane dla chałupników i osady chałupni-
cze wyznaczono w istniejących dotychczas lecz zmie-
nionych nieco częściach wsi. Kilku chałupnikom, dla
których brakło miejsca w starych częściach wsi wyzna-
czono osady na tzw. Nalberze na północnych peryferiach
wsi, poza osadami rolnymi. Nalber był zamieszkały jed-
nak bardzo krótko, gdyż jego mieszkańcy przenieśli
się na tzw. wygony, tj. drogi boczne łączące Kolonię
ze starymi częściami wsi. Drugi nowy północny przy-
siółek² zwany dziś Podgajem, powstał w wyniku obda-
rowania skrawkami ziemi kilku bezrolnych.

Grunty włościńskie po urządzeniu obejmowały ca-
łą środkowo-wschodnią część wsi i liczyły łącznie z
pastwiskiem 1619 morgów i 295 prętów /w 1847r. - 1229
morgów i 231 prętów/.

Struktura gospodarstw po przebudowie, jak wynika
z rejestru podziałowo-klasyfikacyjnego, była zróżni-
cowana. Utworzono bowiem 104 gospodarstwa rolne, tak
zwane wówczas "osady rolne" i 151 osad chałupniczych.

¹ Por. Winiary-Rejestr szczegółowy podziałowo-klassy-
fikacyjny folwarku i Kolonii Winiary, 1856 r. Tam-
że - koloniści razem 154 morgów, 103 pręty. J. Bur-
szta, Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej,
s.541.

² Za przysiółek uważam za Zaborskim małą grupę domów
samotnie położonych. B. Zaborski, O kształtach wsi
w Polsce ..., s.70.

owo powstałe osady rolne różniły się znacznie wielością. Gospodarstw ponad 10 morgowych było 18%. Największą grupę stanowiły osady 9 morgowe /42%/. Znaczący odsetek stanowiły gospodarstwa 3 morgowe /28%/. Rozwarstwienie powiększało istnienie gospodarstw chałupniczych, które stanowiły około 60% wszystkich gospodarstw a liczyły po 1 morgu z prętami.

Przy urządzeniu zniknęła grupa tak zwanych Ryeczekowych, których po obdarowaniu skrawkami ziemi, ~~odciągnięto~~ pod grupę chałupników. Po urządzeniu Wawrzeńczyce były wsią zróżnicowaną zarówno społecznie jak i gospodarczo. Połowę wszystkich nowo utworzonych osad /127 na 255, czyli 49,9%/ obejmowały osady liczące po 1 morgu z prętami. Rozmieszczenie osad rolnych i chałupniczych obrazuje wspomniana mapa z 1857 roku /ryc.17/. Osady rolne, jak już nadmieniałam zostały rozmieszczone bądź po jednej, bądź po obydwóch stronach drogi głównej, w zależności od przebiegu granic, powierzchni osad, oraz możliwości rozmieszczenia osad chałupniczych. Osady chałupnicze były krótkie, wąskie i skupiały się w starych częściach wsi. Przeważał wśród nich, podobnie jak wśród osad rolnych, układ południkowy. Przy urządzeniu zatroszczono się także o odpowiednie zaopatrzenie instytucji i punktów usługowych, takich jak szkoła, probostwo, wójtostwo, karczma, gdyż zmieniły się i powiększyły stan posiadania. Wyznaczono nawet ~~kawałek~~ kawałek gruntu dla kowala. Tylko szpital musiał już być w upadku, gdyż nie powiększono jego działki.

Wawrzeńczyce są przykładem wsi, w której przy przebudowie według systemu kolonijnego zmienił się przestrzenny układ zabudowań przez powstanie nowej części wsi zwanej Kolonią, dwóch nowych przysiółków i pewne przemieszczenia w starych częściach wsi, ale nie został w niej jednak całkowicie zatarty stary układ osadniczy. Wsią, w której urządzenie według systemu kolonijnego łączyło się z całkowitym prze-

niesieniem zabudowań na inne miejsce i w której oprócz drogi, nie pozostał żaden ślad w krajobrazie po starej wsi są Winiary.

Winiary

Winiary leżą w północno-wschodnim kącie powiatu proszowickiego, oddalone od Proszowic o 13 km w kierunku północno-wschodnim. Należą do GRN Pałecznicza, w której znajduje się najbliższy przystanek PKS łączący te miejscowości z Miechowem i przez Miechów z Krakowem. Do czasu uruchomienia linii autobusowej Kraków - Miechów - Pałecznicza - Winiary były najbardziej związane ze Skalbmierzem, małym miasteczkiem o charakterze handlowo-usługowym w powiecie Kazimierza Wielka, odległym o 8 km. Z miastem powiatowym Proszowicami wieś związana jest tylko stosunkami administracyjnymi. Wpływa na to brak drogi bitej i znaczna odległość.

Winiary leżą w północnej części Płaskowyzu Proszowickiego na wysokości 240 - 289 m n.p.m. Środkową część wsi zajmuje spłaszczone wzniesienie sięgające tu prawie 290 m n.p.m. Opada ono zarówno na południe ku dolinie Małoszówki jak i ku północno-wschodowi w stronę Potoku Niezwojowickiego. Małoszówka, wąski strumyk /0,5 - 1 m szerokości/ przepływa przez południową część Winiar przyjmując tu kierunek prawie równoleżnikowy. Dolina Małoszówki, leżąca na wysokości około 240 m n.p.m., szeroka około 200 m, oddziela południowe, niższe, łagodnie ku dolinie opadające wzniesienie /264 - 275 m n.p.m./ od wspomnianego środkowego wzniesienia zwanego Winnicą. Od strony Małoszówki Winnica sprawia wrażenie góry. Strome jej stoki opadają ku dolinie progim o wysokości 20 m. Ku północy Winnica przechodzi łagodnie w szerokie spłaszczenie o wysokości 264 m n.p.m., obniżające się zwolna w stronę Potoku Niezwojowickiego. Deniwelacje na terenie Winiar są zatem znaczne i wy-

noszą prawie 50 metrów. Najwięcej kłopotu sprawiają mieszkańcom strome południowe i południowo-wschodnie, przedzielone parowami, stoki Winnicy/stary trakt drogowy, przecinający Winnicę, przekształcił się także w głęboki parów/. Geologicznie obszar wsi budują utwory wapienia kredowego pokryte grubo lessem, który w części środkowej i północnej jest zdegradowany. Teren ten zajmują pola orne. Dolinę Małoszówki wyścielają mady, zajęte przez łąki. Nieużytek znajdujący się w środkowo-zachodniej części wsi przy granicy z Pałecznicą tzw. Doły, został po II wojnie zalesiony.

Zabudowa wsi Winiary składa się z kilku części. Środkowa zwarta część wsi o układzie sznurowym, zajmuje wyższe, spłaszczone wzniesienie na pograniczu z Winnicą. Południowe niższe wzniesienie zajmuje tzw. Parcelacja. Rynek zwany też Przyrynkem lub Psim Rynkiem, oraz Korea, najbardziej północne dzielnice, przyłączone do Winiar dopiero w 1945 roku. Winiary są wsią rozwarstwowaną i posiadają znaczny odsetek gospodarstw poniżej 3 ha, jak również powyżej 7 ha. Winiary, podobnie jak Wawrzeńczyce, należały do biskupów krakowskich i spełniały dość ważną rolę w sieci posiadłości biskupstwa. Były one według Inglota /48/ pewnego rodzaju stacją odpoczynkową, w której odbywały się postoje biskupa i jego dworu, w czasie podróży z Krakowa do Kielc czy Sandomierza. W 1789 r. Winiary przeszły na rzecz Skarbu. W połowie XIX wieku były wsią rządową i zostały objęte przebudową według systemu kolonijnego.

Odtworzenie struktury osadniczo-agrarnej wsi z okresu przed urządzenia kolonijnego, a zwłaszcza zlokalizowanie starego siedliska, z powodu braku

1 S. Inglot, Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego s.15.

mapy, nastęczało dużo trudności. W oparciu o materiał zawarty w rejestrze pomiarowym udało mi się ustalić, że siedziby i ogrody włościańskie znajdowały się w pobliżu zabudowań folwarcznych przy trakcie. Zachodziło tylko pytanie, w której części obecnej wsi i czy istnieje jakiś ślad w krajobrazie po wsi z przed urządzenia. Rozwiązania tego problemu szukałam w wywiadach z najstarszymi mieszkańcami wsi, w oparciu o mapę z nowych pomiarów. Ta metoda okazała się bardzo owocna. Z uzyskanych informacji wynikało, że zabudowania folwarczne /rozebrane po parcelacji w 1913 r./ znajdowały się w południowej części wsi, na niższym wzniesieniu, przy obecnej krętej drodze, która jest właśnie owym starym traktem. Zabudowania włościańskie ciągnęły się zwarcie po obydwu stronach folwarku, w pobliżu rzeczki Małoszówki. Była to wieś o charakterze ulicowym.

Pola folwarczne i włościańskie znajdowały się w różnych częściach wsi i tworzyły szachownicę. Wieś liczyła ogółem 411 morgów i 79 prętów. W posiadaniu folwarku znajdowało się 201 morgów i 203 pręty, w 8 częściach. Główny kompleks pól folwarcznych /85 morgów/ leżał w pobliżu zabudowań folwarcznych. Inne mniejsze płaty pola znajdowały się w różnych częściach wsi. Włościanie łącznie z pastwiskiem użytkowali 209 morgów, 176 prętów /pastwisko - 67 morgów, 161 prętów/. Grunty włościańskie bez pastwiska liczyły 142 morgi, 15 prętów i leżały w 18 kawałkach. Rejestr pomiarowy z 1854 r. zawiera tylko nazwy tych kompleksów, bez wykazu pól poszczególnych włościan, podobnie jak przy Wawrzeńcycach.

Separację gruntów folwarcznych i urządzenie według systemu kolonijnego przeprowadzono w Winiarach, Jak wynika z rejestru, w 1856 roku. Własność folwarczna po separacji /203 morgi, 267 prętów/ została w całości zlokalizowana w południowej części wsi na niższym, łagodnym, o lepszej glebie, wzniesieniu. Kolonistom wyznaczono obszar na północ od gruntów fol-

warcznych, "na górze", na terenie suchszym, o gorszej glebie. Ogólna powierzchnia kolonii wynosiła 207 morgów, 112 prętów, w tym własność indywidualna liczyła 154 morgi, 105 prętów a wspólne pastwisko dla wsi 51 morgów, 107 prętów/ poprzednio 67 morgów, 161 prętów/ Karazmie przydzielono 1 mórg z prętami w północnej części wsi u zbiegu drogi głównej i dróg wiodących ku sąsiednim wsiom. Miejsca pod zabudowę wyznaczono przy nowo wytyczonej drodze, tzw. ulicy, która nawiązywała częściowo do "starego traktu". Kolonię tworzyła posiadłość 27 kolonistów. Przeciętna wielkość poszczególnych osad kolonistów wynosiła niewiele ponad 5 morgów. Największa osada liczyła 10 morgów. Wykaz z 1856 roku nie zawiera nazwisk kolonistów. W czasie przebudowy wsi i tworzenia przydzielono ziemią, z gruntów folwarcznych, 6 bezrolnych. Dwóch z nich otrzymało po 1,5 morga gruntu, a czterech po 0,5 morga. Działki dla bezrolnych znajdowały się w środkowo-wschodniej części wsi na pochylym stoku wzniesienia między gruntami folwarcznymi a nowo utworzoną kolonią. Były to grunty najgorsze, silnie erodowane. W Winiarach, podobnie jak w Wawrzeńcycach, małorolni, dawni bezrolni, chyba chałupnicy, zostali jak gdyby "zepchnięci poza wieś". Winiary są przykładem wsi, w której po przebudowie według systemu kolonijnego został zatarty zupełnie stary układ osadniczy, a wieś została przeniesiona na nowe miejsce, znacznie gorsze od poprzedniego.

Gospodarcze rezultaty przebudowy wsi

Przebudowa wsi według systemu kolonijnego miała swoje dobre i złe strony, jak każda zresztą reforma. Społeczne osiągnięcia były niewątpliwie bardzo duże. Rezultaty gospodarcze były dosyć różne, zwłaszcza w pierwszych latach po przebudowie. Koloniści jak np. w Winiarach otrzymali ziemię gorszą, suchszą i mniej

doprawioną. Stracili także urodzajne, dobrze nawiezione "ogrody". Utrata ziemi ogrodowej, należała do dotkliwych strat chłopskich¹. Przenoszenie budynków lub stawianie nowych trwało także pewien okres czasu i pochłaniało wiele sił i pieniędzy. We wsiach objętych przebudową kolonijną zachowała się pamięć o dniach głodu, który wynikł z długotrwałego mizerii i przenoszenia pól. Pola przez pewien okres były nieuprawiane. Największą korzyścią gospodarstwa przebudowy wsi w kolonie była niewątpliwie likwidacja szachownicy, zerwanie z przymusem polnym i możliwość wprowadzenia postępu w uprawie roli. Dotąd bowiem w rolnictwie Królestwa zarówno na ziemiach lepszych jak i gorszych powszechnie zastosowanie miał system trójpolowy². Powiat miechowski, do którego należały ziemie dzisiejszego powiatu proszowickiego nie był racjonalnie zagospodarowany³. Postępowe gospodarowanie zataczało jednak zwolna coraz szersze kręgi, najpierw wśród gospodarstw folwarcznych, po-

¹ K.Groniowski, op.cit., s.227.

² I.Kostrowioka omawiając postęp agrotechniczny w Królestwie Polskim przed 1864 r. pisze, że w połowie XIX wieku płodozmian nie tylko nie wyparł trójpolówki w gospodarstwach chłopskich, gdzie była ona wyłączna, ale i w folwarkach, od których intensyfikacja rolnictwa się zaczęła. "Postęp agrotechniczny w Królestwie Polskim przed 1864 r. Zesz. Nauk. SGPiS 1957, z.5, s.241.

³ Zygmunt Jaroszewski w art. "Okolice proszowickie pod względem gospodarczym", gromi właścicieli folwarków za nieracjonalną gospodarke trójpolową i stwierdza, że postęp gospodarzy jest większy w mniej żyznych okolicach, gdyż tu zaledwie kilka gospodarstw jest urządzonych płodozmiennie. Gazeta Rolnicza, R.1867, nr 1, s.1.

Struktura gospodarstw włościańskich po uwłaszczeniu
w morgach

/według stanu a końca 1865 roku/

Wieś	Ogółem gospodarstw	Poniżej 1 morga		1 - 3		3 - 6		6 - 9		9 - 12		12 - 15		15 - 30		30 - 50		Powyżej 50	
		ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
Bobin	59	5	8,47	11	18,64	42	71,19	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,70	-	-
Jakubowice	24	1	4,17	-	-	23	95,85	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kaonowice	7	-	-	-	-	1	14,29	1	14,29	-	-	-	-	-	-	4	57,13	1	14,29
Makowice	26	1	3,85	2	7,69	16	61,54	7	26,92	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Piotrkowice Wielkie	37	6	16,22	-	-	15	40,54	16	43,24	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Wawrańcowo	286	5	1,75	172	60,14	34	11,89	13	4,55	47	16,43	15	5,24	-	-	-	-	-	-
Winiary	33	4	12,12	2	6,06	22	66,67	4	12,12	1	3,03	-	-	-	-	-	-	-	-
Wroniec	16	1	6,25	-	-	2	12,50	4	25,00	8	50,00	1	6,25	-	-	-	-	-	-

Źródło: tabele likwidacyjne i donacyjne. 1865 r.

doprowadziła do... (faint text describing agricultural or administrative matters)

Lp. Nr	Nazwa	Liczba	Opis
1.	Kowalski Jan	100	... (faint text)
2.	Kowalski Jan	100	... (faint text)
3.	Kowalski Jan	100	... (faint text)
4.	Kowalski Jan	100	... (faint text)
5.	Kowalski Jan	100	... (faint text)
6.	Kowalski Jan	100	... (faint text)
7.	Kowalski Jan	100	... (faint text)
8.	Kowalski Jan	100	... (faint text)
9.	Kowalski Jan	100	... (faint text)
10.	Kowalski Jan	100	... (faint text)

tem indywidualnych, zwłaszcza wśród kolonistów. Świadczą o tym między innymi listy kolonistów, nadsyłane do Gazety Rolniczej¹.

Strukturę gospodarstw włościańskich utworzoną w wyniku przebudowy wsi według systemu kolonijnego zatwierdził ukaz uwłaszczeniowy z 1864 r., o czym świadczą tabele donacyjne dla Winiar i Wawrzeńcyc.

5. Uwłaszczenie włościan i rola tej reformy w kształtowaniu struktury społeczno-gospodarczej wsi

Rola ukazu uwłaszczeniowego z 1864 r. w przeobrażeniach społecznych i gospodarczych wsi Królestwa Polskiego jest powszechnie znana. Na mocy tego aktu, jak wiadomo, chłopci pańszczyźniani jak i czynszownicy stali się prawowitymi właścicielami użytkowanej przez nich ziemi. Uwłaszczona została także część służby folwarcznej, która mieszkała nie na terenach dworskich, lecz we wsi. Bezrolni na razie zamiast ziemi, otrzymali obietnicę nadania jej w przyszłości, /część z nich otrzymała drobne działki na mocy aktu z 13 marca i 26 grudnia 1865 r./ Chłopi zachowali także prawo do serwitutów na gruntach dworskich.

Wielkość otrzymanej po uwłaszczeniu ziemi była różna. Przeciętnie na jednego uwłaszczonego wypadało 12 morgów ziemi, znaczny był jednak odsetek gospodarstw karłowatych, liczących poniżej 3 morgów.

¹ Np. "Korespondencja J.J. Kolonisty z miechowskiego. Gazeta Rolnicza, R.1868, s.334.

² Por. W. Rutkowski, Historia gospodarcza Polski, t.II. Poznań 1950, s.81.

³ W. Styś, Zarys historii gospodarczej Polski, Warszawa 1958, s.177.

Według W. Stysia /115/ zaraz po uwłaszczeniu było na terenie Królestwa Polskiego: gospodarstw poniżej 3 morgów - 29,6%, od 3 do 15 morgów - 40,6%, ponad 15 morgów - 29,8%. Tak więc zaraz po uwłaszczeniu było prawie 100 000 gospodarstw karłowatych /30% ogółu gospodarstw/, których właściciele mogli się utrzymać jedynie przy pomocy najemnej pracy swych rąk. Nieznana nam jest bliżej liczba gospodarstw liczących niewiele ponad 3 morgi /grupa 3 - 15 morgów jest bardzo szeroka/, czyli gospodarstw małorolnych, ale musiały one stanowić chyba znaczny odsetek. Do tego przypuszczeniu skłania mnie także obraz struktury wielkościowej gospodarstw w wybranych wsiach.

Gospodarstwa włościańskie po uwłaszczeniu były zróżnicowane, ale niemal wszystkie z wyjątkiem gospodarstw we wsiach kmiecych mieściły się w grupach do 15 morgów. Z ośmiu przebadanych wsi, jak wynika z tabeli likwidacyjnych i donacyjnych, w sześciu wsiach 55-95% gospodarstw nie przekraczało powierzchni sześciu morgów. W Jakubowicach np. nie było ani jednego gospodarstwa powyżej 6 morgów, a w Makolicach w grupie 3 - 6 morgów skupiło się ponad 70% gospodarstw, podobnie jak w Wawrzeńczycach i Winiarach. W Wawrzeńczycach, w których struktura zawodowa mieszkańców była bardzo zróżnicowana /duży odsetek ludzi trudnił się rzemiosłem i handlem/, gospodarstwa do 3 morgów stanowiły ponad 60% ogólnej liczby gospodarstw. Gospodarstwa 9 - 12 morgowe były silniej reprezentowane we Wroncu, gdzie ich ilość dochodziła do 50%. Jedynie w Koczowicach, wsi kmiecej bez folwarku, chłopcy byli posiadaczami dużych gospodarstw tzw. kmiecych, liczących

¹ W. Stys, Zarys historii gospodarczej Polski, Warszawa 1958, s. 178.

² Wł. Grabski, Materiały w sprawie włościańskiej, t. I. Warszawa 1907, s. 14-15.

30 i więcej morgów. Ogólnie jednak przeważały jak wspomniałam, gospodarstwa małorolne.

Struktura gospodarstw włościańskich po uwłaszczeniu, które nie tylko utrwaliło ich dotychczasowy stan, ale powiększyło ilość drobnych gospodarstw. Nie stwarzała mocnych podstaw do ich rozwoju¹. Zmiany wniosła dopiero wielka akcja parcelacyjna, przybierająca na sile w latach 90-tych XIX wieku oraz odsprzedaż karłowatych działek na rzecz więcej posiadających.

Ukazy uwłaszczeniowe nie zmieniły również zasadniczo przestrzennego obrazu zabudowań i układu pól /poza wydzieleniem drobnych działek dla małorolnych/, a raczej utrwaliły istniejący stan rzeczy.

Zabudowa siedliska i układ pól były w tym okresie czasu dość różnorodne w poszczególnych wsiach w zależności od konfiguracji terenu i rozmieszczenia własności folwarcznej. Wsie miały przeważnie² charakter skupionych osad, ulicowych lub placowych /z wyjątkiem tych, które uległy przebudowie według systemu kolonijnego/. Dalsze zmiany w strukturze osadniczo agrarnej wiążą się z parcelacją majątków folwarcznych i komasacją gospodarstw chłopskich.

¹ Por. W. Biegajło, Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa białostockiego. Prace geograficzne, nr 35. Warszawa 1962, s. 21m

² B. Zaborski zalicza je, jak wynika z jego mapy, Rozmieszczenie typów kształtu wsi w Polsce, przeważnie do wielodrożnic. Ulicówki tworzą tu tylko małe enklawy. Mapa zamieszczona w pracy o kształtach wsi w Polsce, op.cit.

6. Parcelacja i jej wpływ na przekształcenie struktury własnościowej i zróżnicowanie wsi pod względem społeczno-gospodarszym i osadniczym

a. Przyczyny parcelacji i jej charakter; kurczenie się obszaru większej własności w wyniku parcelacji

Największy wpływ na zmianę struktury osadniczo-agrarnej wsi Królestwa Polskiego po uwłaszczeniu wywarła parcelacja, czyli jak pisał Wł.Grabski /35/, proces nabywania gruntów większej własności przez drobnych rolników i częściowo przez ludność bezrolną. Po uwłaszczeniu powstała bowiem jak wspominałam, olbrzymia ilość gospodarstw małorolnych, które nie dawały podstaw utrzymania wzrastającej liczbie ludności. Przeludnienie rolnicze stawało się coraz bardziej wyraźne, a emigracja zamorska nie miała większego wpływu na jego zmniejszenie². Zapotrzebowanie na ziemię rosło coraz bardziej; rosły także ceny ziemi i wielu właścicieli większych czy średnich folwarków uznało za stosowne sprzedawanie po korzystnych cenach większych czy mniejszych części swych majątków. Wiązało się to także z kryzysem, jaki przeżywały gospodarstwa folwarczne w II połowie XIX wieku. Parcelacja miała podwójny charakter, zarówno z punktu widzenia drobnej, jak i większej własności. Z punktu widzenia drobnej własności była ona parcelacją osadniczą lub sąsiedzką³. Z punktu widzenia wielkiej włas-

¹ Wł.Grabski, Historia wsi w Polsce, s.413.

² Tamże, s.424.

³ Parcelację osadniczą nazywano - tworzenie nowych gospodarstw, a parcelacją sąsiedzką lub adiakcyjną, d.c. odnośnika na s.61

ności była parcelacją częściową, lub całkowitą².

Intensywność procesu parcelacyjnego była bardzo różna w różnych dzielnicach kraju, ale najsilniejsza była według Grabskiego /36/ na południu Królestwa, gdzie mniejsze gospodarstwa były liczniejsze. Ruch parcelacyjny rozpoczął się w latach 70-tych XIX wieku, ale przybrał na sile dopiero po r. 1890, po rozpoczęciu intensywniejszej działalności Banku Włościańskiego³. W samym powiecie miechowskim w ciągu 15 lat, od 1889 - 1904 roku większa własność zmniejszyła się o przeszłe 20%, co ilustruje poniższe zestawienie.

¹ c.d. odnośnika ze s.60

powiększenie obszaru gospodarstw znajdujących się w sąsiedztwie, drogą dokupu gruntów. S.Janicki, Stosunki rolnicze Król.Kongr., W-wa 1918, s.54. W.Grabski nazywa parcelację osadniczą parcelacją kolonijną. Historia wsi w Polsce ..., s.413. Nazwa ta pochodzi stąd, że nowo powstałe części wsi nazywano koloniami. Zabudowania nie były jednak uszeregowane w jednym rzędzie, lecz w dwóch lub trzech, co uważano nawet za korzystniejsze. Por. W.Kocent-Zieliński, Jak usuwać szachownicę i przeprowadzać kolonizację gruntów ..., s.49.

² J.Rutkowski, op.cit., s.304. J.Burszta, op.cit., s.162.

³ St.Janicki, op.cit., s.54. J.Burszta, op.cit., s.163.

Kurczenie się obszaru wielkiej własności
w wyniku parcelacji w latach 1889-1904

	większa własność posiadała w 1889	w ciągu 15 lat /1889-1904/ ubyło większej własności
w powiecie miechowskim	46 307 morgów	12 767 morgów
w powiecie pińczowskim	47 829 "	11 124 "

Źródło: W. Grabski, Materiały w sprawie włościańskiej,
t.I, s.48, tab.V.

- b. Przebieg akcji parcelacyjnej i jej wpływ na dalsze zróżnicowanie gospodarczo-społecznej wsi, zabudowę wsi i pogłębienie szachownicy gruntowej

Okres zaborów

Pośród badanych wsi pierwszą parcelację folwarku przeprowadzono w Piotrkowicach Wielkich.

Piotrkowice Wielkie leżą w środkowo zachodniej części powiatu proszowickiego nad rzeką Szreniawą. Odległość wsi od miasta powiatowego Proszowic wynosi około 9 km, od miasta wojewódzkiego Krakowa 32 km. Droga bita łącząca Proszowice z Krakowem przez Niegardów-Słomniki przebiega w odległości 1 km na południe od wsi, zostawiając ją na uboczu. Przystanek autobusowy znajduje się w Niegardowie, odległym o około 2 km. Dojazd z Niegardowa do Proszowic autobusem trwa 15 minut, do Krakowa 1 godzinę. Do czasu uruchomienia linii autobusowej w 1947 r. i utworzenia

powiatu proszowickiego wieś ciążyła raczej ku Słomnikom, odległym o 7 km /na targi, na stację PKP/. Obszar wsi leży na pograniczu Wyżyny Miechowskiej i Płaskowyżu Proszowickiego, w szerokiej dolinie Szreniawy i na północnych jej zboczach, wykorzystującej na tym odcinku tektoniczny Padół Słomnicki, ciągnący się od Słomnik do Niegardowa.

Hipsometrycznie i morfologicznie teren wsi jest zróżnicowany. Najniżej, na wysokości około 218 m n.p.m. położona jest południowo-zachodnia część wsi zajmująca prawo i lewobrzeżne terasy zalewowe rzeki Szreniawy. Ku zachodowi i północy teren podnosi się nieznacznie, osiągając około 240 m n.p.m. /terasa rędzinna i lessowa, oraz dno padoku/. w części wschodniej i południowo-wschodniej teren dość raptownie podnosi się, osiągając około 285 m n.p.m./50-65 m wysokości względnej/. Są to tzw. "Góry Piotrkowskie". Na granicy z Muniaczkowicami zbocze doliny jest bardzo strome. Wschodnią część wsi zajmuje rozległe spłaszczenie miocenijskie, obejmujące także tereny sąsiednich wsi: Dalewic i Muniaczkowic.

Geologicznie obszar wsi budują utwory wapienia kredowego dochodzące nieomal do powierzchni. Z utworów trzeciorzędowych zachowały się we fragmentach łupki margliste na wschodnich stokach "górn". Utwory czwartorzędowe reprezentują tu mady rzeczne i lessy pokrywające większą część obszaru wsi. Piotrkowice Wielkie są wsią starą, notowaną już u Długosza¹. Aż do czasów uwspaszczenia były własnością prywatną /w XV w. należały do Spytka z Melsztyna/. Folwark przetrwał tu do lat 90-tych XIX wieku tj. do czasu parcelacji. Parcelacja folwarku przekształciła dotychczasowe zwarte osiedle w wieś kilkuczęściową i przyczyniła się do jej rozwarstwienia. W drugiej połowie XIX wieku, przed parcelacją, Piotrkowice Wiel-

¹

J. Długosz, Liber Ben. III, 78.

kie, jak wynika z dokonanej przeze mnie rekonstrukcji, miały charakter wsi ulicowo-placowej, przypominającej m.in. wsie ulicowe-placowe Pomorza¹ /ryc.12/. Odtworzenie układu osadniczo-agrarnego wsi w okresie przed parcelacją zostało dokonane w oparciu o pierworys pomiarów gruntów z 1930 roku², rejestr pomiarowy z tegoż roku, w którym zaznaczone jest pochodzenie każdej działki /ukazowe i parcelacyjne/, oraz mapę współczesną. Drogą eliminacji działek poparcelacyjnych nakreśliłam na mapie rozmieszczenie i układ gospodarstw z okresu przed parcelacją. Układ zabudowań odtworzyłam drogą wywiadów. Zabudowania włościńskie skupiały się wówczas w południowo-zachodniej części wsi, wzdłuż drogi prowadzącej z Budziejowic do Niegardowa, po lewym brzegu Szreniawy, gęsto jedno obok drugiego na przestrzeni około 0,5 km i wokół trójkątnego małego placu. Budynki folwarczne znajdowały się na wschód od wspomnianego placu. Jedynie jeden z czworaków leżał we wschodniej części wsi; rodziny mieszkające w nim otrzymały w 1864 r. 12-prętowe skrawki ziemi.

Przed parcelacją własność włościńska liczyła 234 morgi, własność folwarczna prawie 3 razy więcej, tj. około 641 morgów³. Grunty folwarczne i włościńskie tworzyły w omawianym okresie czasu szachownicę. Grunty włościńskie składały się z 6 kompleksów pól. Były to Przedewsia, Stajęczyska, Ogrody za rzeką, Łą-

¹ Por. M. Kiełczewska-Zaleska, O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi ..., s.60, 61.

² Wykonany w związku z prowadzonymi wówczas pracami komasacyjnymi.

³ Od czasów uwłaszczenia do czasu parcelacji folwarku struktura własnościowa nie uległa zmianie.

ki, Podłętkowice i Podmuniaczkowice¹. Poza tym do włościan należało wspólne pastwisko tak zwane Błonia i Kliny /otrzymane za serwitut/. Pola włościańskie zajmowały teren raczej równy, niższy, ale o gorszej na ogół glebie /rędziny III i IV klasy/. Pola folwarczne obejmujące prawie 2/3 obszaru wsi, składały się zasadniczo z dwóch dużych kompleksów o różnej glebie. Najmniej urodzajne były "góry" i ich stoki. Stanowiły one właściwie nieużytek, wykorzystywany jako pastwisko dla owiec dworskich. Grunty włościańskie należały do 37 gospodarstw a ściślej biorąc do 31, gdyż 6 pozostałych to gospodarstwa małorolne powstałe drogą uwłaszczenia bezrolnych, liczące po 12 przętów ziemi. Spośród 31 gospodarstw prawie połowa /48%/ liczyła 3 - 6 morgów, a pozostałe /52%/ 6 - 9 morgów. Były to gospodarstwa zagrodników i półrolników, jak ich nazywano. Każde z nich posiadało działki niemal we wszystkich kompleksach. Działki były wąskie, przeważnie od 10 - 12 m. Najszersze były w Podmuniaczkowicach. Uprawa tych wąskich poletek była możliwa podobnie, jak i w innych wsiach, tylko w ramach trójpolówki czy ulepszonej trójpolówki. Jedynie na Łąkach i Ogrodach stosowało się dwupolówkę uprawową, to znaczy w jednym roku sadzono okopowe, w drugim siano zboże, przeważnie pszenicę. Wydajność z ha była jednak niska i zwiększająca się liczba ludności z trudem mogła się utrzymać z małych gospodarstw. Zmianę przyniosła dopiero parcelacja folwarku.

¹ Łąki w okresie uwłaszczenia były wspólną własnością gromady, podobnie jak Błonia i Kliny, ale zostały szybko rozdzielone i zamienione na warzywniki.

² Por. K. Dobrowolski, Najstarsze osadnictwo Podkula s.49.

³ Por. K. Dobrowolski, Dzieje wsi Niedźwiedzia ..., s.492.

W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku, po spaleniu się zabudowań dworskich, ostatni właściciel folwarku hrabia Tarło, będący jednocześnie posiadaczem kilku innych majątków, rozpoczął parcelację gruntów dworskich. Trwała ona kilka lat. Ziemię z parcelacji nabywali mieszkańcy Piotrkowic, sąsiednich wsi i bezrolni przybysze z dalszych wsi. Parcelacja miała charakter zarówno sąsiedzki jak i osadniczy. Kupowano zwykle po 5 morgów ziemi, czyli działkę. Tylko wyjątkowo mogła ona liczyć 6 morgów, gdyż zapotrzebowanie na ziemię było bardzo duże. Miejscowi chłopci kupili działki graniczące z ich polami, położonymi za działkami budowlanymi w północnej części wsi. Prawie całą wschodnią część byłego folwarku przejęli przybysze z zewnątrz. Najbiedniejsi z nich zakupili prawie za bezcen jałowe stoki "gór". Ośrodek dworski liczący około 30 morgów, o bardzo dobrej glebie, zakupił bogaty przybysz z zewnątrz. Działki poparcelacyjne miały przeważnie charakter wydłużonych pasm o różnym przebiegu i różnej szerokości /ryc.13/. Najdłuższe i najwęższe były w Podgórach, najszersze na Gliniku i pod Strugą. Charakterystyczny układ i lokalizację miały tak zwane "półmorgi", leżące w przedłużeniu działek budowlanych dawnej wsi, przeznaczone pod przyszłą zabudowę. Zakupione zostały przez mieszkańców Piotrkowic, którzy zamierzali tu przenieść swoje zabudowania z nadmiernie zagęszczonego starego siedliska. W wyniku parcelacji zmieniła się przestrzenna struktura osiedla. Powstały bowiem 2 nowe części wsi Podgóry i Płachta i 2 dwugospodarstwowe przysiółki. Dotychczas istniejące skupione siedlisko otrzymało nazwę Starej Wsi. W wyniku parcelacji Piotrkowice stały się wsią 3-częściową, zróżnicowaną gospodarczo i społecznie. Po parcelacji było we wsi 75 gospodarstw /przed parcelacją 37/, czyli przybyło 100%. Nowo powstałe gospodarstwa liczyły przeważnie po 5 morgów /2,8 ha/. Stare, istniejące wcześniej, należące do mieszkańców Starej Wsi a ma-

jące po 7,6 i 5 morgów /w kilku wypadkach po 3 morgi/ powiększyły stan posiadania średnio o 5 morgów i liczyły od 8 - 13 morgów. Tak więc Stara Wieś stała się po parcelacji najzamożniejszą częścią wsi, z powodu powiększenia areału ziemi i posiadania zabudowań mieszkalno-gospodarczych. Najbiedniejszą częścią wsi były Podgóry. Ubóstwo Podgór wynikało z posiadania małej ilości lichych gruntów położonych na stokach stromych wzniesień, silnie erodowanych w czasie deszczów.

Parcelacja zwłaszcza sąsiedzka, przyczyniła się także do pogłębienia szachownicy gruntowej. Gospodarze ze Starej Wsi posiadali teraz swe pola w 8 - 11 kawałkach /później po podziale pastwiska i Klinu przybyły im jeszcze po dwa kawałki/; poprzednio mieli pole w 5 - 6 kawałkach. Piotrkowice Wielkie są przykładem wsi, w której własność folwarczna została zlikwidowana w trakcie jednorazowej akcji parcelacyjnej już pod koniec XIX wieku, w wyniku z jednej strony silnego zapotrzebowania na ziemię wśród miejscowych i okolicznych włościan, z drugiej zaś strony z powodu specyficznego układu stosunków w miejscowym folwarku. /Właściciel miał jeszcze kilka innych majątków, nie widział potrzeby inwestowania w spalone zabudowania; a w związku z dość hulaszczym trybem życia potrzebował stale pieniędzy i wykorzystał nadarżającą się okazję do sprzedania ziemi zarówno lepszej, jak i bardzo lichej/.

Podobne przyczyny i podobny przebieg miała parcelacja we wsi Wroniec. Wroniec jest małą wsią liczącą w 1960 r. 174 ha i 143 mieszkańców. Położony jest w południowo-zachodniej części Płaskowyżu Proszowickiego, na wysokości 150 - 235 m n.p.m. nad górnym Ropotkiem, między Wroninem a Wierzbnem w odległości około 3 km na wschód od drogi Biurków - Pośadza - Proszowice. Obszar wsi pochyla się zarówno od strony zachodniej, jak i wschodniej ku środkowi

wsi, tj. ku dolinie Ropotka. Szerokość tego strumyka, nazywanego tu po prostu rowem, sięga od 40 - 60 cm, wyjątkowo do 1 m, a szerokość doliny od 50 - 200 m. W północno-zachodniej części aż do zabudowań Starej Wsi Rotopek stanowi granicę między Wroninem a Wroncem, następnie poprzez pola wronieckie skręca w kierunku południowo-wschodnim ku wsi Glewiec. Teren wsi jest bardzo urozmaicony i rozcięty na wielką ilość małych garbów. Deniwelacje terenu nie są tu wprawdzie zbyt wielkie, gdyż wynoszą 10 - 15 m, ale dużo jest drobnych garbów i np. w północnej części wsi niemal każdy dom stoi na odrębnym wzniesieniu. W północnej części wsi wzniesienia mają przebieg południkowy, a w południowej raczej równoleżnikowy. Cały obszar wsi pokryty jest grubą warstwą lessu. Dolinę Ropotka wyścielają mady.

Wroniec jest wsią starą, która od najdawniejszych czasów aż po wiek XIX należała do dóbr duchownych, podobnie jak i Wronin, najpierw do Szpitalników św. Ducha¹, później do K.X. Kanoników Regularnych², w połowie XIX wieku do Instytutu Księży Emerytów w Krakowie³. Pod koniec XIX wieku folwark we

¹ Kozłowska-Budkowa, Z przeszłości powiatu miechowskiego ..., s.32. Materiały do słownika..., s.337.

² Por. K. de Perthées, Mapa szczegółna

³ Według mapy Dóbr Wronina /do których należał Wroniec/ z 1849 /ryc. 22/. Mapa ta, do której niestety nie znalazłam rejestru pomiarowego, ilustruje układ zabudowań we Wroncu w połowie XIX wieku. Siedlisko znajduje się prawie w środku obszaru wsi, w pobliżu strugi, u zbiegu 3 dróg. Drogi te stykając się ze sobą, rozszerzają się i tworzą nieregularny plac. Na placu i wokół niego rozlokowały się wszystkie zabudowania włościańskie, obok nich,
d.c. odnośnika na s.69

Wroncu był własnością Sucheckiego i jego siostry Żwirkowej¹. Z powodu trudności natury rodzinnej i finansowej rozpoczęli oni około 1892 r. parcelację folwarku, za pośrednictwem pewnego obywatela z Proszowic². Ziemię z parcelacji nabywali przede wszystkim mieszkańcy Wronca, częściowo mieszkańcy Glewca i Wierzbna na warunkach wieloletnich spłat do Banku Włościańskiego /ostatnie raty, jak mnie poinformowano, wpłacono w latach dwudziestych okresu międzywojennego/. Wielkość nabywanych działek była różna, przeważnie 10 lub 5 morgów w jednym lub dwóch kawałkach. Jedynie "na Hejnach" o najgorszej glebie, których nie chciało zbyt chętnie nabywać, sprzedawano mniejsze działki. W ciągu kilku lat rozparcelowano całą ziemię folwarczną, to jest Hejny, Koryciznę, Mietełczyńskie, Łyczkowskie i Wielkie Pola. Układu działek parcelacyjnych nie mogę odtworzyć, gdyż nie zostały one naniżone, z wyjątkiem kilku, na pierworys pomiaru z okresu komasacji. Parcelacja pogłębiła istniejącą wcześniej szachownicę gruntową, ale nie rozproszyła zbyt wielu zabudowań wsi. Po parcelacji przybyło we Wroncu tylko 5 nowych zabudowań na peryferiach wsi, na Koryciznie, a ubyło 1 na Starej Wsi /z pięciu gospo-

³ d.c.odn.ze s.68

również na placu, część zabudowań dworskich /prawdopodobnie czworaki/. Inny kompleks budynków dworskich znajdował się w bliskiej odległości od placu. Przez analogię do małych, o nieregularnym placu, wsi Pomorza, opracowanych przez M.Kiełczewską-Zaleską /op.cit., s.163/, wnoszę iż Wroniec należał do starych wsi placowych na prawie polskim i że jego zabudowa nie uległa większym zmianom od czasów średniowiecznych.

¹ Według wiadomości uzyskanych w wywiadzie.

² Pośrednictwo przy parcelacji było rzeczą powszechną. Por. J.Rutkowski, op.cit., s.306.

darzy, którzy wybudowali nowe zagrody, czterech przybyło do wsi z zewnątrz, a jeden przeniósł się ze Starej Wsi/. Wieś pozostała, z wyjątkiem wspomnianych zabudowań nadal skupiona wokół placu, tak jak poprzednio. W czasie parcelacji wytyczono na Koryciźnie dwie nowe drogi, o kierunku południkowym. Jedna z nich biegła w pobliżu dawnych pól włościńskich, druga środkiem pola rozparcelowanego. Obydwie zostały zlikwidowane w czasie komasacji.

Majątków folwarcznych, rozparcelowanych całkowicie pod koniec XIX lub w początkach XX wieku było kilka. Niektóre z nich dały początek nowym wsiom, o charakterystycznym kolonijnym rozplanowaniu w dwóch lub trzech rzędach i równie charakterystycznych nazwach, powstałych często od imienia właściciela lub członka jego rodziny np. Teresin. Inny charakter miała parcelacja w folwarkach, które były jedynymi majątkami ich właścicieli, np. w Makosicach czy Bobinie. Pozbywano się wówczas stopniowo, niewielkich obszarów ziemi, leżących na peryferiach, o najgorszej glebie¹. Pęd do nabywania ziemi folwarcznej był bardzo silny zarówno pod koniec XIX w. jak i w początkach XX wieku. Wynikało to zarówno z małego zadłużenia włościńskich i niewielkiego obciążenia gospodarstw ze strony państwa, jak i z nacisku demograficznego². Nie wszystkie majątki mogły być jednak w tym czasie parcelowane. Dotyczyło to w pierwszym rzędzie majątków donacyjnych.

¹ Por. E.Kwiatkowska, op.cit., s.77.

² Wł.Grabski, Historia wsi w Polsce ..., s.409-410. J.Rutkowski, op.cit., s.306. "Parcelacja w Polsce była ruchem spontanicznym z dołu. Parcie włościńskie do powiększenia obszaru swoich gospodarstw pozostaje w najściślejszym związku z silnym przyrostem naturalnym po uwłaszczeniu i brakiem dostatecznego ujścia do przemysłu.

Prawo majoratowe zabraniało bowiem dzielenia i sprzedaży posiadanej ziemi. Ustawa ta została uchylona dopiero w 1913 r. Tak więc mieszkańcy Winiar i Wawrzeńczyc nie mogli nabyć ziemi z majątków, znajdujących się na terenie ich wsi. Mieszkańcy Winiar przed rozparcelowaniem majątku donacyjnego mieli możliwość zakupu ziemi, po kilka morgów w sąsiednim prywatnym majątku Niezwojowice, na "Łańcu". Teren ten został przyłączony do Winiar dopiero po II wojnie światowej. Właścianie z Wawrzeńczyc mieli nikłe możliwości nabycia ziemi folwarcznej, gdyż w ich sąsiedztwie prawie nie było parcelacji¹. Jedyna zmiana w strukturze gospodarstw wynikała z dzielenia gospodarstw ukazowych liczących ponad 6 morgów².

Zasadnicze zmiany w krajobrazie osadniczo-agrarnym obydwu wsi przyniosła dopiero parcelacja majątków donacyjnych.

Majątek Winiary został rozparcelowany już w 1913 roku. Parcelacja miała charakter osadniczy i adiakcyjny. Ziemię nabywali w pierwszym rzędzie mieszkańcy Winiar-Kolonii, a obok nich mieszkańcy Pałecznicy i Łaszowa. Działki parcelacyjne liczyły zwykle po 6 morgów. Budynki folwarczne zostały rozebrane zaraz po parcelacji. W czasie parcelacji wytyczono nową prostą drogę o przebiegu wschód-zachód, pośrodku rozparcelowanych działek. Kręta droga o przebiegu północ-południe była i jest pozostałością czasów jeszcze przed utworzeniem Kolonii. Budynki poparcelacyjne rozmieszczone zostały w 2 rzędach przy nowo wyty-

¹ Według sprawozdania Sekretarza Ziemińskiego z 1919 r. Wydział Urządzeń Rolnych i Geodezji w Proszowicach.

² Por. F. Brodowski i J. Kaczkowski, Zbiór ustaw włościańskich obowiązujących w Królestwie Polskim. Warszawa 1918, s. 160.

czonej drodze i w pobliżu Małoszówki. Po parcelacji wieś Winiary składała się z dwóch części: starej - położonej na górze i nowej - rozlokowanej w pobliżu Małoszówki. Gospodarczo i społecznie aktywniejsza pozostała jednak górna część wsi.

Okres międzywojenny /na przykładzie Wawrzeń- czyc/

Majątek donacyjny Wawrzeńczyce, po I wojnie światowej i odzyskaniu niepodległości, został przejęty przez państwo polskie i stał się majątkiem rządowym. Jako majątek rządowy został wkrótce przeznaczony do rozparcelowania. Kwestia agrarna bowiem w tym czasie, to jest u progu lat XX-tych stała się szczególnie ostra. Proces zubożenia i proletaryzacji drobnego chłopstwa posuwał się szybko naprzód. Słaby rozwój przemysłu i niemożność wchłonięcia nadmiaru wolnych rąk nie sprzyjały odpływowi ludności ze wsi i prowadziły do coraz silniejszego przeludnienia agrarnego. Liczne folwarki, zarówno rządowe, jak i prywatne, na ogół nieracjonalnie zagospodarowane, nie dawały możliwości lepszego zarobku. Zubożałe i głodujące warstwy ludności małorolnej i bezrolnej domagały się parcelacji ziemi folwarcznej. Ożywione dyskusje na ten temat prowadzili także chłopci w b.powiecie miechowskim¹. Nie bez wpływu na nastroje ludności pozostały echa rewolucji i jej zwycięstwo w Kraju

¹ Por. Akcja konsolidacyjna w Kielcach. WAPK, sygn. 139. k. 776. Według S. Piątkowski, Kształtowanie się programów agrarnych w Królestwie Polskim w okresie od listopada 1917 do listopada 1918 r. Roczniki Dziejów Społecznych i gospodarczych. T. XXVI. Poznań 1965, s. 32.

Rad¹. W tej sytuacji rząd widział się zmuszonym podjąć kroki w celu nie tyle zaradzenia sytuacji, ile uspokojenia wzburzonych nastrojów. 10 lipca 1919 r. zostały uchwalone "Zasady reformy rolnej" a² później, w 1920 r. zapadła uchwała o reformie rolnej². W myśl zasad i uchwały, miano przeprowadzić pełną parcelację ziem państwowych i przejętych przez państwo majątków źle gospodarowanych, oraz wykup nadwyżek majątków obszarniczych ponad ustalone maksimum.

Majątek rządowy Wawrzeńczyce został przeznaczony do parcelacji już w 1919 r., oczywiście pod wpływem nacisku i nalegań ze strony mieszkańców Wawrzeńczyc³. Chłopi z Wawrzeńczyce, którzy domagali się podziału tegoż majątku już w latach 30-tych XIX wieku, teraz ponowili swe zabiegi. W aktach Okręgowego Urzędu Ziemskiego znajduje się bardzo ciekawy materiał dotyczący pertraktacji o parcelację i obrazujący przebieg parcelacji. Na specjalną uwagę zasługują sprawozdania Sekretarza Ziemskiego, który radził swym władzom przyspieszenie rozdziału ziemi w Wawrzeńczycach, gdyż wśród miejscowej ludności "zauważył oznaki silnego zniecierpliwienia". Ubiegających się o ziemię z parcelacji było bardzo wielu. We wsi znajdowało się, na 300 gospodarstw ogółem, ponad 200 karłowatych gospodarstw, w tym 187 liczących po 1 morgu

¹ Por. Cz. Madajczyk. Burżuazyjno-obszarnicza reforma w Polsce /1918-39/ 1956 r., s.139. W. Kuszyk Wrzenie rewolucyjne na wsi w latach 1917 - 1919, Warszawa 1957, s.51.

S.Piątkowski, op.cit., s.32.

² Cz.Madajczyk, op.cit., s.139.

³ Ludność Wawrzeńczyce liczyła w tym czasie ok.2300 osób /spis powszechny z 1921 r. - 2327, w 1960 r. - 1878 osób/.

ziemi /0,56 ha/ i 118 rodzin bezrolnych¹, a ziemi do rozdzielenia było tylko 288, 3503 ha.

W protokołach powiatowych zachowało się kilka list osób ubiegających się o grunty z parcelacji. Liczba ich przekraczała 600. Po ostatecznym zatwierdzeniu listy rozdzielono w latach 1924 - 1926 - 298,3503 ha /w tym 36,2742 ha łąk/ między 223 nabywców i utworzono: 2 gospodarstwa o pow. 15 ha ziemi, 2 gospodarstwa o pow. 5,6 ha, 10 gospodarstw o pow. 4 ha,² a 209 ubiegającym się przydzielono po 1 ha ziemi² /wśród nich małorolnym i bezrolnym/. Ponieważ w rozdziale pominięto wielu bezrolnych i małorolnych, złożyli oni ostry protest przeciwko tak niesprawiedliwemu podziałowi, a zwłaszcza przeciw utworzeniu 2 gospodarstw 15-hektarowych. Jednak powiatowy Urząd Ziemski, wbrew sprzeciwom, parcelację zatwierdził. W wyniku parcelacji zmienił się osadniczo-agrarny obraz wsi. Część parcelantów wybudowała nowe domy przy głównej drodze /Kraków - Brzesko Nowe - Koszyce/; wydłużając w ten sposób o przeszło 1 km powstałą w 1857 r. Kolonię; o parę domów wydłużyło się także Odwiśle.

Tak zwana Parcelacja została zabudowana prawie bezładnie, wzdłuż czterech dróg, na Hektarach powstały 2 przysiółki: Zagórze i Międzygórze. Parcelacja majątku rządowego /najbardziej z omówionych reform/ rozproszyła zabudowania wsi Wawrzeńczyce i przyczyniła się do powiększenia liczby małorolnych

¹ Według Protokołu Sekretarza Ziemskiego z dnia 26.VII.1919 r. Bezrolni utrzymywali się przed parcelacją głównie z koszykarstwa, częściowo z handlu /według wywiadu/.

² Teren działek jedno hektarowych nosi dziś nazwę "Hektary", a reszta zwie się "Parcelacją".

średniorolnych gospodarstw. Proces parcelacji ziemi folwarcznej ciągnął się przez cały okres międzywojenny, ale w bardzo powolnym tempie. Jak podaje Cz. Madajczyk /84/ "obszar wielkiej własności zmniejszył się w tym okresie czasu zaledwie o 7%. Wysiłki rządu komasacyjnego szły przede wszystkim w kierunku scalania i likwidacji komasacji gospodarstw wiejskich, których wadliwą strukturę uważano za główną zaporę hamującą rozwój wyższych form produkcji rolnej /107/.

7. Komasaacja gospodarstw chłopskich w okresie międzywojennym

a/ Cel i charakter prac scaleniowych

Akcja komasacyjna okresu międzywojennego była kontynuacją procesu scalenia gruntów, trwającego przez wiek XIX i początki wieku XX-go. Celem jej było, podobnie jak w poprzednich okresach czasu, usunięcie szachownicy gruntowej wraz z jej wszystkimi ujemnymi skutkami².

U progu niepodległości, w 1921 r. obszar gruntów chłopskich wymagających scalenia stanowił około 57 % ogólnego obszaru drobnej własności ziemskiej. Ustawę o scaleniu gruntów wydano 31 lipca 1923 r. /107/. W myśl tej ustawy grunty należące do poszczególnych gospodarstw, a rozrzucone w szachownicy, nadmiernie zwię-

¹ Cz. Madajczyk, Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce w 1918 - 39, s.388.

² Por. J.Burszta, Od osady słowiańskiej ..., s.151, 1954 i in.

W.Biegajło, Sposoby gospodarowania..., s.21, 29 i in.

żone i poprzedzielane działkami innych gospodarstw miały ulec przekształceniu drogą wymiany na działki odpowiadające wymogom prawidłowego gospodarowania. Ustawa scalenia nie nakłada przymusu przenoszenia budynków na nowe miejsce, jednak od 34 do 80% gospodarstw skomoszonych przenosiło budynki na wydzielone kolonie, a ci którzy pozostali otrzymywali więcej gruntów w pobliżu siedlisk. Ustawa nie miała według J.Radwana charakteru przymusowego, jednak w pewnych przypadkach np. po zniszczeniu wsi przez klęski żywiołowe /por. Piotrkowice Wielkie/ lub, gdy zachodziła potrzeba melioracji stosowano przymus komasacyjny.

Na terenie obecnego powiatu proszowickiego przeprowadzono komasację całkowitą lub częściową w 49 wsiach /na 112/, i scalono - według moich obliczeń - 11 275 ha ziemi czyli około 27,3% całego badanego obszaru. Obszary objęte scaleniem przedstawia mapa o reformach agrarnych /ryc.1/. Pod wpływem komasacji struktura osadniczo-agrarna wsi uległa dalszym przekształceniom.

b/ Komasacja, jako czynnik przekształcający dotychczasowe struktury osadniczo-agrarne

Spośród opracowanych przeze mnie wsi pracami scaleniowymi objęte były Piotrkowice Wielkie, Wroniec, Bobin i Jakubowice.

Piotrkowice Wielkie

Piotrkowice Wielkie były pierwszą z badanych wsi, w której przeprowadzono scalenie gruntów. Było to scalenie przymusowe. W 1930 roku spłonęła na skutek

¹ Na podstawie materiałów Wydziału Urządzeń Rolnych i Geodezji PPRN w Proszowicach.

podpalenia cała Stara Wieś. Ponieważ grunty gospodarstw Starej Wsi były rozdrobnione /jedno gospodarstwo składało się z 7 - 12 kawałków pola/, nie udzielono zezwolenia na odbudowę zabudowań bez uprzedniego scalenia gruntów tej części wsi. Scaleniem objęto ponad połowę obszaru wsi, tzn. 249,5 ha na 437 ha /43 gospodarstwa na 72/. Były to dawne grunty poukaszowe /tzw. zagrody/ i działki poparcelacyjne, wchodzące w skład gospodarstw Starej Wsi. Obejmowały one całą zachodnią część wsi, poza tym Podkętrowice i Podmuniaczkowice. Prace komasacyjne trwały około 2 lat. W wyniku scalenia, szachownica gruntów gospodarstw objętych tą reformą znikła niemal zupełnie. Po komasacji każdy otrzymał pole orne w jednym lub najwyżej w dwóch miejscach. Spadkobiercy małorolnych, którzy otrzymali skrawki pola w 1864 r. sprzedali je po komasacji i wyprowadzili się ze wsi. W czasie scalenia nastąpił jednocześnie podział niektórych gospodarstw. Po komasacji było we wsi 78 gospodarstw. W wyniku tej reformy zmienił się także układ pól i zabudowań we wsi.

Układ pól i zabudowań po komasacji ilustruje mapa z 1959 r. /ryc.14/. Działki skomasowanych pól przypominały układem swym przebieg działek przedkomasacyjnych, ale były odcin dwu lub trzykrotnie szersze. Po komasacji zniknęły wąskie paski na Błóncach i na Klinach, a także w Ogrodach za rzeką.

W wyniku scalenia zabudowania we wsi uległy dalszemu rozproszeniu. Rozluźniła się zabudowa Starej Wsi. Powstały dwie nowe części wsi, Kresy Północne i Podmuniaczkowice, zwane odtąd częściami Kresami Wschodnimi, poza tym kilka nowych zabudowań wzniesiono w Podkętrowicach, na Płachcie i w Glinikach. Po komasacji Piotrkowice Wielkie były wsią składającą się z 5 części i 4 małych przysiółków. Głównym ośrodkiem więzi społecznej i gospodarczej pozostała nadal Stara Wieś, ze względu na zlokalizowane tu punkty

usługowe /sklep, kuźnia, młyn i wybudowany opodal Dom Ludowy, w którym znalazła pomieszczenie zlewnia mleka/. Wiąż Starej Wsi z innymi częściami wsi jednak wyraźnie rozluźniła się, co przejawiało się między innymi w braku zgody co do przeprowadzenia niektórych inwestycji, z których dzielnice peryferyczne nie miały bezpośredniej korzyści.

Wroniec

Niemal równocześnie z Piotrkowicami, w latach 1932 - 33 została przeprowadzona komasacja we Wroncu. Wroniec jest przykładem wsi, w której scalenie zniosło i zatarło całkowicie wcześniejszy układ pól i zabudowań. Komasacja objęła bowiem całą wieś tj. 189,37 ha. We wsi było w czasie komasacji 27 gospodarstw. Nie udało mi się niestety odtworzyć układu pól z okresu przed komasacją. Na zachowanym pierworysie pomiaru zaznaczono tylko kilka działek i obszar, na którym znajdowały się zabudowania.

Komasację przeprowadzono na wniosek i prośbę mieszkańców wsi Wroniec, z powodu silnej szachownicy gruntów, małej dostępności do pól oraz ciasnej zabudowy wsi. Szachownica była daleko posunięta, szczególnie zaś kłopot sprawiał brak dróg dojazdowych do wielu pól, np. jedno z badanych gospodarstw liczące 9 morgów składało się z 14 kawałków, z bezpośrednim dojazdem tylko do dwu części. Uprawa roli i zbiór plonów był wówczas bardzo utrudniony. Obronnik, jak mnie informowano, wywożono w zimie, w czasie innych prac umawiano się wzajemnie o przejazd przez pola. Czasem dochodziło jednak do kłótni i bójek. Gdy ktoś zatem wspominał o komasacji/ przeprowadzaną ją w okolicy/, wszyscy skwapliwie zgodzili się. Komasację przeprowadzono według aktualnego stanu posiadania, zanotowanego w aktach, stąd też, jak mi mówiono, nie nanoszono wszystkich parcel na pierworys pomiaru. Działki pokomasacyjne mają różną

szerokość i długość, w zależności od przebiegu granic wsi, rodzaju użytku, odległości od drogi i wielkości gospodarstwa. Do jednego gospodarstwa należą często dwie, czasem trzy działki położone obok siebie/ jedna jest własnością żony, druga męża, lub jedna jest za pole powłaszczeniowe, druga za pole poparcelacyjne/, tworzące duże bliki pola. Po komasacji grunty na Wielkich Polach przypadły mieszkańcom Glewca. W kilka lat później, po przeprowadzeniu komasacji w Glewcu, przyłączono je do tej wsi, w wyniku czego skurczył się nieco obszar Wronca i zmieniły się jego granice. W czasie komasacji zmienił się również układ dróg i zabudowań. Skasowano niektóre stare drogi, w zamian wytyczono nowe, przede wszystkim dojazdowe do pól. Zabudowania skupione przed komasacją wokół placu, zostały rozrzucone niemal po całym obszarze wsi, w mniejszej lub większej odległości od głównych dróg /ryc.23/. Na starym placu i w jego pobliżu ulokowało się tylko 6 gospodarstw. Pozostałością dawnego przedkomasacyjnego agrarnego krajobrazu wsi są niektóre odcinki dróg, oraz nazwy kompleksów pól, jak Hełny, Niwa, Korycizna czy Wielkie Pola. Powoli jednak i one wychodzą z użycia.

Bobin i Jakubowice

Bobin i Jakubowice są przykładem wsi, w których komasacja gospodarstw chłopskich połączona była z wymianą gruntów folwarcznych.

Bobin to jedna z 10 wsi dawnego powiatu pińczowskiego. Położona jest we wschodniej części powiatu, w odległości około 15 km na wschód od Proszowic, w dolinie Szreniawy i na południowych stokach środkowo-wschodniej części Płaskowyżu Proszowickiego. Dolina Szreniawy, znajdująca się na wysokości 188 - 186 m n.p.m. osiąga tu szerokość 1 - 1,5 km. Południwe zbocze tej doliny poza granicami wsi przechodzi dość gwałtownie we wzniesienie Kuchar i Gruszowa, osiąga-

jąc wysokość 230 - 270 m n.p.m. W kierunku północnym dolina Szreniawy łagodnie przechodzi w stoki Płaskowyzu osiągając wysokość około 256 m n.p.m. Deniwelacje terenu są dość znaczne i wynoszą około 58 m wysokości względnej. Najniżej położony jest, poza terasą zalewową Szreniawy, obszar Starej Wsi /188-200 m n.p.m./. Obszar wsi pokryty jest w części północnej i środkowej urodzajnym czarnoziemem należącym do I, II i III klasy bonitacyjnej /szczegółowej mapy glebowej dotąd brak/. Dolinę Szreniawy zalegają mady, zajęte przez łąki /III i IV klasa/. Bobin jedna z większych wsi w powiecie /ponad 400 osób w 1960 r./, znana w przeszłości jako siedziba ludnej parafii¹, leży dziś na uboczu, z dala od ważniejszych dróg i w czasie wiosennych i jesiennych roztopów bywa prawie odcięta od świata. Odległość od najbliższego przystanku PKS i przystanku kolejki wąskotorowej wynosi 5 km. Przez kilka lat, od 1954 r. Bobin był siedzibą GRN, obecnie należy, tak jak dawniej, do GRN Kościelec. Zabudowania wsi Bobin, skupione do czasu komasacji w południowo-zachodniej części obszaru, w pobliżu folwarku, pokrywają dziś teren całej niemal wsi. Komasację w Bobinie przeprowadzono w 1935 r., ale starania czyniono już, jak wynika z akt Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Kielcach w 1928 r. Potrzebę komasacji uzasadniano nadmiernym rozdrobnieniem gruntów /około 9 działek na 1 gospodarstwo/ i zbyt dużym wydkużeniem parcel. Scaleniem nie objęto gruntów chłopskich nabytych z parcelacji miejscowego folwarku. Po komasacji wieś Bobin składała się zasadniczo z 2 części /ryc.3/, Starej Wsi położonej nisko na terasach Szreniawy i części pokomasacyjnej, znajdującej się na wyżej położonym obszarze, w odległości 1 km na wschód od Starej Wsi. Poza tym kil-

¹ T.Ładogórski, Studia nad zaludnieniem Polski w XIV wieku, Wrocław 1958, s.198.

ka domów ulokowało się oddzielnie w różnych częściach wsi, m.in. na tak zwanej Parcelacji. Zabudowania folwarczne przylegały do Starej Wsi od strony południowej.

W czasie komasacji dokonano zamiany gruntów chłopskich z gruntami folwarcznymi¹. Po zamianie pola folwarczne zasadniczo obejmowały środkowy obszar wsi /teren równy, pokryty gliną lessową/ i małe skrawki w innych częściach wsi. Pola folwarczne rozdzielały grunty chłopskie na 2 części, część południowo-zachodnią i północno-wschodnią. Chłopskie działki pokomasacyjne miały różny układ, różną szerokość i długość. Najdrobniejsze były przydomowe działki gospodarzy pozostających na Starej Wsi oraz łąki.

Podobny przebieg miała komasacja w Jakubowicach, gdzie scalenie gruntów chłopskich połączone było z wymianą pól folwarcznych.

Jakubowice leżą niemal w środku powiatu, pod bokiem Proszowic, oddalone od nich zaledwie o 2 km, na stokach Płaskowyżu Proszowickiego, opadającego łagodnie na północ ku dolinie Szreniawy /ryc.5/. W granicach wsi Jakubowice znajduje się prawobrzeżna część tej doliny. Jest ona płaska, podmokła, pochylona ku wschodowi /200 - 197 m n.p.m./. Płaskowyż na terenie wsi tworzy kilka wyraźnych garbów, wznoszących się ku stronie południowo-wschodniej. Deniwelacje obszaru w granicach Jakubowic dochodzą do 40 m. Najwyższe wzniesienie /242,3 m n.p.m. znajduje się w południowo-zachodniej części wsi koło Żębocina. Teren wsi pokrywają w części południowej i środkowej czarnoziemy i gleby brunatne, należące do I i II klasy. zajęte przez pola uprawne. Dolinę Szreniawy wyścielają mady

¹ Stanu z przed komasacji nie mogłam odtworzyć, z powodu nieznalesienia pierworysu.

brunatne, ciężkie zajęte częściowo przez łąki, częściowo przez pola uprawne. Przez północny obszar wsi przebiega szosa łącząca Proszowice z Brzeskiem Nowym, zostawiająca jednak zabudowania wiejskie, położone bardziej na południu, na uboczu. Kilkanaście metrów od szosy, na lessowym wzniesieniu znajduje się piękny renesansowy pałacyk, dawna siedziba właściciela folwarku¹, w którym mieści się obecnie Stacja Hodowli Roślin. U stóp wzniesienia od strony południowej, skupiają się domy Starej Wsi. Reszta zabudowań rozrzucona jest niemal po całym terenie wsi, od Proszowic po Kowalę i Żębocin. We wsi oprócz Stacji Hodowli Roślin jest spółdzielnia produkcyjna² /12 członków, 28 ha ziemi/, oraz przetwórnia owocowo-warzywna "Floriana". Komasaacja w Jakubowicach, jak już nadmieniałam, połączona była z wymianą pól folwarcznych i chłopskich.

Przed komasaacją³ grunty chłopskie podzielone były na 5 części i zajmowały zupełnie peryferyczne obszary wsi, a ponadto wciskały się klinem w środek obszarów folwarcznych w pobliżu zabudowań /ryc.6/. Układ własności przed komasaacją sprawiał wrażenie, jak gdyby rozrastająca się własność folwarczna stopniowo wypierała na peryferie krępującą ją w rozwoju własność chłopską. Zabudowania chłopskie skupiały się zwarcie w środkowym kompleksie pól wzdłuż lokalnej drogi wio-

¹ Jakubowice od czasów średniowiecza aż po uwłaszczenie były wsią prywatną. Lib. Ben., t.V, s.157 i inne. Folwark przetrwał tu do 1945 r.

² Mapa pomiarowa wsi Jakubowice nie obejmuje terenu spółdzielni.

³ Według zrekonstruowanej przeze mnie, przy pomocy sołtysa, mapy /do Jakubowic nie zachował się pierworys pomiaru/.

dającej z Żębocina do Kowali, na pograniczu pól dworskich i chłopskich, na południe od siedziby właściciela folwarku. Poza tym zwartym skupiskiem było tylko 5 zabudowań /4 przy granicy z Żębocinem, 1 przy drodze do Proszowic/. Przedkomasacyjny i przedwymianowy układ własności folwarcznej i chłopskiej, oraz układ pól chłopskich, był bardzo niewygodny zarówno dla właściciela folwarku, jak i dla chłopów. Pola chłopskie były długimi, wąskimi pasemkami zbyt oddalonymi od zabudowań, przy tym drogi do nich wiodły przez obszary dworskie. Pędzone tędy bydło chłopskie czyniło rozliczne szkody w zasiewach na polach dworskich i przyczyniało się do pogłębienia konfliktu między dworem a wsią. Po obopólnym porozumieniu się przeprowadzono około 1943 roku wymianę gruntów połączoną z komasacją pól chłopskich. Po komasacji pola chłopskie skupiały się w dwóch częściach /w północno-wschodniej i południowo-zachodniej części wsi/, ponadto chłopci otrzymali łąki w dolinie Szreniawy, przy granicy z Zagrodami i Górką Stągniowską. Na mocy umowy wszyscy chłopci mieli wyprowadzić się całkowicie ze Starej Wsi na nowo otrzymane działki. Jednak tylko kilkunastu gospodarzy przeniósł swe zabudowania na nowe miejsce. Inni nie zdążyli się wyprowadzić do czasu reformy i pozostali na starym miejscu do dzisiaj. W wyniku wymiany i komasacji zabudowania częściowo rozproszyły się.

Działki pól po komasacji były szerokie, bardzo dogodnie do uprawy. Pole orne znajdowało się w jednej działce, łąka w drugiej. Chłopi jakubowiccy byli zadowoleni z nowych korzystnie usytuowanych warsztatów rolnych, z wyjątkiem tych kilku, którzy musieli się przenieść aż pod Żębocin, miejsce odległe o przeszło 2 km od Starej Wsi. Ośrodkiem życia społecznego i kulturalnego pozostała nadal Stara Wieś. Mieszkańcy peryferii zaczęli jednak w krótko narzekać na zbytne oddalenie od centrum i pragnęli się przyłączyć do najbliższej, sąsiadującej z nimi wsi.

c/ Zalety i ujemne strony komasacji

W pojęciu czynników rządzących, komasacja miała być, jak wspomniałam, najlepszym środkiem zaradczym na niedomogi ówczesnego rolnictwa. Usunięcie szachownicy, powiększenie areału uprawnego, poprzez likwidację licznych miedz, poszerzenie działki uprawnej, zaknięcie warsztatu rolnego w jednej lub dwu częściach było niewątpliwie dużym osiągnięciem. Nie wystarczyło to jednak do podniesienia gospodarki rolnej na wyższy poziom, zwłaszcza w gospodarstwach przenoszących swe budynki. Wznoszenie nowych zabudowań w okolicy deficytowej w drewno, pochłaniało znaczne sumy pieniężne i przyczyniało się do zubożenia gospodarstw¹. Nowe zabudowania nie odpowiadały najczęściej ani potrzebom gospodarstwa, ani wymogom sanitarnym. Były one małe, ciasne i składały się najczęściej z jednego budynku, w którym pod wspólnym dachem znajdowało się mieszkanie dla ludzi i pomieszczenia gospodarcze. Mówiło się o ich tymczasowości, niemniej przetrwały one w dużej części aż do ostatnich lat. Stały brak pieniędzy na zakup nawozów sztucznych, maszyn rolniczych i wzrastające obciążenia podatkowe nie sprzyjały podnoszeniu drobnego rolnictwa na wyższy poziom. Jednak w ocenie pojedynczych gospodarzy we wsiach scalonych /z wyjątkiem tych, którzy dostali gorszą ziemię/, komasacja uchodziła za rzecz korzystną. Posiadanie pola tuż za domem i często w jednym kawałku, łączyło się z możliwością szybkiej uprawy i zbiorów, lepszego doglądnięcia i mniejszego niszczenia upraw przez sąsiadów lub ich inwentarz. O rozluźnieniu więzi społecznej, o możliwościach, a raczej kłopotach, jakie mogły by wyniknąć z rozpro-

¹ Por. S. Ignar, Kwestia rolna w Polsce kapitalistycznej. Warszawa 1952, s. 134.

szenia osadnictwa przy jakichkolwiek dalszych inwestycjach we wsi, np. przy elektryfikacji nie wielu myślało¹, gdyż przeprowadzenie takien inwestycji uważano za rzecz niemożliwą i niepotrzebną, bo obciążającą dodatkowo i tak uginającą się pod ciężarem różnyel powinności wieś. Kłopoty te stały się aktualne dopiero w okresie Polski Ludowej, w okresie przebudowy wsi i rolnictwa.

8 Podział wspólnot pastwiskowych, jako wyraz dążeń indywidualnych właścicieli do powiększenia obszaru gospodarstw

Wspólnoty pastwiskowe, istniejące niemal we wszystkich wsiach po ukazie uwłaszczeniowym, jako pozostałość dawnej struktury użytkowania ziemi², zostały na omawianym obszarze zlikwidowane niemal całkowicie przed II wojną światową³. Zgodnie z prawem były one własnością gospodarstw ukazowych, ale praktycznie korzystali z nich wszyscy mieszkańcy wsi, wypasając krowy, kozy i gęsi. Niezagospodarowane i nadmiernie wypasane, były one słabo wydajne. Z gospodarczego punktu widzenia nie przedstawiały większej wartości, zwłasz

¹ Wyrazy protestu przeciw tego rodzaju przebudowie wsi składali architekci i ruraliści na I Ogólnopolskiej Konferencji w sprawie budownictwa wiejskiego, w 1938 r. Zabudowa wsi i budownictwo wiejskie /materiały dotyczące I Ogólnopol. Konf. w sprawie budownictwa wiejskiego z dn. 26.II.1938 r. pod red. F.Piaścika/. Warszawa 1938. Por. także F.Piaścik, Osadnictwo w Puszczy kurpiowskiej ... s.7.

² Por. St.Janicki, op.cit., s.53.

³ Do dzisiaj wspólne pastwiska pozostały tylko jeszcze w 5 wsiach.

cza dla właścicieli większych gospodarstw, którzy dążyli do ich podziału¹. Spełniały one natomiast dość ważną rolę dla gospodarstw karłowatych i bezrolnych rodzin, gdyż często były podstawą utrzymania krowy lub kozy, jedynej żywicieli rodziny. Stąd też poglądy mieszkańców wsi, użytkowników pastwiska, na jego podział, były różne. Biedny chłop w ogóle nie chciał słyszeć o zmianie w użytkowaniu pastwiska, bogaty domagał się podziału na działki, proporcjonalnie do wielkości gospodarstw ukazowych. Podział pastwiska uzależniony był od zgody większości użytkowników, mających doń prawo. Podział pastwisk na opracowywanym obszarze przeprowadzany był masowo w latach 1932-36 /niektóre żyźniejsze zostały podzielone w kilka lat po uwłaszczeniu/.

Przy omawianiu podziału wspólnot pastwiskowych opieram się przeważnie na ustnej relacji najstarszych mieszkańców wsi, gdyż protokoły z zebrań w sprawie podziału znalazłam tylko do Wawrzeńczyc.

Pierwszą z omawianych wsi, w której zlikwidowane wspólne pastwisko były Piotrkowice Wielkie. Po ukazie z 1864 r. gospodarstwa tabelowe otrzymały za serwitut tzw. Błonia /miejskowa nazwa Błoń/ i Kliny. Błonia były wykorzystywane przez długi czas jako wspólne pastwisko, natomiast Kliny, o lepszej glebie zostały podzielone na skrawki pól ornych jeszcze przed parcelacją. Błonia zostały podzielone w kilka lat po parcelacji i również zamienione na pola uprawne.

W innych wsiach, jak w Bobinie i Jakubowicach podział wspólnot łączył się z komasacją gruntów chłopskich. W Makolicach, Wawrzeńczycach i Winiarach

¹ Por. Wspólnoty pastwiskowe woj. krakowskiego, pod red. J. Włodka i M. Nowaka, Warszawa 1937, s. 10-12.

był on aktem zupełnie niezależnym od jakichkolwiek innych reform agrarnych. We wsi Winiary pastwisko zajmujące górę Winnicę zostało podzielone na grunty orne około 1934 roku. Wąskie i bardzo długie pasemka pól ornych /do 10 m szerokie/, świadczą o zachłannym powiększaniu, choćby o drobny skrawek, rozmiarów gospodarstwa. Część tych pasków po wschodniej stronie na tzw. Dołach jest nieużytkiem do dziś. Zachodnia część dawnego pastwiska o powierzchni 13 ha została po 1945 r. zalesiona /ryc.20/.

Wspólnoty pastwiskowe w Bobinie, Jakubowicach, Makocicach, Wawrzeńczycach i Wroncu zostały zamienione na łąki.

Podziały pastwisk odbywały się na ogół spokojnie. Tylko w Wawrzeńczycach, wsi silnie rozwarstwionej, doszło do głośnego i gwałtownego konfliktu między bardziej zamożnymi i biedniejszymi posiadaczami gospodarstw. Po kilkunastu pełnych niepokoju zebraniach, 9 sierpnia 1931 roku odbyła się, jak wynika z protokołu, burzliwa narada, na której postanowiono 182 głosami przeciw 54, wspólnotę ukazową o obszarze 565 morgów, 98 prętów, podzielić w równych częściach, pomiędzy uprawnione do korzystania z tej wspólnoty osady tabelowe /od 1 do 257 włącznie/. Następnie w 1932 roku, w porozumieniu z mierniczym ustalono kierunek i kolejność działek oraz drogi dojazdowe. Podział pastwiska o powierzchni 260,3511 ha został zatwierdzony orzeczeniem starosty powiatowego w Miechowie z dnia 21.II.1934 roku. Nie uwzględnił on skarg posiadaczy większych gospodarstw tabelowych, niezadowolonych z podziału wspólnoty. Wielkość działek po podziale wynosiła około 1 ha. Rozparcelowane Błonie zostało za-

¹ Po II wojnie światowej Wawrzeńczycy zyskały ponadto od Zarządu Dróg Wodnych około 40 ha nieużytku leżącego tuż nad Wisłą. Obszar ten podzielono także na równe części między posiadaczy gospodarstw tabelowych /wg informacji inż. W. Latatały z Wawrzeńczyc, pracownika Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa PRN w Proszowicach/.

mienione na łąki. Likwidacja wspólnot pastwiskowych przyczyniła się zatem do powiększenia obszaru gospodarstw indywidualnych, do dalszego pogłębienia szacownicy gruntowej i zmian w użytkowaniu ziemi.

Pastwiska zostały zamieniane bądź na łąki, bądź na pola uprawne. Likwidacja wspólnych pastwisk była jednak nie tylko wyrazem dążeń posiadaczy gospodarstw tabelowych do powiększenia rozmiarów swych gospodarstw, lecz także wyrazem zaostrzającego się konfliktu społecznego, jaki narastał na tle głodu ziemi i walk o chleb między rozwarstwionymi grupami chłopskimi. Dotychczasowe reformy agrarne nie rozwiązały bowiem tego problemu i koniecznością dziejową stało się przeprowadzenie nowej, ale opartej o inny program społeczny, reformy rolnej.

II PRZEOBRAŻENIA STRUKTURY OSADNICZO-AGRARNEJ W OKRESIE POLSKI LUDOWEJ /od 1945 do 1960 roku/

Po drugiej wojnie światowej nastąpiły w naszym kraju ogromne przeobrażenia struktur społecznych i gospodarczych, związane z likwidacją pozostałości ustroju kapitalistycznego /reforma rolna, nacjonalizacja przedsiębiorstw/, przyłączeniem Ziemi Zachodnich i Północnych, industrializacją i urbanizacją kraju¹.

Reforma rolna zlikwidowała klasę wielkich i średnich posiadaczy ziemskich, polepszyła częściowo strukturę agrarną gospodarstw chłopskich i zapoczątkowała socjalistyczną przebudowę wsi. Przyłączenie do Polski Ziemi Zachodnich i Północnych oraz rozwój przemysłu spowodowały zakrojone na szeroką skalę migracje ludności, wśród których olbrzymią rolę odegrał odływ ludności ze wsi, likwidujący w znacznej mierze przeludnienie agrarne. Do rozładowania zagęszczenia ludności we wsiach proszowickich przyczyniła się także głównie emigracja. Omawiam ją łącznie z rozwojem zaludnienia tego terenu w okresie po II wojnie światowej.

¹ Por. artykuły B. Gałęskiego, E. Rosseta, K. Secomskiego, J. Wiatra i innych zamieszczone w pracy zbiorowej "XX Lat Polski Ludowej" P.W.E. Warszawa 1964.

A. Grodek, I. Kostrowicka, Historia gospodarcza Polski. Łódź - Warszawa 1955, s. 463-464.

1. Sieć osadnicza i zaludnienie ziem obecnego powiatu proszowickiego po II wojnie światowej

Okres międzywojenny i wojenny nie przyniósł większych zmian w sieci osadniczej omawianego terenu w porównaniu z 1921 r. Powstała tylko z rozparcelowanego folwarku 1 nowa wieś: Mniszów Kolonia. Po II wojnie, Brzesko Nowe spadło do rzędu wsi. W 1945 r. na terenie ziem obecnego powiatu było 1 miasto Proszowice, liczące 2 945 osób i 113 wsi /kilka mniejszych wsi administracyjnie zostało włączonych do większych wsi/.

Zasadniczym zmianom po 1921 r. uległa struktura przestrzenna wsi pod wpływem parcelacji, a zwłaszcza konasacji /por. poprzednie rozdziały/. Wsie skupione zamieniły się w osady kilkuczęściowe, mniej lub więcej rozproszone.

Zmieniło się również zaludnienie. Ilość ludności na wsi z powodu stosunkowo nikłego odpływu w okresie międzywojennym znacznie wzrosła. W okresie wojny eksterminacyjna polityka okupanta spowodowała pewne straty ludnościowe; najsilniej dotknęły one Proszowice, gdzie wymordowano ludność żydowską. W 1945 r. rozpoczął się odpływ ludności ze wsi do Krakowa i Zagłębia Dąbrowskiego, nieco później - na Ziemię Odzyskane. Wynikiem strat wojennych i przemieszczeń ludnościowych był niewielki, w porównaniu z 1921 r. przyrost ludności w 1946 r. W 1946 r. liczba ludności wynosiła 49 607; w 1921 r. - 47 100 osób. W niektórych miejscowościach nastąpił nawet w porównaniu z 1921 r. ubytek ludności. Dotyczyło to przede wszystkim Proszowic i wsi nadwiślańskich. W Proszowicach ilość ludności obniżyła się z 3 297 osób w 1921 r. na 2 945 osób w 1946 roku. W Brzesku Nowym ubyło około 100 osób, w Wawrzeńczycach ponad 200. Średnia

ilość ludności we wsi proszowickiej w 1946 r. wynosiła 413 osób /w 1921 r. - 371/. Największą grupę stanowiły nadal wsie liczące od 300 - 500 osób /46% ogólnej liczby wsi/. Znaczną grupę tworzyły też wsie liczące od 500 - 700 i 200 - 300 osób /16,71% i 19,47%.

Średnia gęstość zaludnienia powiatu proszowickiego wynosiła w tym czasie 120 osób na km² /dla Polski 77, dla województwa krakowskiego 134/, a gęstość zaludnienia ludności wiejskiej - 115.

W 1950 roku w porównaniu z 1946 r. obserwujemy znaczny spadek liczby ludności. Ludność powiatu ogółem w 1950 roku wynosiła 44 548 osób w tym ludności wiejskiej 41 941 osób. Ubytek ludności za okres 5 lat wyniósł łącznie 5 159 osób, w tym ludności wiejskiej 4 721 osób czyli ponad 10%. Spadek liczby ludności wiązał się ściśle z silną emigracją do Zagłębia Dąbrowskiego, na Ziemię Odzyskane i do Krakowa. Wskaźniki odpływu ze wsi wynosiły od 6 do 24%. Nacisk demograficzny we wsiach o rozdrobnionej strukturze gospodarstw, w których w 1945 r. nie było już folwarku, był bardzo duży i spowodował, że omawiane wsie stały się głównymi wielkimi eksporterami ludności. Do takich należały m.in. Wawrzeńczyce, Winiary, Piotrkowice Wielkie i inne, z których odpływ do 1949 r. pochłonął, jak obliczyłam, piątą lub czwartą część ludności.

Ze wsi, w których na mocy reformy rolnej rozparcelowano folwarki, np. z Makocic, Jakubowic, Bobina, odpływ był mniejszy i wynosił 6-10%. Nadzieleni bowiem byli zainteresowani w gospodarowaniu otrzymanej ziemi i w jak najszybszym wystawieniu zabudowań.

Spadek ilości ludności pociągnął spadek gęstości zaludnienia. Średnia gęstość zaludnienia dla ziem powiatu proszowickiego w r. 1950 wynosiła około 108 osób na 1 km², /dla Polski ogółem 79 osób/km²,

w 1946 roku - 120 osób/km²

województwa krakowskiego - 135/. Obniżyła się także średnia gęstość zaludnienia dla wsi ze 115 na 103 osoby/km². Łączyło się to, jak nadmieniałam, s silną emigracją.

W 1960 r. liczba ludności wynosiła 46 172 osoby, na wsi 42.161 osób, w porównaniu z 1950 rokiem ludność wzrosła ogółem o 1 524 osoby, na wsi tylko o 220 osób. W stosunku do 1946 r. był to jeszcze ubytek ludności, wynoszący ogółem 3 575 osób, na wsi 4 501 osób czyli 9,65%. Przyrost ludności za okres 1950-1960 wiąże się przede wszystkim ze spadkiem wyjazdów ze wsi¹.

Wzrosła również ludność Proszowic, jedyne miasto i stolicy powiatu od 1954 r. /w 1960 r. - 4 011 osób; w 1950 r. - 2 607 osób². Wynikiem wzrostu liczby ludności w powiecie był pewien wzrost gęstości zaludnienia. Średnia gęstość zaludnienia dla całego powiatu wynosiła 112 osób/km² /w tym czasie średnia dla Polski - 95 osób/km², dla woj.krakowskiego - 129 osób/km², dla pow. miechowskiego - 97 osób/km²/. Średnia gęstość zaludnienia dla wsi powiatu wynosiła 104 osoby na km². Jest to wzrost niewielki ale świadczy o ponownym zagęszczaniu się ludności wiejskiej. W wiel

¹ Odpływ z terenu proszowickiego w latach 1949-1960 nie odgrywał już tak poważnej roli, jak w latach 1946-1949, poza tym przyrost naturalny był znacznie niższy. J.Herma, Migracje wewnętrzne ludności woj.krak.. Studia socj. 1960 r., tab.1, s.309.

W.Czarkowska, Przemiany demograficzne w regionie krakowskim w latach 1951-1960 oraz przewidywane kierunki tych przemian w latach 1961-1980. Problemy Ekonomiczne. Kraków 1962, nr 10.

² W 1955 r. przyłączono do Proszowic wieś Zagrody /obszar 263,45 ha, 680 osób/.

wsiach gęstość zaludnienia wynosiła od 150 do 200 osób km^2 . Wzrasta gęstość zaludnienia we wsiach leżących w pobliżu Proszowic i wzdłuż tras autobusowych wiodącej do Krakowa. Ma to pewien związek z dojazdami ludności do pracy do Nowej Huty i do Krakowa, z intensyfikacją upraw oraz z przejściem do zawodów pozarolnych pewnej części ludności mieszkającej na wsi.

Z krótkiego przeglądu zmian w zaludnieniu ziem obecnego powiatu proszowickiego po II wojnie światowej wynika, że największe zagęszczenie ludności było bezpośrednio po wojnie. Miało ono duży wpływ na przebieg reformy rolnej i na wielkość odpływu ze wsi. Odpływ ze wsi był z kolei głównym czynnikiem zmniejszającym zaludnienia i wpływającym hamująco na rozpad gospodarstw.

2. Wpływ reformy rolnej na zmianę struktury osadniczo-agrarnej wsi

Reforma rolna PKWN z 1944 r. odegrała najbardziej doniosłą rolę ze wszystkich dotychczasowych reform agrarnych w Polsce tak w przeobrażeniu struktury społecznej, jak i agrarnej. Na mocy dekretu o reformie rolnej została wywłaszczona z ziemi i zlikwidowana klasa obszarników, a ich majątki liczące ponad 100 ha powierzchni ogólnej lub 50 ha użytków rolnych zostały odebrane bez odszkodowania i rozdzielone między służbę folwarczną, bezrolnych i małorolnych chłopów. W ten sposób został rozładowany chłopski głód ziemi i zahamowany proces pauperyzacji wielkich mas chłopskich. Na mocy dekretu zlikwidowano, jak podaje A. Szemberg /120/ 19 988 majątków obszarniczych o łącznym obszarze około 8 mln ha. Na 6 mln ha rozparcelo-

¹ A. Szemberg, Reforma rolna PKWN. KiW 1953, s.12.

Cz. Madajczyk. op.cit., s.388-389.

wanej ziemi utworzono około 947 605 gospodarstw, co stanowiło 23,4% ogólnej liczby gospodarstw i powiększono powierzchnię 254 444 małorolnych gospodarstw /7,3% ogółu gospodarstw w Polsce/.

Na obszarze obecnego powiatu proszowickiego w pozostałościach 1945 roku własność dworska skupiona w 38 folwarkach zajmowała przeszło 7,5 tys. ha ziemi /około 7 630 ha/ na 41,3 tys. ha ogółem. Były to przeważnie folwarki średniej wielkości, przeciętnie od 150 do 200 ha. W wyniku reformy rozparcelowano ok. 5 700 ha między indywidualnych chłopów. Nadzielono ziemią przede wszystkim służbę folwarczną, bezrolnych, małorolnych i częściowo średniorolnych chłopów¹. Z rozparcelowanej ziemi utworzono, jak obliczyłam, około 1 164 nowych gospodarstw, z tego: do 2 ha - 548 gospodarstw, od 2 do 3 ha - 469 gospodarstw, od 3 do 5 ha - 147 gospodarstw i powiększono areał 2 034 małych i średniorolnych gospodarstw.

Reforma rolna w proszowickim, jak zresztą i gdzie indziej zlikwidowała częściowo głód ziemi, dźwignęła z nędzy i poniżenia proletariat wiejski, poprawiła byt małorolnych chłopów przez powiększenie areału ich gospodarstw, przyczyniła się do zwiększenia ilości gospodarstw oraz zapoczątkowała socjalistyczną przebudowę wsi.

Na wyłączonej z parcelacji ziemi, o powierzchni 1 930 ha utworzono w Jakubowicach, Stągniowicach, Piotrkowicach Małych, Radziemicach i Igołomii majątki państwowe o łącznym obszarze 880 ha, ponadto Pań-

¹ Rozdział ziemi był różnorodny w różnych wsiach, w zależności od ilości bezrolnych i małorolnych. W większości wypadków tworzone działki drobne, np. w Klimontowie, gdzie ilość bezrolnych i małorolnych była bardzo duża, działki do 1 ha zdecydowanie przeważały /127 na 180 wszystkich/.

stwowe Gospodarstwo Rybne w Pławowicach /117,5 ha/ i majątek OZR w Majkowicach /67 ha/. Z pozostałej ziemi, należącej do Państwowego Funduszu Ziemi wydzielono grunty dla gromad, dla szkół a resztówki przekazano Samopomocy Chłopskiej.

Reforma rolna zapoczątkowała powstanie gospodarstw typu socjalistycznego, na razie jako majątków państwowych, a od 1950 roku, spółdzielni produkcyjnych, które w dużej mierze gospodarują na obszarze pochodzącym z Państwowego Funduszu Ziemi.

T a b e l a 3

Udział obszaru pochodzącego z PFZ
w ogólnej powierzchni spółdzielni produkcyjnych
w powiecie proszowickim w r. 1960

Nazwa spółdzielni	Ilość członków	Ogólny obszar w ha	w tym z PFZ
Hebdów	14	70,80	64,17
Smiałowice	25	54,70	19,59
Jakubowice	12	28,28	17,60
Majkowice	13	71,17	67,60
Ostrów	8	30,97	23,32
Żydów	8	13,47	7,61
Klimontów	7	20,86	20,86
Pławowice	10	28,61	27,61
R a z e m	97	318,86	248,36

Źródło: Materiały Wojewódzkiego Zarządu Spółdzielni Produkcyjnych w Krakowie.

W 1960 roku na terenie powiatu było 8 spółdzielni produkcyjnych, które skupiały 97 członków, gospodarujących na 318,86 ha ziemi, w tym na 248,36 ha z Państwowego Funduszu Ziemi¹.

W opracowanych przeze mnie wsi reformą rolną zostały objęte 3 wsie, a mianowicie Bobin, Jakubowice i Makocice, gdyż tam były w 1945 r. folwarki. W pozostałych wsiach tylko niektórzy gospodarze otrzymali nadziały z majątków we wsiach sąsiednich. Reforma rolna w Bobinie, Jakubowicach i Makocicach miała zasadniczy wpływ na zmiany ilości i wielkości gospodarstw, ich układ przestrzenny i przestrzenną zabudowę tych wsi.

We wszystkich wsiach, gdzie przeprowadzono reformę rolną, wzrosła po nadziale ilość gospodarstw; w Bobinie i Makocicach o 44%, w Jakubowicach o 125%. To podwojenie się ilości gospodarstw w Jakubowicach o 125%. To podwojenie się ilości gospodarstw w Jakubowicach, wynikało jak mnie informowano, z ogromnej ilości ludności bezrolnej, składającej się częściowo ze stałej służby folwarcznej, częściowo z dorywczej siły roboczej dla folwarku, rekrutującej się z dorosłych członków rodzin posiadających gospodarstwa. Oprócz wzrostu ilości gospodarstw w tych wsiach na-

¹ Według materiałów znajdujących się w Woj. Zarz. Spółdzielni Produkcyjnych w Krakowie, udostępnionych mi przez inż. Z. Oziębłę. W 1956 r. było na terenie powiatu 20 spółdzielni produkcyjnych, o łącznym obszarze 919,43 ha /wg informacji j.w./.

² Był to tylko chwilowy wzrost gospodarstw. W 1950 r. w czasie spisu powszechnego zarejestrowano tu tylko 49 gospodarstw, reszta bądź przystąpiła do spółdzielni produkcyjnej, bądź wcześniej pozbyła się nadziały i wyjechała ze wsi.

stąpiła zmiana w strukturze wielkościowej gospodarstw. Przed reformą rolną gospodarstwa do 1 ha stanowiły 10 do 28%, a łącznie z grupą następną do 2 ha, od 26 do 50% wszystkich gospodarstw. Po reformie rolnej grupa do 1 ha bardzo się zmniejszyła, a w Jakubowicach nawet zanikła zupełnie. Powiększyły się bardzo znacznie grupy 2 - 3 ha i 3 - 5 ha oraz częściowo od 5 do 7 ha. W wyniku reformy rolnej w omawianych wsiach nastąpiło silne ześrodkowanie gospodarstw, oraz przestrzenne zmiany w strukturze osadnictwa agrarnej.

Wies Bobin

Folwark Bobin tuż przed reformą rolną liczył 238,93 ha, w tym 73,24 ha lasu, który został wyłączony z parcelacji. Ogółem rozdzielono 146,10 ha ziemi między 68 chętnych, ponadto wydzielono resztówkę 8,82 ha /na drogi, rowy i wody odeszło 10,7 ha/. W wyniku reformy zwiększyła się liczba gospodarstw z 68 do 95 /44%/ i powiększył się ogólny obszar gospodarstw z 229,88 ha do 367,93 ha. Zmieniła się również struktura wielkościowa gospodarstw. Grupa poniżej 1 ha po reformie była reprezentowana tylko przez 1 gospodarstwo /przed reformą 7 gospodarstw/. Powiększyła się silnie grupa 2 - 3 ha i 3 - 5 ha, co przyczyniło się do silniejszego zwarstwienia wsi. Odsetek gospodarstw powyżej 5 ha uległ niewielkiej zmianie.

Działki ponaddziałowe znajdują się głównie w środkowej części wsi. Układ tych działek nawiązuje do istniejących wcześniej dróg i działek pokomasacyjnych oraz poparcelacyjnych. W ogóle układ wszystkich działek jest dość zawiły, bez większych różnic i trudny do zorientowania się w ich chronologii. Najdrobniejsze są działki budowlane i bezpośrednio do nich przylegające w Starej Wsi oraz działki zajęte przez łąki.

Zabudowania folwarczne w chwili reformy składały się z dworku, trzech czworaków, czterech budynków

gospodarczych oraz młyna, znajdującego się w pewnej odległości od reszty zabudowań. Wkrótce po reformie uległy rozebraniu trzy budynki gospodarcze i jeden czworak. Młyn przeszedł w posiadanie GS w Kościeleu, wkrótce jednak został również rozebrany. Piękny dworek z podsieniami został częściowo wykorzystany na mieszkanie dla kilku nadziałonych rodzin, a częściowo rozebrany przez potrzebujących materiału budowlanego. Niereperowany, zalekający w czasie deszczów, uległ w ciągu kilku lat całkowitemu zniszczeniu. W 1960 r. do zamieszkania nadawała się jeszcze tylko jedna izba. Zabudowania chłopskie wsi Bobin rozbite były przed reformą w 1945 r. przez komasację na 2 główne części - część zachodnią - Stara Wieś i część wschodnią - zabudowania pokomasacyjne. W wyniku reformy wieś uległa dalszemu rozproszeniu /ryc.4/. Była służba folwarczna i nadzieleni synowie gospodarzy budowali się powoli w ciągu kilku lat na nowo otrzymanych działkach. Zabudowania wznoszono wzdłuż trzech letniejących dróg, jedynie trzy powstały oddzielnie w polu.

Prawie wszystkie zabudowania nadziałowców składają się z jednego budynku lub najwyżej dwóch, tzn. stodoły osobno stojącej i domu mieszkalnego z chlewem i stajnią pod jednym dachem. Zabudowania nadziałowców przypominają swym wyglądem zabudowania wzniesione po komasacji /i równie jak tamte miały mieć charakter tymczasowy/. Tak więc w wyniku wcześniejszych zmian i reformy rolnej została pokryta budynkami cała środkowa część obszaru wsi. Ośrodkiem centralnym pozostała jednak nadal Stara Wieś. Tu znajduje się szkoła, Ośrodek Zdrowia, sklepy. Dom Ludowy i Kościół.

Jakubowice

Majątek jakubowicki w dniach reformy rolnej liczył 244,3 ha a razem z Zagrodami Jakubowskimi 302,6 ha

Rozparcelowano ogółem 194,50 ha z czego nadzielono 79 mieszkańcóm Jakubowic, 46 mieszkańcóm Zagród i 7 mieszkańcóm Żębočina. Z pozostałej części utworzono majątek państwowy, który wchodzi obecnie w skład Stacji Selekcji Roślin /Jakubowice, Stagniowice, Piotrkowice Małe, Radziemice, Wierzbno/.

W wyniku reformy powiększyła się ilość gospodarstw indywidualnych z 35 na 79 i areał ziemi do nich należący ze 132,25 ha na 287,88 ha, w wyniku czego zmieniła się także struktura wielkościowa gospodarstw. Przed reformą wieś była rozwarstwiona. 20% wszystkich gospodarstw posiadało mniej niż 1 ha ziemi, duży odsetek gospodarstw, bo 34%, posiadała grupa 5 do 7 ha. Po reformie zniknęła grupa gospodarstw poniżej 1 ha, a bardzo umocniły się grupy: 3 do 5 ha, która miała zdecydowaną przewagę /46,8%/ i 5 do 7 ha /20%/. Działki otrzymane z reformy rolnej są na ogół węższe od działek komasacyjnych /dotyczy to przede wszystkim pól uprawnych/. Układ ich jest dość różny, przeważnie jednak o przebiegu południowym lub zbliżonym do niego, czyli nawiązującym do układu działek pokomasacyjnych.

Zabudowa wsi po reformie uległa dalszym zmianom. Budynki porolwarsze w Jakuhowicach nie uległy zniszczeniu, jak np. w Bobinie, gdyż zostały przejęte na rzecz majątku państwowego /obecnej Stacji Selekcji Roślin/. Czworaki dworskie mieszczące się na Starej Wsi przetrwały także aż do dzisiaj. Dalsze zmiany zaszły natomiast w rozmieszczeniu zabudowań chłopskich. Nadziałowcy po zgromadzeniu odpowiednich funduszy zaczęli budować się na nadzielonej ziemi. Zabudowania nadziałowców, podobnie, jak w Bobinie i wielu innych wsiach, składały się najczęściej z jednego lub dwóch budynków /stodoła, inne zabudowania gospodarcze i dom mieszkalny pod jednym dachem/. Nowe zabudowania rozproszyły się bezładnie po rozparcelowanym obszarze /ryc.7/, prawie wszystkie na wyższym do Starej Wsi terenie, na południe od drogi

Proszowice - Jakubowice - Kowala, przy której zostały wzniesione jedynie 4 zabudowania nadziałowe. Centrum wsi pozostała nadal Stara Wieś położona na podmokłym, zabagnionym terenie u stóp wzgórza, na którym stoją zabudowania Stacji Selekcji Roślin. Nie ma tu wprawdzie żadnego punktu usługowego /ze względu na bliskość Proszowic/, ale z tej części wsi przez szereg lat wybiera się sołtyś, w pobliżu Starej Wsi jest przystanek autobusowy, w budynku Stacji Selekcji Roślin jest świetlica z telewizorem. Peryferyjne przysiółki Jakubowio lgną jednak do sąsiednich obszarów, np. spółdzielcy z Zagród Jakubowskich do Proszowic, mieszkańcy przysiółka południowego do Żęboćcina, mieszkańcy domów leżących w pobliżu Kowali - do Kowali.

Makocice

Makocice leżą prawie w środku powiatu w pobliżu Proszowic, oddalone od nich o 3 km, w środkowej części Płaskowyżu. Przez południowy obszar wsi przepływa Ścieklec, uchodzący do Szreniawy pod Proszowicami. Zarówno Szreniawa, jak Ścieklec i inne mniejsze dopływy rozcięły płaskowyż na szereg garbów ciągnących się przeważnie w kierunku od północo-zachodu ku południo-wschodowi. Obszar Makocice zajmuje południowy skłon jednego z tych garbów /osiągającego w najwyższym wzniesionym miejscu około 270 m n.p.m./ i północną część doliny Ściekla. Osiąga ona tu szerokość około 0,5 km i wysokość 210 m n.p.m. Cały obszar wsi pochyla się wyraźnie ale dość łagodnie w kierunku południowo-wschodnim, ku dolinie Ściekla.

Geologicznie obszar wsi budują iły miocenne /pod którymi chowa się opoka kredowa/ pokryte, zwłaszcza na garbach grubą warstwą lessu. Gleby występujące we wsi należą do bardzo dobrych i dobrych. Są to czarnoziemy lessowe i gleby brunatne, zajmujące całą północną i środkowo-południową część wsi, wyko-

rzystane przez pola orne. Jedynie na południu wsi występują mady, zajęte przez łąki. Makocice są wsią starą, notowaną w źródłach XIII wieku jako osada części wo świecka, a w części należąca do klasztoru w Staniątkach¹. Taki stan rzeczy przetrwał do XVIII wieku. W 1789 roku część klasztorna przeszła w ~~posiadanie~~ Skarbu Rzeczypospolitej, następnie w ręce Ignacego Stadnickiego i jego potomków. Makocice są dzisiaj wsią rozproszoną /ryc.10/, ale do 1945 roku prawie wszystkie budynki skupiały się w południowej części obszaru, w pobliżu Ścieklca, tak jak w II połowie XIX wieku a może i w czasach średniowiecza /ryc.2/.

¹ Z.Kozłowska-Budkowa, op.cit., s.30. Materiały do Słownika..., s.174.

² Dokumentem ilustrującym przestrzenny obraz osadniczo-agrarny wsi jest mapa z 1867 r. Według mapy zabudowania skupiają się głównie wokół placu, powstałego jak gdyby ze zbiegu 4 wychodzących ze wsi dróg, w podmokłej dolinie Ścieklca, na granicy łąk i pól uprawnych. Poza zwartym siedliskiem znajdowały się tylko budynki folwarczne /na terenie wyższym, suchszym, odległym około 300 m od wsi/ i 3 mniejsze zabudowania włościańskie. Obszar wsi wynosił w tym czasie 639 morgów 458 prętów. Własność folwarczna i włościańska były od siebie oddzielone. Ziemia należąca do folwarku obejmowała przeszło 486 morgów /prawie 3/4 całego obszaru wsi/ i zajmowała niemal całą wschodnią i płn.-zachodnią część wsi, teren raczej równy, o bardzo urodzajnej glebie. Własność włościańska liczyła 151 morgów /1/4 całego obszaru wsi/ i składała się z 2 części: gruntów ornych położonych w pld.-zachodniej stronie wsi, na terenie nierównym i częściowo podmokłym oraz z pastwiska, zwanego Błoniem, które włościanie otrzymali za serwitut.

Folwark przetrwał tu do 1945 roku. W czasie reformy powierzchnia jego wynosiła około 207,30 ha. Rozparcelowano 196,26 ha ziemi między 74 mieszkańców Makocic¹ i 25 mieszkańców Szczytnik; ponadto wydzielono dla gromady 4,74 ha i resztówkę Samopomocy Chłopskiej o powierzchni 6,33 ha. Przed reformą było we wsi 46 gospodarstw² o łącznej powierzchni 120,89 ha. Najliczniejsze były gospodarstwa do 2 ha, gdyż obejmowały około 47,8% wszystkich gospodarstw. Łącznie z grupą gospodarstw 2 - 3 ha, stanowiły 54,34% wszystkich gospodarstw. Gospodarstwa od 3 do 5 ha liczyły 30% ogólnej liczby gospodarstw, od 5 do 7 ha - 15,22%. Tak więc przed reformą rolną wieś posiadała dużo, bo ponad 50% gospodarstw poniżej 6 ha. Po reformie w 1945 r. było we wsi 67 gospodarstw, czyli przybyło 21% gospodarstw. Zmieniła się również ich struktura wielkościowa. W grupie do 2 ha było 5 gospodarstw czyli 7,46% /przed reformą 22 gospodarstwa/, w grupie 2 do 3 ha 20,9%. Łącznie ilość gospodarstw poniżej 3 ha obejmowała tylko 28,36% /przed reformą 54,3 %/. Wrosła ilość gospodarstw od 3 do 5 ha z 30,4% do 35,8% /z 14 do 24/ i grupa od 5 do 7 ha z 15,7% do 28,3%. Powstała także nowa grupa gospodarstw 7 do 10 ha /7,46%/, której poprzednio nie było. Działki gospodarstw ponaddziałkowych już na pierwszy rzut oka różnią się od ukazowych czy poparcelacyjnych /ryc.10/. Są proste, szerokie, o przebiegu prawie równoleżnikowym. Wąskie paski ponaddziałkowe w pld.-wschodniej części wsi to łąki, o które ubiegał się niemal każdy nadziałowiec.

¹ Z tych samych rodzin bardzo często dwie osoby były nadzielone w zależności od wieku i okresu pracy na folwarku.

² Po uwłaszczeniu w Makocicach było 25 gospodarstw. Wszystkie były gospodarstwami małorolnymi. Na jedno gospodarstwo przypadało około 6 morgów ziemi.

T a b e l a 4

Struktura gospodarstw przed i po reformie rolnej

Wiesć	Ogółem		poniżej 1 ha		1 - 2 ha		2 - 3 ha		3 - 5 ha		5 - 7 ha		7 - 10 ha		Powyżej 10 ha	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
Przed reformą																
Bobin	68	100	7	10,29	11	16,18	9	13,24	30	44,12	6	8,82	4	5,88	1	1,47
Jakubowice	35	100	7	20,00	3	8,57	2	5,71	9	25,72	12	34,29	2	5,71	-	-
Makowice	46	100	12	28,09	10	21,73	3	6,52	14	30,44	7	15,22	-	-	-	-
Po reformie																
Bobin	99	100	1	1,01	9	9,09	24	24,24	50	50,51	9	9,09	5	5,05	1	1,01
Jakubowice	79	100	-	-	12	15,19	11	13,93	37	46,83	16	20,25	3	3,80	-	-
Makowice	67	100	2	2,98	3	4,48	14	20,90	24	35,82	19	28,36	5	7,46	-	-

Źródło: obliczenia własne

№	Wzrost	Wiek	Waga	Wzrost	Wiek	Waga	Wzrost	Wiek	Waga	Wzrost	Wiek	Waga	Wzrost	Wiek	Waga
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50

W czasie... 207,30 ha...
 74 mieszkańców...
 Ponadto wydział...
 Samopomocy "Chci...
 reformy było...
 wsiami 120,89 ha...
 2 ha, górnicy ob...
 Sądow...
 było 11,34% was...
 do 5 ha lin...
 do 7 ha - 15...
 posiadła dużo...
 Po reformie...
 czyli przyle...
 ich struktura...
 5 gospodarstw...
 w grupie...
 gospodarstw poniżej...
 reformy 54,3 %...
 a 30,4% do...
 ha 15,7% do...
 gospodarstw 7 do...
 w. Dzielnicy gosp...
 który jest ok...
 jnych/tyc. 10/...
 wie w...
 id. - w...
 się pomal...
 dwie osady...
 i okresu...
 gospodarstw...
 walczyli...
 morgów ziem...

Po reformie rolnej zmieniła się także przestrzen-
na zabudowa wsi. Do czasu reformy rolnej zachował
się, jak wspomniałam, zasadniczo stary skupiony
układ zabudowań z drugiej połowy XIX wieku. Wieś
została tylko bardziej ścieśniona przez późniejszą
zabudowę /dom przy domu i za domem/. Jednakże jesz-
cze przed reformą rolną istniały w Makocicach pew-
ne tendencje do rozpraszania budownictwa, które wy-
nikały między innymi z częściowej parcelacji ziemi
folwarcznej i z przyrostu liczby rodzin. Daleko w
polu, w północno-zachodniej części wsi, na tzw.
Romie, czyli terenie poparcelacyjnym powstały 3 no-
we zabudowania¹, w pobliżu Starej Wsi przy drodze
do Rzędowic także trzy. Reforma rolna przyniosła
zasadnicze zmiany w rozplanowaniu wsi, które wią-
żą się między innymi z wyznaczeniem nowych dróg, ułat-
wiających dojazd do nowych pól.

W latach 1945 - 1960 powstało na terenie Mako-
cic 29 nowych zagród wybudowanych na polach nadzia-
łowych, z tego 5 wzdłuż starej drogi Makocice -
Szczytniki, 13 wzdłuż nowo wytyczonej drogi, bieg-
nącej prawie równolegle do wyżej wymienionej. Po-
zostałe zabudowania zostały dość luźno rozrzucone
w pód.-wschodniej części wsi. Większość nowych za-
budowań powstała w latach 1948 do 1956. Wzniesio-
ne budynki stały się nie tylko funkcjonalną częst-
ką nowych gospodarstw ale i utwierdzeniem praw na-
działowców do otrzymanej ziemi w oczach całej spo-
łeczności wiejskiej. Zabudowania pofolwarczne uleg-
ły pewnym zmianom. Budynek mieszkalny dawnego właś-
ciciela został wykorzystany na pomieszczenia dla
b. służby folwarcznej, po powstaniu GRN w Makoci-
cach w 1954 roku na pomieszczenie dla tegoż urzędu.

¹ Do dzisiaj pozostało tam tylko jeszcze jedno za-
budowanie.

Trzy budynki gospodarcze i jeden czworak zostały rozebrane, inne zaadoptowano na budynki mieszkalne i pomieszczenia ochotniczej straży pożarnej. Centrum wsi pozostaje nadal Stara Wieś. Tu znajduje się siedziba GRN, sklep, przystanek autobusowy i punkt sklepu.

Najważniejszym skutkiem reformy rolnej były przekształcenia w strukturze własnościowej, poprzez likwidację majątków obszarowych i stworzenie zrębów gospodarki socjalistycznej, oraz poprzez nadział ziemi pofolwarcznej bezrolnym i małorolnym chłopom. Nadział ziemi przyczynił się do wzrostu ilości gospodarstw chłopskich i przekształcenia ich struktury wielkościowej w kierunku powiększenia grupy gospodarstw średnich. Ujemnym następstwem rozdziału ziemi było dalsze rozproszenie zabudowy, oraz pogłębienie szachownicy gruntowej, zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej, poprzez przydziały ziemi dla gospodarstw z innych wsi.

3. Rozdrabnianie gospodarstw

Dalsze zmiany w strukturze agrarnej omawianych wsi wiążą się z procesem rozdrabniania indywidualnych gospodarstw¹. Najważniejszą przyczyną rozpadu gospodarstw chłopskich było rosnące zapotrzebowanie na ziemię związane ze wzrostem ilości ludności pozostającej w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Im więcej w rodzinie spadkobierców, tym drobniejsze stawa-

¹ Przez rozdrabnianie gospodarstw przyjmuję za B. Gałęskim i A. Szemberg taki przyrost ilości gospodarstw, który odbywa się kosztem zapasu ziemi chłopskiej. B. Gałęski i A. Szemberg, Aktualne tendencje zmian struktury agrarnej. Wieś Współcz. 1958, s. 12.

ły się nowo powstałe gospodarstwa. Na ścisłe powiązanie rozdrabniania gospodarstw z przyrostem ludności zwróciło uwagę wielu badaczy, m.in. świątny znawca tych zagadnień W.Styś /116/¹. Potwierdziły to także liczne wywiady, jakie przeprowadziłam w terenie. Oczywiście zjawiska demograficzne nie są jedynym czynnikiem powodującym zmiany w strukturze gospodarstw². Badania prowadzone pod kierownictwem prof.M.Dobrowolskiej w uprzemysłowionych powiatach woj.krakowskiego wykazały, że w wyniku industrializacji nastąpiło tu daleko posunięte skarkłowacenie gospodarstw rolnych, zamienianych na działki robotnicze /21/³. Nie mniej nacisk demograficzny zwłaszcza na terenach rolniczych był głównym czynnikiem rozpadu gospodarstw rolnych.

Przebieg procesu rozdrabniania gospodarstw rolnych od 1945 do 1960 roku

Proces rozpadu gospodarstw liczących więcej niż 6 morgów zaznaczył się już pod koniec okresu zaborów, zwłaszcza w tych wsiach, w których nie było możliwości nabycia ziemi z parcelacji folwarków. Wtedy np. uległy podziałowi prawie wszystkie liczące ponad 6 morgów, gospodarstwa w Wamrzeńczycach - Kolonii⁴. Podziałowi gospodarstw towarzyszył wzrost

¹ W.Styś, Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa. Wrocław 1959, s.40.

² M.Mieszczankowski, Tendencje rozwoju struktury agrarnej województw południowych. Wieś Współczesna, 1960 r. z.12, s.84.

³ M.Dobrowolska, Przemiany społeczno-gospodarcze wsi małopolskiej. Przegl.Geogr.1959, z.1, s.21-23.

⁴ Z jednego dotychczasowego gospodarstwa powstały najczęściej 2 nowe. Ziemię dzielono zwykle wzdłuż działki, które dzięki temu stawały się coraz węższe.

ilości budynków mieszkalnych i gospodarczych, który w Wawrzeńcycach - Kolonii doprowadził do dużego zagęszczenia w budownictwie i Kolonia aczkolwiek rozciągnięta na kilka kilometrów, stała się niemal tak zwarta, jak wieś ulicowa. Przed pierwszą wojną światową rozpadły się także na 2 części prawie wszystkie duże gospodarstwa w Kaczowicach. Proces rozdrabniania gospodarstw przybierał na sile również w okresie międzywojennym. Podziały miały niejednokrotnie przebieg burzliwy. Często wykorzystywano oficjalną okazję, przy której można było załatwić sprawy podziałowe. Taką okazją była m.in. komasacja gruntów. W Piotrkowicach Wielkich np. w czasie prac komasacyjnych w 1932 roku załatwiono, jak mi opowiadano, wiele spraw podziałowych. Komasacja nie miała zresztą najmniejszego wpływu na zahamowanie dalszych podziałów. W tychże Piotrkowicach Wielkich po komasacji dzielono gospodarstwa nadal, co ilustrują poniższe wykresy. W 1932 r. po komasacji było 78 gospodarstw, do których należało 404,41 ha. Na jedno gospodarstwo przypadało przeciętnie 5,18 ha ziemi. W 1945 r. we wsi było 91 gospodarstw, do których należało 399,76 ha. Średnio 1 gospodarstwo liczyło 4,39 ha. Od 1932 r. do 1945 r. przybyło we wsi 13 gospodarstw, przeważnie drogą działów rodzinnych i ożenku /93%/. Były to w większości działki umowne a nie rejestralne. Podziałowi uległy prawie wszystkie grupy gospodarstw, a najbardziej gospodarstwa większe, przyczyniając się do coraz znacześniejszego zwarstwienia wsi.

Poniżej zostanie omówione rozdrobnienie gospodarstw we wszystkich badanych wsiach po II wojnie światowej to znaczy od 1945 do 1960 roku. Aby móc

Punktem wyjścia dla wszystkich wsi jest koniec r. 1945, a więc po reformie rolnej. Wiąże się to z podstawowym założeniem, że rozdrobnienie, jest to taki przyrost ilości gospodarstw, który odbywa się kosztem zapasu ziemi chłopskiej /por. strony poprzednie/.

Struktura gospodarstw w 1945 r. według grup obszarowych

Wyszczególnienie	Ilość gospodarstw															
	ogółem		poniżej 1 ha		1 - 2 ha		2 - 3 ha		3 - 5 ha		5 - 7 ha		7 - 10 ha		ponad 10 ha	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
Bobin	99	100	1	1,01	9	9,09	24	24,24	50	50,51	9	9,09	5	5,05	1	1,01
Jakubowice	79	100	-	-	12	15,19	11	13,93	37	46,83	16	20,25	3	3,80	-	-
Kaczowice	20	100	-	-	1	5,00	2	10,00	8	15,00	8	40,00	5	25,00	1	5,00
Makocice	67	100	2	2,98	3	4,48	14	20,90	24	35,82	19	28,36	5	7,46	-	-
Piotrkowice Wielkie	91	100	10	10,98	9	9,90	11	12,09	22	24,17	22	24,18	14	15,38	3	3,30
Wawrzeńczyce	436	100	54	12,37	109	25,00	102	23,39	96	22,02	49	11,24	24	5,50	2	0,46
Wlniary	59	100	-	-	7	11,86	5	8,47	24	40,68	11	18,66	7	11,86	5	8,47
Wronieo	29	100	-	-	1	3,45	4	13,79	8	27,59	8	27,59	6	20,69	2	6,89

Źródło: obliczenia własne

odtworzyć przebieg zmian, jakie zaszły w strukturze gospodarstw w tym okresie czasu pod wpływem rozdrobnienia należało najpierw ustalić strukturę obszarową gospodarstw dla 1945 roku. Przy opracowaniu tego zagadnienia natrafiłam na duże trudności. Nie istnieją, jak wspomniałam, oficjalne materiały, na których można by się oprzeć. Księgi wieczyste zostały w dużej części zniszczone w czasie działań wojennych, zresztą nie były one źródłem wiarygodnym, gdyż podziały umowne nie były w nich odnotowane. Wykazy struktury gospodarstw dla tego roku, o ile były sporządzone w ówczesnych gminach, nie są dostępne. Pozostawała zatem droga najtrudniejsza, tzn. bezpośrednio lub pośrednio wywiady w gospodarstwach. Wywiadami bezpośrednimi objęłam prawie 80% wszystkich gospodarstw w badanych wsiach, a pozostałe około 20% gospodarstw zostało objęte wywiadem pośrednim. Na tej podstawie odtworzyłam strukturę gospodarstw dla lat 1945 i 1960, oraz zmiany jakie zaszły w tej dziedzinie w okresie 15-lecia.

Struktura gospodarstw w 1945 roku /po reformie rolnej/ według grup obszarowych

Struktura gospodarstw w 1945 r. w badanych wsiach przedstawiała się dość różnorodnie, przeważały jednak gospodarstwa 3 do 5 ha, następnie 5 do 7 i 2 do 3 ha. W poszczególnych grupach obszarowych między wymienionymi wsiami zachodziły dość duże różnice. Udział gospodarstw w grupie poniżej 1 ha miały tylko 4 wsie, w tym Bobin i Makocice prawie minimalny, bo poniżej 3%, Piotrkowice Wielkie i Wawrzeńczyce około 12%. W pozostałych 4 wsiach nie było ani jednego gospodarstwa w grupie poniżej 1 ha¹. Grupa ob-

¹ Na niski udział tej grupy gospodarstw w ogólnej strukturze gospodarstw wpłynęła, jak to już zaznaczyłam, reforma rolna.

obszarowa od 1 do 2 ha była już liczniej reprezentowana, osiągając najwyższą wartość w Wawrzeńczycach /25% w Jakubowicach i w Winiarach od 15% do 12%, w pozostałych wsiach od 3 do 10% ogółu gospodarstw. Udział gospodarstw w grupie obszarowej od 2 do 3 ha był we wszystkich wsiach dość znaczny; w Bobinie, Wawrzeńczycach, Makocicach wynosił od 20 do 24% ogółu gospodarstw, w pozostałych od 8 do 14%. Grupa obszarowa 3 do 5 ha, była jak wspomniałam najliczniej reprezentowana. W Bobinie w tej grupie znajdowało się aż 50% wszystkich gospodarstw, w Jakubowicach i Winiarach ponad 40%, w pozostałych wsiach, z wyjątkiem Kaczowic, na tę grupę przypadało 23 do 26% ogółu gospodarstw. W Kaczowicach, gdzie przeważały gospodarstwa większe na tę grupę przypadało tylko 15% gospodarstw. Grupa gospodarstw od 5 do 7 ha najsilniej reprezentowana była w Kaczowicach /około 40%/. W pozostałych wsiach, z wyjątkiem Bobina i Wawrzeńczyce grupa ta osiągała wartości wyższe niż grupa 2 do 3 ha. We Wrońcu przypadał na nią niemal taki sam odsetek gospodarstw, jak w grupie 3 do 5 ha. Grupę 7 do 10 ha cechowały niewielkie wartości. Jedynie w Kaczowicach skupiło się w niej 25% ogółu gospodarstw, we Wrońcu 20,7%. Najmniejszy udział miały Jakubowice, Bobin i Wawrzeńczyce, od 3 do 5%. W grupie obszarowej ponad 10 ha nie było ani jednego gospodarstwa w Jakubowicach i Makocicach. Inne wsie miały w tej grupie gospodarstw też niewielki udział /najwyższy Winiary - 8,47%/.

Reasumując rozważania nad strukturą gospodarstw w 1945 r. stwierdzić należy, że prawie we wszystkich wsiach przeważały gospodarstwa do 5 ha z dużym udziałem grup do 3 ha /w Wawrzeńczycach np. w grupach do 3 ha skupiało się około 60% wszystkich gospodarstw, w Bobinie i w Piotrkowicach Wielkich ponad 30%/. Wszystkie wsie były rozwarstwione, ale niezbyt silnie. Poszczególne wsie osiągały różną wartość dla średniej wielkości gospodarstw. np. Kaczownice i Wrońc największą - 5,94 i 5,61 ha, a Jakubowice i

Struktura powierzchni gospodarstw w 1945 roku

Wyśonególnienie	Ilość ha w grupach obszarowych															
	Ogółem		poniżej 1 ha		1 - 2 ha		2 - 3 ha		3 - 5 ha		5 - 7 ha		7 - 10 ha		ponad 10 ha	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
Bobin	360,17	100	0,46	0,13	12,02	3,34	59,72	16,58	189,95	52,73	49,92	13,86	37,85	10,51	10,25	2,95
Jakubowice	287,88	100	-	-	17,06	5,93	27,68	9,62	120,09	41,71	98,65	34,27	24,40	8,47	-	-
Kaocice	118,87	100	-	-	1,67	1,41	5,34	4,49	13,03	10,79	46,79	39,36	41,50	34,91	10,54	8,04
Makocice	280,11	100	1,15	-	3,92	-	37,43	13,36	88,29	31,52	112,33	40,10	36,99	13,21	-	-
Piotrkowice Wielkie	399,76	100	5,52	1,38	11,76	2,94	28,44	7,11	88,53	22,15	123,85	30,98	109,40	27,37	32,26	8,0
Wawrańszyno	1307,39	100	34,30	2,62	148,83	11,38	249,85	19,11	365,91	27,99	286,15	21,89	195,87	14,98	26,48	2,0
Winiary	291,03	100	-	-	11,96	4,11	12,07	4,15	93,90	32,26	60,81	20,89	55,00	18,90	57,29	19,69
Wroniec	162,57	100	-	-	1,94	1,20	11,14	6,85	30,51	18,77	48,95	30,11	47,98	29,51	22,05	13,56

Struktura gospodarstw w 1945 i 1950 r. w odsetkach

Wymiarosęgniowanie	Rok	Ogółem	Poniżej 1 ha	1- 2 ha	2- 3 ha	3- 5 ha	5- 7 ha	7- 10 ha	Powyżej 10 ha
Bobin	1945	100	1,01	9,09	24,24	50,51	9,09	5,05	1,01
	1950	100	8,49	10,83	16,04	48,11	14,15	2,83	-
Jakubowice	1945	100	-	15,19	13,93	46,83	20,25	3,80	-
	1950	100	-	16,33	8,16	48,98	24,49	2,04	-
Kacowice	1945	100	-	5,00	10,00	15,00	40,00	25,00	5,00
	1950	100	-	4,54	-	18,18	54,55	18,18	4,54
Makowice	1945	100	2,82	4,48	20,90	35,82	28,36	7,46	-
	1950	100	5,56	5,56	9,72	48,60	25,00	5,56	-
Piotrkowice Wielkie	1945	100	10,98	9,90	12,09	24,17	24,18	15,38	3,30
	1950	100	10,58	17,31	14,42	29,81	15,38	11,54	0,96
Wawrańcowice	1945	100	12,37	25,00	23,39	22,02	11,24	5,50	0,46
	1950	100	13,87	29,39	22,88	23,86	7,30	2,56	0,20
Winiary	1945	100	-	11,86	8,47	40,68	18,66	11,86	3,47
	1950	100	-	7,94	9,52	44,44	23,81	11,11	3,18
Wronice	1945	100	-	3,45	13,79	27,59	27,59	20,69	6,89
	1950	100	5,71	14,29	14,29	20,00	25,71	11,43	8,57
Polaka Wiaś	1950 ¹		9,6	12,6	12,00	20,30	16,0	16,8	12,7

Źródło: H.S.P. - 1950 r. i obliczenia własne

¹ Według H.Kowalska i Cs.Kozłowski, Struktura osadaru indywidualnych gospodarstw rolnych według danych reprezentacyjnych opracowań spisu powszechnego 1960. Wiad. Statyst. 1962, s.3, s.4.

1. Table 1.1 - Summary of the results of the analysis of the data obtained from the study of the effect of the concentration of the active substance on the rate of the reaction.

Table 1.1 - Summary of the results of the analysis of the data obtained from the study of the effect of the concentration of the active substance on the rate of the reaction.

Substance	Concentration, %	Time, min	Rate, %/min	1-1	2-2	3-3	4-4	5-5	6-6	7-7	8-8	9-9	10-10	11-11	12-12	13-13	14-14	15-15	16-16	17-17	18-18	19-19	20-20	
Substance A	10%	100	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
	20%	100	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
	30%	100	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30
	40%	100	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40
Substance B	10%	100	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
	20%	100	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20	20
	30%	100	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30	30
	40%	100	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40

Source: Author's calculations based on the data obtained from the study of the effect of the concentration of the active substance on the rate of the reaction.

Wawrzeńczyce najmniejszą - 3,64 i 3,00 ha. Dla 1945 r. brak jakichkolwiek danych o strukturze gospodarstw w Polsce, województwie czy powiecie, nie mogę więc przeprowadzić żadnego porównania tych struktur z gospodarstwami omawianych wsi.

Struktura gospodarstw w 1950 roku

Strukturę wielkościową gospodarstw dla 1950 r. opieram na materiałach spisu powszechnego z 1950 r. /arkusz J./o. Wprowadzam ją w opracowanie dla celów porównawczych i kontrolnych dla 1945 roku. Chodziło mi bowiem nie tylko o porównanie ilości gospodarstw, ale przede wszystkim ilości ziemi, jaka pozostawała we władaniu tych gospodarstw.

Ilość posiadanej ziemi nie mogła bowiem ulec zbyt wielkim odchyleniom, zmieniła się natomiast poważnie ilość gospodarstw, co ilustruje tabela 8. We wszystkich wsiach ilość gospodarstw wzrosła, z wyjątkiem Jakubowic, 7 do 20%. Zmniejszenie się liczby gospodarstw w Jakubowicach związane jest z powstaniem spółdzielni produkcyjnej i przeniesieniem się pewnej ilości nadzielonych ze wsi do Proszowic i innych miejscowości. Wspomniany przyrost ilości gospodarstw w pozostałych wsiach, a zwłaszcza w Piotrkowicach, Wawrzeńczykach i Wroncu jest zbyt zawyżony i wskazuje na fikcyjne rozbitcie gospodarstw, które przetrwało tu jeszcze z czasów okupacji. Lata 1945 i 1950 nie są okresem wzmożonych działań gospodarstw a znaczna część osób odpływa w tym czasie ze wsi. Największe zmiany w ilości posiadanej ziemi, tak jak i w ilości gospodarstw zauważamy w Jakubowicach, poza tym w Wawrzeńczykach. Dla Jakubowic przyczyny zmian zostały omówione powyżej. Zmiany w ilości ziemi w Wawrzeńczykach mogą mieć następującą przyczynę. Ilość gospodarstw /ustalona przeze mnie/, zwłaszcza najmniejszych, a więc i ilość ziemi, mogła być zaniżona dla 1945 r. Odpływ ludności,

Zmiany w ilości i obszarze gospodarstw w latach 1945-1950

Wyszczególnienie	Ilość gospodarstw		Przyrost ilości gospodarstw		Obszar w ha	
	1945 r.	1950 r.	ilość	%	w 1945 r.	w 1950 r.
Bobin	99	106	7	7,07	360,17	368,15
Jakubowice	79	49	-30	-37,97	287,88	118,73
Kaczowice	20	22	2	10,00	118,87	132,25
Makocice	67	72	5	7,46	280,11	289,00
Piotrkowice Wielkie	91	104	13	14,29	399,76	394,46
Wawrzeńczyce	436	507	71	16,28	1307,39	1339,55
Winiary	59	63	4	6,78	291,03	296,55
Wroniec	29	35	6	20,69	162,57	168,03

Źródło: N.S.P. - 1950 r. i obliczenia własne

największy z gospodarstw karłowatych, pociągał za sobą likwidację tych gospodarstw i pozostawienie ich w użytkowaniu najbliższych krewnych. Ci zaś w 1960 r. na pytanie o wielkość gospodarstw w 1945 roku podawali często tylko ten obszar, który był w ich własnym użytkowaniu, nie wspominali natomiast o ziemi, użytkowanej przez krewnych.

Wzrostowi ilości gospodarstw od 1945 roku do 1950 towarzyszyło obniżenie się średniej wielkości gospodarstw. W 1945 roku średnia wielkość gospodarstw wahała się od 6 ha w Kaszowicach /5,94 ha/ do 3 ha w Wawrzeńczycach. W 1950 r. Kaczowice utrzymują nadal swą przodującą pozycję /nastąpił tu nawet niewielki wzrost średniej wielkości gospodarstw/, natomiast w Jakubowicach i Wawrzeńczycach średnia wielkość gospodarstw spadła znacznie poniżej 3 ha /2,42 i 2,64/. Średnia wielkość gospodarstw w omawianych wsiach kształtowała się wówczas poniżej średniej dla Polski /5,2/¹, ale na ogół powyżej średniej dla województwa krakowskiego, która wynosiła w tym czasie 3 ha.

W 1950 roku największy odsetek gospodarstw w badanych wsiach z wyjątkiem Wawrzeńczyc, Kaczowic i Wronia przypadał na grupę obszarową 3 do 5 ha, gdyż prawie 30 do 50%. W Kaczowicach i Wroncu natomiast na grupę 5 do 7 ha /54,5 do 25,7% ogółu gospodarstw/, w Wawrzeńczycach na grupę 1 do 2 i 2 do 3 ha. W porównaniu z 1945 r. nastąpiły pewne przesunięcia w ilości gospodarstw w grupach obszarowych. W grupie poniżej 1 ha nastąpił pewien wzrost odsetka gospodarstw /największy w Bobinie o 7% i 5,7% we Wroncu/. W Jakubowicach, Kaczowicach i Winiarach w dalszym

¹ Według S. Mierzejewski, Uwagi dotyczące przemian w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych. Zag. Ek. Rolnej 1963. z. 4, s. 147.

ciągu nie ma w tej grupie ani jednego gospodarstwa. Grupa 1 do 2 ha powiększyła również odsetek gospodarstw /z wyjątkiem Kaczowic i Winiar. W grupie 2 do 3 ha obserwujemy na ogół zjawisko zmniejszenia się liczby gospodarstw lub stabilizacji. W grupie 3 do 5 ha /największej/ wzrosła ilość gospodarstw w 5 wsiach /od 2 do 13%. W pozostałych obserwujemy lekki spadek w ilości gospodarstw. Grupa 5 do 7 ha w porównaniu z 1945 r. wykazuje wahania. W czterech wsiach wzrosła procentowo ilość gospodarstw, w czterech pozostałych obniżyła się. Grupy 7 - 10 ha i powyżej 10 ha cechuje spadek z wyjątkiem Wronca. Reasumując zmiany, jakie zaszły w strukturze gospodarstw od 1945 - 1950 r. stwierdzić należy prawie we wszystkich wsiach wzrost odsetka gospodarstw najmniejszych do 2 ha, średnich 3 do 5 ha i spadek w grupach 2 do 7 do 10 i powyżej 10 ha.

Struktura gospodarstw indywidualnych w 1960 r.

Dla określenia ilości gospodarstw w 1960 r. posługuję się materiałami pochodzącymi ze spisu powszechnego /arkusz K/ i z wywiadu /patrz tabela 9/.

Porównując te dwa źródła ze sobą stwierdzamy pewne różnice w ilości gospodarstw w sześciu wsiach z tym, że w pięciu spis wykazał większą ilość gospodarstw¹ niż wywiad, a w jednej, w Winiarach - mniej-

¹ Arkusz K. - pamiętać tu jednak należy, że ilość gospodarstw w różnych arkuszach spisowych jest różna, a zwłaszcza jeżeli chodzi o arkusz A i pozostałe. Ilość gospodarstw w arkuszach A odesłanych do GUS uległa w tamtejszym opracowaniu redukcji. Zdarzało się bowiem nieraz w czasie spisu, że ojcu lub matce, jeżeli byli na dożywocie, przepisywano zgodnie z ich życzeniem lub życzeniem dzieci, osobne gospodarstwo, tj. ziemię, bez inwentarza żywego i martwego. Gospodarstwo to w opracowaniu uległa włącznie do gospodarstwa dzieci.

Ilość i powierzchnia ogólna gospodarstw w 1960 r.

Wyszczególnienie	Rok 1960 - wywiad			Rok 1960 - spis powszechny		
	ilość gospodarstw	powierzchnia gospodarstw	średnia wielkość gospodarstwa	ilość gospodarstw	powierzchnia gospodarstw	średnia wielkość gospodarstw
Bobin	101	364,71	3,61	101	366,28	3,63
Jakubowice	63	206,90	3,28	63	206,73	3,28
Kaczowice	26	119,06	4,58	29	116,20	4,00
Makocice	75	280,29	3,74	80	281,68	3,52
Piotrkowice Wielkie	102	431,01	4,23	110	430,33	3,91
Wawrzeńczyce	499	1338,78	2,68	505	1337,82	2,65
Winiary	62	298,51	4,81	58	277,50	4,78
Wroniec	33	162,01	4,91	35	161,92	4,63

szą. Najbardziej niezgodną ilość gospodarstw między spisem a wywiadem zauważono w Piotrkowicach Wielkich i Winiarach. Odnosnie Piotrkowic Wielkich, które znam najlepiej, stwierdzam, że ilość gospodarstw w spisie została zawyżona /w 1959 roku było ich 98/, w Winiarach natomiast różnica mogła wyniknąć bądź z nieścisłej informacji dotyczącej podziału gospodarstw, bądź ze spisania pewnych gospodarstw w innej wsi, na co wskazywałaby różnica w powierzchni gospodarstwa.

Strukturę indywidualnych gospodarstw rolnych wg grup obszarowych w 1960 roku ilustruje tabela 10.

Odsetek gospodarstw przypadający na grupę poniżej 1 ha był w omawianych wsiach, jak wynika z tabeli, bardzo niewielki, z wyjątkiem Wawrzeńczyc, wsi o rozdrobnionej z dawien dawna gospodarce /14,5 %/ i Piotrkowio Wielkich /10%/. Odsetek gospodarstw dla wsi powiatu proszowickiego wyniósł w tej grupie w 1960 r. 7,01, dla wsi województwa krakowskiego 17,1 dla wszystkich wsi w Polsce 11,4. Grupa 1 do 2 ha była silniej reprezentowana, osiągając najwyższy odsetek gospodarstw w Wawrzeńczycach, gdzie było zresztą najwięcej gospodarstw w tej grupie, bo aż 27%. Udział innych wsi w tej grupie wahał się od 4,8% do 15,9%. Odsetek gospodarstw we wsiach powiatu proszowickiego wynosił w grupie 1 do 2 ha 18,87%, a więc więcej niż w badanych wsiach /z wyjątkiem Wawrzeńczyc/, we wsiach województwa i Polski - 23,3% i 14,0%.

Grupa 2 do 3 ha była najsilniej reprezentowana w Wawrzeńczycach, następnie w Jakubowicach, w Makocicach i w Piotrkowicach Wielkich /od 25,2 do 18,6%/, a najsłabiej w Kaczowicach /3,85% ogółu gospodarstw/. Udział gospodarstw w tej grupie dla wsi pow. proszowickiego wyniósł 18,93%, dla wsi woj. krakowskiego 18,6%, dla wsi Polski 12,6%. Łącząc jednak grupy gospodarstw poniżej 3 ha w badanych wsiach, otrzymamy wartości dość znaczne i tak np. w Wawrzeńczycach pra-

Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych
według grup obszarowych w 1960 roku w odsetkach

Wysoczeólnienie	rok	ogółem	poniżej 1 ha	1 - 2 ha	2 - 3 ha	3 - 5 ha	5 - 7 ha	7 - 10 ha	powyżej 10 ha
Bobin	1960	100	2,97	12,87	14,85	52,48	13,86	1,98	0,99
Jakubowice	1960	100	6,35	15,87	22,22	36,51	15,87	2,94	-
Kacowice	1960	100	-	15,38	3,85	42,31	26,92	11,54	-
Kakocice	1960	100	4,00	8,00	21,33	48,00	17,33	1,34	-
Piotrkowice Wielkie	1960	100	9,80	11,77	18,63	34,31	16,67	8,82	-
Wawrzeńcycze	1960	100	14,43	27,25	25,25	20,44	9,82	2,81	-
Winiary	1960	100	-	4,84	9,68	41,93	30,64	9,68	2,23
Wronisz	1960	100	-	9,09	15,15	30,30	33,34	12,12	-
pow. proasowioki wies ^x	1960	100	7,01	18,87	18,93	35,73	14,00	4,62	0,84
woj. krakowskie wies ^x	1960	100	17,1	23,3	18,6	23,9	10,1	4,9	2,1
Polaka - wies ^x	1960	100	11,4	14,0	12,6	20,3	14,9	14,6	13,2

^x Według Statystyka Polski, Seria "R", s.1-2, s.XV 1 s.38.
Źródło: obliczenia własne

wie 67% gospodarstw liczy mniej niż 3 ha, w Jakubowicach i Piotrkowicach Wielkich powyżej 40%, w Bobinie i Makolicach 30%. Odpowiednie wskaźniki dla wsi powiatu proszowickiego wynoszą 44,8%, dla wsi woj. krakowskiego 50,0%, dla wsi Polski 38,0%. Wskazuje to na silne rozdrobnienie gospodarstw czysto rolniczego powiatu, jakim jest powiat proszowicki.

Grupa 3 - 5 ha była najsilniej reprezentowaną grupą we wszystkich omawianych wsiach z wyjątkiem Wawrzeńczyc. W Wawrzeńczycach na tę grupę przypadało tylko 20,44% ogółu gospodarstw, we wszystkich innych wsiach ponad 30% /w Bobinie i Makolicach 52% i 48%/. Odsetek gospodarstw we wsiach powiatu dla tej grupy wynosił 35,73%, dla wsi województwa 23,9%, dla wsi Polski 20,3%. Grupa gospodarstw 5 do 7 ha jest silniej reprezentowana tylko w Kaczowicach, Winniarach i Wrońcu /26,9%, 30,6% i 33,34%/. Udział gospodarstw w grupie 7 do 10 ha jest już znacznie słabszy i bardziej zróżnicowany /od 1% do 12%/, a w grupie powyżej 10 ha jest już nieznaczny /0,84%/ dużo mniejszy niż analogiczny odsetek dla wsi województwa krakowskiego /2,1%/ i Polski /13,2%/. Średnia wielkość gospodarstw w poszczególnych wsiach w 1960 roku wynosiła od 4,9 do 2,7 ha podczas gdy średnia dla gospodarstw powiatu stanowiła 3,7 ha, dla województwa krakowskiego - 2,9 ha, dla Polski - 4,7 ha.

Rozpatrzyć teraz należy zmiany jakim uległa ilość i struktura gospodarstw w omawianych wsiach w latach 1945 - 1960. Zmiany w liczbie gospodarstw za okres 1945 - 1960 roku przedstawia tabela 11.

Przy porównaniu liczby gospodarstw za lata 1945 i 1960 opieram się na materiałach uzyskanych drogą wywiadów.

Z zestawienia ilości gospodarstw w 1945 i 1960r. wynika, że przyrost ilości gospodarstw w ciągu 15-

Ilość gospodarstw w 1945, 1950 i 1960 roku

Wyszczególnienie	1945 r.	1950 r. spis powszechny	1960 r. wywiad	1960 r. spis powszechny
Bobin	99	106	101	101
Jakubowice	79	49	63	63
Kaczowice	20	22	26	29
Makocice	67	72	75	80
Piotrkowice Wielkie	91	104	102	110
Wawrzeńczyce	436	507	499	505
Winiary	59	63	62	58
Wroniec	29	35	33	35

lecia jest stosunkowo niewielki i waha się od 2% w Bobinie do 30% w Kaczowicach. W pozostałych wsiach poza Wawrzeńczycami i Jakubowicami wynosi od 5% do 13%. W Jakubowicach następuje spadek liczby gospodarstw indywidualnych o około 20%, ale wynika to, jak poprzednio nadmieniałam, z powstania spółdzielni produkcyjnej.

Oczywiście bezwzględny przyrost ilości gospodarstw był większy, ale ponieważ procesowi powstania nowych gospodarstw towarzyszyła likwidacja pewnej ilości starych gospodarstw bądź przez przekazywanie ich następcom, bądź przez wyjazdy do miast lub innej okolicy, stąd końcowe saldo jest mniejsze. Dla porównania przedstawię teraz zmiany, jakie zaszły w ilości gospodarstw za lata 1950 - 1960 w świetle oficjalnych danych statystycznych w 1950 i 1960 roku /patrz ... /.

Z zestawienia wynika, że w 3 wsiach zmniejszyła się ilość gospodarstw /w Bobinie, Wawrzeńczycach, Winiarach/ w 1960 r. w porównaniu do 1950 r. we Wroniu pozostała ta sama ilość gospodarstw, a w pozostałych 4 wsiach zwiększyła się od 5% do 30%. Największy przyrost nastąpił w Jakubowicach i w Kaczowicach /wiąże się to przede wszystkim z wystąpieniem pewnej ilości członków ze spółdzielni produkcyjnej po 1956 r. i rozpadem kilku dużych gospodarstw/. Stosunkowo są to jednak zmiany nieznaczne i porównanie oficjalnych materiałów statystycznych z 1950 i 1960 utwierdza mnie w przekonaniu, że liczba gospodarstw w 1950 r. została zawyżona, oraz, że spis z 1960 r. ujmował pod tym względem zjawisko struktury gospodarstw daleko dokładniej, dzięki większemu uświadomieniu społeczeństwa. Zmianie liczby gospodarstw w okresie 1945 do 1960 r. towarzyszyła zmiana średniej wielkości gospodarstw. Porównując dane z r. 1945 i 1960 w opracowanych wsiach stwierdzamy niewielki, ale stały spadek średniej wielkości gospodarstw/we wszyst

kich wsiach/. Najniższą średnią wielkość gospodarstw w 1945 r. miały Bobin, Jakubowice i Wawrzeńczyce /3,13 do 3,64/. W 1960 r. najniższą średnią wielkość osiągnęły w dalszym ciągu Wawrzeńczyce, Jakubowice, Bobin i Makocice.

W ciągu 15-lecia wskutek postępującego rozdrobnienia gospodarstw zaszły także zmiany w wielkości gospodarstw, świadczące o powolnym pogorszeniu się struktury indywidualnych gospodarstw rolnych. Niemal we wszystkich wsiach stwierdzamy powiększenie się odsetka gospodarstw w grupach do 2 ha i 3 do 5 ha. W grupie 2 do 3 ha sześć wsi powiększyło swój udział, a dwie zmniejszyło. Grupy gospodarstw powyżej 5 ha wykazują we wszystkich wsiach systematyczny spadek. W grupie 5 do 7 ha tylko w jednej wsi nastąpił znaczny wzrost odsetka gospodarstw, w jednej jest niewielki wzrost, a w pozostałych spadek. Bardzo silnie skurczył się odsetek gospodarstw w grupie 7 do 10 ha, a grupa powyżej 10 ha jest niemal w zaniku. W ciągu 15-lecia nastąpiło zatem zjawisko silniejszego rozdrobnienia ale i zwarstwienia gospodarstw. Najsilniej reprezentowane są grupy gospodarstw od 3 do 5 ha i od 2 do 3 ha.

Wzrost liczby gospodarstw w niższych grupach obszarowych potwierdzają także badania M. Mieszczankowskiego /89/ w 9 wybranych wsiach w woj. krakowskim i w rzeszowskim w latach 1945-1959, oraz prace A. Szemberg /121, 122/, A. Kowalskiej, Cz. Kozłowskiego /75/ i innych.

Najczęstszą przyczyną zmian struktury gospodarstw były działy rodzinne, przeprowadzane z okazji ożenków członków rodziny /65% - 83%/. Poważną rolę grały tu również sprzedaż i kupno ziemi /5% - 25%/, które miały i mają różny charakter. Sprzedają ziemię rodzice z zamiarem kupna jej w innej wsi dla dziecka przyżenionego do tejże wsi, lub też sprzedają ziemię ci, którzy opuścili wieś i przenieśli się do miasta.

Struktura gospodarstw w 1945 i 1960 r. w odsetkach

Wyseogacłnienie	Rok	Ggółem	Poniszaj 1 ha	1 - 2 ha	2 - 3 ha	3 - 5 ha	5 - 7 ha	7 - 10 ha	Powyzej 10 ha
Bobin	1945	100	1,01	9,09	24,24	50,51	9,09	5,05	1,01
	1960	100	2,97	12,87	14,85	52,48	13,86	1,98	0,99
Jakubowice	1945	100	-	15,19	13,93	46,83	20,25	3,80	-
	1960	100	6,35	15,87	22,22	36,51	15,87	2,94	-
Kasowice	1945	100	-	5,00	10,00	15,00	40,00	25,00	5,00
	1960	100	-	15,38	3,85	42,31	26,92	11,54	-
Mekocice	1945	100	2,98	4,48	20,90	35,82	28,36	7,46	-
	1960	100	4,00	8,00	21,33	48,00	17,33	1,34	-
Piotrkowice Wielkie	1945	100	10,98	9,90	12,09	24,17	24,18	15,38	3,30
	1960	100	9,80	11,77	18,63	34,31	16,67	8,82	-
Waszańszyno	1945	100	12,37	25,00	23,39	22,07	11,24	5,50	0,46
	1960	100	14,73	27,25	25,25	20,44	9,82	2,81	-
Winiary	1945	100	-	11,86	8,47	40,68	18,66	11,86	8,47
	1960	100	-	4,81	9,68	41,93	30,64	9,68	2,23
Wronice	1945	100	-	3,45	13,79	27,59	27,59	20,69	6,89
	1960	100	-	9,09	15,15	30,30	33,34	12,12	-

Źródło: obliczenia własne

Odsprzedawanie małych działek robotnikom należy do rzadkości i zachodzi raczej we wsiach nadwiślańskich. Rozdrabnianie gospodarstw niezależnie od przyczyny powoduje nie tylko zmiany w ogólnej strukturze gospodarstw, ale i zmiany w wielkości i układzie pól, co ilustrują mapy z 1945 i 1960 roku. Jak już wspominałam w ciągu 15-lecia procentowy wzrost ilości gospodarstw był mniejszy we wsiach proszowickich niż można było przypuszczać. Wiązało się to przede wszystkim z wielkim nasileniem wyjazdów ze wsi. Odpływ w pierwszych latach po wojnie i późniejsze wyjazdy młodzieży do szkół /która po ukończeniu szkoły do wsi już nie wraca/ wstrzymały tempo faktycznego rozpadu gospodarstw. Dalszy rozpad gospodarstw hamuje ustawa z 1963 r.¹ o ograniczeniu podziału gospodarstw rolnych.

4. Rzut oka na zróżnicowanie gospodarstw rolnych, dalsze zmiany w przestrzennej zabudowie i fizjonomii wsi

Omówione reformy społeczno-agrarne oraz proces rozdrabniania gospodarstw odegrały bardzo ważną rolę w ukształtowaniu współczesnej własnościowej i wielkościowej struktury gospodarstw. Decydującą rolę w strukturze własnościowej odegrała reforma rolna z 1945 roku i proces uspołdzielczenia, gdyż dały one podstawy istnienia gospodarstw typu socjalistycznego. Gospodarstwa te zajmują stosunkowo mały obszar. Podstawowy trzon gospodarki rolnej w powiecie stanowią gospodarstwa indywidualne. Są one znacznie zróżnicowane tak pod względem genezy, jak i cech ekonomiczno-społecznych.

¹ Dziennik Ustaw PRL. 1963, nr 28, poz.168, s.343 do 346.

W każdej niemal wsi możemy wyróżnić kilka genetycznych grup gospodarstw: Do pierwszej grupy będą należały te gospodarstwa, które sięgają swymi początkami czasów przed-uwłaszczeniowych /kolonijne i pańszczyźniane/, gdyż uwłaszczenie przypięczętowało tu tylko istniejący stan rzeczy, lub też pochodzą z okresu uwłaszczenia /niektóre gospodarstwa małorolne/. W następnych okresach czasu ulegały one wielu zmianom, bądź przez podział, bądź powiększenie areału lub też przez przeniesienie na inne miejsce drogą komasacji. Obszar przyłączony mógł pochodzić z gospodarstw ukazowych, poparcelacyjnych lub nawet z ostatniej reformy rolnej.

Do drugiej grupy wliczam gospodarstwa poparcelacyjne, pochodzące bądź z końca XIX, lub też z I połowy XX wieku, z parcelacji rządowej lub prywatnej. I one ulegały różnym zmianom, podobnie jak opisana powyżej grupa gospodarstw. Następną genetyczną grupę gospodarstw stanowią te, które powstały w wyniku reformy rolnej. Wprawdzie reforma rolna była też swego rodzaju parcelacją, ale miała inny charakter społeczny, dlatego wydzielam je w odrębną grupę.

Oprócz tych grup można wyróżnić kilka innych, jak np. gospodarstwa powstałe drogą dziedziczenia, drogą kupna, drogą przyczyn wiązanych itp. Droga powstania gospodarstwa, warunki w jakich powstawało, zmiany jakim ulegało, rzutują tylko w pewien sposób na zaliczenie go do takiej czy innej kategorii współczesnych gospodarstw, a główną rolę grają tu określone cechy ekonomiczno-społeczne, takie jak obszar, siła robocza, maszyny, narzędzia, budynki, inwentarz żywy, struktura upraw itd.¹. Wielkość obszaru gospodarstwa, jedno z bardzo ważnych kryteriów grupowania gospo-

¹ Por. B.Kopeć, *Ekonomia i organizacja gospodarstw rolniczych w zarysie*. Warszawa 1961. PWRiL, s.5-7.

darstw nie jest związana teoretycznie z jedną genetyczną grupą gospodarstw. Przed uwłaszczeniem i po uwłaszczeniu istniały gospodarstwa o różnej powierzchni, podobnie jak w czasie parcelacji czy reformy rolnej powstały gospodarstwa o różnym areale. Stąd obszar gospodarstwa i zmiany jakim ono ulegało grają ważniejszą rolę niż jego geneza. Weźmy dla przykładu gospodarstwa 2 hektarowe. Obojętnie czy są to gospodarstwa odziedziczone po przodkach z czasów uwłaszczenia, czy powstały z parcelacji majątku rządowego lub prywatnego, drogą nadzieją czy rozpadu gospodarstw większych, mają ten sam start życiowy, niemal takie same wyposażenie w budynki, najczęściej budynki gospodarcze i mieszkaniowe pod jednym dachem, nie posiadają w ogromnej większości konia, a w związku z tym żadnych maszyn i narzędzi rolniczych, najwyżej 1 krowę i 1 do 2 sztuk trzody chlewnej. Gospodarstwa te nie zapewniają egzystencji ich właścicielom, którzy zmuszeni są szukać dodatkowych źródeł zarobku. Nieco korzystniej przedstawia się sytuacja w gospodarstwach 3-hektarowych, zależnie zresztą od ilości osób w rodzinie i innych czynników. Zabudowania są zwykle podobne do zabudowań grupy poprzedniej, coraz częściej występuje tu koń, a w związku z nim gospodarstwa te zaopatrzone są w wóz i najprostrze narzędzia rolnicze, czasem w maszyny do młócenia, indywidualne lub wspólne i większą ilość krów i trzody chlewnej. Gospodarstwa 4 czy 5-hektarowe są bardziej zróżnicowane niż gospodarstwa grup poprzednich, zależnie od drogi rozwojowej, jaką przeszły, od ilości osób w rodzinie, możliwości intensyfikacji poprzez uprawę takich czy innych roślin. W tej grupie niemal każde gospodarstwo posiada 1 do 2 koni, 2 do 3 krów, większą ilość nierogacizny, zaopatrzenie we wszystkie potrzebniejsze narzędzia i maszyny. Zabudowania mieszkalne i gospodarcze bywają różne, bądź podobne do grup poprzednich, to znaczy pod wspólnym dachem wszystkie budynki /czasem stodoła osobno/, bądź też oddziel-

nie stojące pomieszczenia mieszkalne i gospodarcze. Gospodarstwa powyżej 5 ha, na dobrej glebie proszowickiej należą na ogół, jeśli dysponują wystarczającą ilością siły roboczej, do zamożnych. Gospodarstwa te w ostatnich latach szybko mechanizują się, a uprawa kontraktowanych roślin zapewnia im wysoki dochód. Wspomniałam już kilkakrotnie powyżej, że pewne zmiany, jakim ulegało gospodarstwo w swym rozwoju wywarły duży wpływ na jego współczesne oblicze. Dotyczy to zwłaszcza komasacji. Komasacja łączyła się bowiem w większości wypadków z przeniesieniem pola uprawnego i zabudowań na nowy teren, co było niesłychanie dużym obciążeniem zwłaszcza dla gospodarstw o mniejszym areale. Dlatego też gospodarstwa pozostające na starym miejscu były przez wiele lat ekonomicznie prężniejsze od gospodarstw o tej samej powierzchni lecz przeniesionych na nowe miejsce. Na współczesne zróżnicowanie gospodarstw w proszowickim pewien wpływ ma również praca pozarolna. W omawianych przeze mnie wsiach odsetek gospodarstw, z których zarobkowano w 1960 roku poza własnym warsztatem pracy był stosunkowo niewielki. W Bobinie, Kaczowicach, Makocicach, Piotrkowicach W. i Winiarach wynosił on 6% - 8% ogólnej liczby gospodarstw rolnych, we Wroncu 12%, w Wawrzeńczycach 15%, w Jakubowicach 22%¹. Wielkość obszarowa gospodarstw z których zarobkowano dodatkowo była różna lecz nigdzie, z wyjątkiem 1 gospodarstwa w Piotrkowicach Wielkich nie przekraczała 5 ha, zaś około 80% gospodarstw zarabkujących rekrutowało się z grupy poniżej 4 ha. W Wawrzeńczycach prawie 2/3 liczby gospodarstw dodatkowo zarabkujących liczyło do 2,5 ha. Liczba gospodarstw rolnych, z których głowa rodziny, lub ktoś z członków rodziny zarabkuje poza swoim gospodarstwem była i jest

¹ W Jakubowicach ta stosunkowo duża ilość gospodarstw zarabkujących wpływała z możliwości znalezienia pracy w miejscowej przetwórnicy, Stacji Selekcji Roślin oraz w pobliskich Proszowicach.

faktycznie znacznie wyższa. Prawie we wszystkich gospodarstwach poniżej 2 ha, a nawet 3 ha poszukuje się dodatkowych zajęć, bądź przez odnajem swej siły roboczej u sąsiadów, najczęściej na dniówki, poprzez odrobek za wypożyczonego konia lub inne wykonane prace, bądź przez szukanie sezonowych zajęć w porze zimowej. Ten rodzaj zarobkowania specjalnie rozwinięty był w Winiarach, a także w Jakubowicach. W Winiarach, gdzie były częste pożary, każdy kto budował się lub zamierzał się budować pracował krócej lub dłużej w Nowej Hucie, najczęściej w porze zimowej. W niektórych wsiach, jak np. w Wawrzeńczycach ponad 1/4 gospodarstw dorabiała i dorabia pracą rzemieślniczą, przede wszystkim wyplataniem różnych przedmiotów z wikliny¹, poza tym jest kilka krawców szewców, stolarzy, cieśli i innych.

Obszar gospodarstw i praca pozarolna są głównymi czynnikami wpływającymi na zróżnicowanie gospodarstw. Struktura upraw np. gra znacznie mniejszą rolę. Uprawy bardzo dochodowe, najczęściej kontraktowane, takie jak np. tytoń, uprawy nasienne, warzywa konsumpcyjne itp. są wprawdzie zrejonizowane, niemniej każde gospodarstwo, dysponujące odpowiednią ilością siły roboczej w zależności od gleby, wielkości obszaru i innych czynników, może uprawiać przynoszące mu wysoki dochód rośliny.

¹ Wyplatanie z wikliny, zwane przez mieszkańców Wawrzeńczyc plecieniem lub grodzeniem było poważnym źródłem ich zarobków od dość dawnych czasów. Silnie rozwinięte było przed I i II wojną światową. Ze swymi wyrobami objeżdżali oni okoliczne jarmarki w Brzesku Nowym, Koszycach, Skalbmierzu, Proszowicach, Kazimierzy Wielkiej itd. Opowiadano mi, że liczne 12 do 14 osobowe rodziny mogły wyżyć z 2 ha ziemi tylko dzięki "grodzeniu", do którego wciągano także dzieci.

Geneza gospodarstw, jak już nadmieniałam, nie odgrywa zbyt wielkiej roli we współczesnym zróżnicowaniu gospodarstw. Duży jej wpływ zaznacza się natomiast we wzajemnym usytuowaniu gospodarstw i tym samym w przestrzennej zabudowie wsi i w jej wyglądzie /por. rozdziały o reformach rolnych/. W ostatnich latach zachodzą duże zmiany w wielu gospodarstwach, które zmieniają fizjonomiczne oblicze wsi i częściowo jej przestrzenną zabudowę. Wywołane są one dążeniem indywidualnych właścicieli do polepszenia swych warunków pracy poprzez właściwsze rozplanowanie i usytuowanie zabudowań mieszkalnych i gospodarczych w stosunku do siebie i największego kawałka pola oraz rzeźby terenu, dróg komunikacyjnych itd.

Dotyczy to przede wszystkim gospodarstw, które posiadały bądź posiadają zabudowania w Starej Wsi o skupionej i ciasnej wewnętrznej zabudowie. Areał działki budowlanej wynosił tu najczęściej 0,03 - 0,05 ha. Dom mieszkalny składał się z 1 izby, lub w najlepszym wypadku 2 izb i łączył się z zabudowaniami gospodarczymi najczęściej z chlewem i stajnią. Koło domu były tylko małe ogródki warzywne lub kwiatowe. Ciasne, zabagnione podwórze dopełniało reszty. Zabudowania skupiały się przeważnie w pobliżu wody, na pograniczu łąk i pól uprawnych. Tak było i jest jeszcze częściowo w Bobinie, w Makolicach, Kaczowicach, Piotrkowicach Wielkich i innych wsiach. Reformy rolne rozluźniły wprawdzie gęstą zabudowę Starej Wsi, ale rozplanowanie zagród pozostałych tu gospodarstw przeważnie nie uległo zmianie. I właśnie w ostatnich latach, po 1956 roku, a zwłaszcza po roku 1960 obserwujemy przenoszenie się gospodarzy ze Starej Wsi, zwłaszcza jeśli jest to teren podmokły, na wyższe, suchsze miejsca, leżące w miarę możliwości w pobliżu największego kawałka pola i przy ważniejszej drodze. Przeniesienie towarzyszy powiększeniu rozmiarów działki budowlanej /obecnie 0,10 - 0,20 ha/, wznoszenie obszerniejszych i wygodniejszych budynków

zarówno mieszkalnych /mieszkalno-kilkuizbowe, często z piętrową przybudówką/, jak i gospodarczych, bardziej odpowiadających wymogom współczesnej gospodarowania. Ten rodzaj przebudowy wsi z jednej strony zwiększa przestrzenne rozluźnienie zabudowy wsi, a jednocześnie zwiększa wysoce szkodliwą obudowę dróg głównych i przelotowych, z drugiej strony zmienia fizjonomię osad wiejskich. Nawpół zapadłe, kryte strzechą chałupy ustępują miejsce ładnym, murowanym domkom, pokrytym dachówką lub blachą. Oczywiście tempo tej przebudowy nie jest wszędzie jednakowe i ma różny przebieg, a uzależnione jest od dochodów gospodarstwa. Ten kierunek przebudowy wsi łączy się ściśle, aczkolwiek nie zawsze bezpośrednio z ogólnym procesem przebudowy naszego kraju, z jego industrializacją i urbanizacją, z podniesieniem stopy życiowej ludności wsi; nie sprzyja jednak, właśnie poprzez rozproszone budownictwo i rozdrobnione gospodarstwa, przeprowadzeniu ważnych inwestycji na wsi i utrudnia realizację dyskutowanego obecnie programu przebudowy wiejskiej sieci osadniczej /1, 2, 3, 4, 12/.

¹ Nie wszyscy się przenoszą; w Wawrzeńczycach - Kolonii np. nowe domy obszerniejsze, wygodniejsze wznosi się na miejsce starych rozebranych; w Winiarach natomiast, a zwłaszcza na Kolonii i w Rynku stare zabudowania najczęściej pali się, a potem dopiero ich właściciele budują nowe, na starym lub nowym placu.

5. Ujemny wpływ współczesnej przestrzennej zabudowy wsi i rozrzuconych gospodarstw na powojenny proces przemian na wsi proszowickiej na przykładzie elektryfikacji

Mapa obszarów objętych reformami ilustruje przestrzenny zasięg zmian, które objęły wieś proszowicką w wyniku reform agrarnych od poł. XIX wieku do 1945 r. Wynika z niej /ryc.1/, że około 3/5 wszystkich wsi proszowickich uległo zmianom pod wpływem reform agrarnych i że w tych wsiach w mniejszym lub większym stopniu został posunięty proces rozpraszania osadnictwa, pogłębiony jeszcze przez indywidualne przenoszenie zabudowań w dogodniejsze miejsca. Rozproszenie osadnictwa połączone najczęściej ze scaleniem pól uchodziło, jak już wspomniałam, za rzecz korzystną, zwłaszcza w oczach indywidualnego właściciela gospodarstwa. Dopiero w okresie Polski Ludowej, w okresie przeprowadzania wielkich inwestycji na wsi np. elektryfikacji, okazało się, jak dużą przeszkodą w realizacji tych zadań jest rozproszone osadnictwo¹. Do 1945 r. wieś proszowicka nie była w ogóle zelektryfikowana. Elektryfikacja wsi proszowickiej rozpoczęła się w 1946 r., a przybrała na sile po utworzeniu powiatu proszowickiego. Do 1960 roku zelektryfikowano 78 wsi,

¹ Według M. Benki koszt elektryfikacji jednej zagrody w zabudowie rozproszonej sięga 20 tys. zł przy średniej krajowej 12 tys. zł., koszt elektryfikacji zagrody we wsi skupionej wynosi kilka tysięcy.

M. Benko, Problemy wiejskiej sieci osadniczej w Polsce. Wieś współczesna nr 5. 1962 r., s.26, 36.

czyli około 70% wszystkich wsi powiatu. Elektryfikacja nie objęła jednak wszystkich zagród we wsiach elektryfikowanych. Załedwie 23% wsi objętych elektryfikacją było w pełni zelektryfikowanych. W pozostałych, odsetek zelektryfikowanych zagród wynosił od 50 - 98%. Wynikało to przede wszystkim ze zbyt rozproszonego budownictwa. Elektryfikacja poszczególnych wsi ciągnęła się nieraz kilka lat i nie została całkowicie zakończona. Z opracowanych przeze mnie wsi do 1960 r. energii elektrycznej nie posiadały Bobin i Wroniec. Pozostałe wsie były zelektryfikowane w latach 1948 - 1959. Jednak żadna z tych wsi nie została całkowicie zelektryfikowana do dzisiaj. Dość zelektryfikowanych domów wahała się od 44% w Winiarach do 95% w Kaczowicach. W Wawrzeńcycach np. elektryfikację rozpoczęto w 1951 r. Trwała ona kilka lat z przerwami i do 1963 r. nie objęła jeszcze dwóch najdalszych przysiółków /Międzygórze i Zagórze/. Najpierw zelektryfikowano Rynek i część Kolonii koło GRN, następnie dalszą część Kolonii i te części wsi, które leżały najbliżej Rynku i Kolonii, a później stopniowo dalsze budynki. Jakubowice elektryfikowane w 1953 r. Do 1960 r. światła elektrycznego nie posiadały domy leżące na pograniczu z Żębocinem. Winiary nie zostały także całkowicie zelektryfikowane. W Piotrkowicach Wielkich około 20% zagród znajdujących się na Kresach Północnych nie posiada do dzisiaj światła elektrycznego. Elektryfikacja wsi jest tylko jednym z jaskrawych przykładów trudności, jakie wynikają z rozproszonego osadnictwa wiejskiego w wielkim programie przebudowy wsi. Zaopatrzenie wsi w dalsze urządzenia komunalne oraz usługi jest prawie niemożliwe przy tak daleko posuniętym rozproszeniu zabudowań i gospodarstw.

III. UWAGI KOŃCOWE

Celem mojej pracy było przedstawienie przeobrażeń form osadniczo-agrarnych, które zachodziły na terenie dzisiejszego powiatu proszowickiego w ciągu ostatniego stulecia oraz wyjaśnienie ich genezy. Przebieg tych procesów na badanym terenie nie był dotąd dostatecznie znany i wyjaśniony.

Przeobrażenia osadniczo-agrarne zostały omówione na tle zmian sieci osadniczej i zaludnienia badanego terenu. Wzrastające zaludnienie wzmagало bowiem zapotrzebowanie na ziemię i wywarło duży wpływ na przebieg reform, a zwłaszcza na parcelację majątków folwarcznych.

Punktem wyjścia w opracowaniu przemian osadniczo-agrarnych była analiza form osadniczych i układu gruntów w 8 wybranych wsiach z okresu przed przeprowadzeniem reform agrarnych.

Sieć osadnicza badanego terenu w pierwszej połowie XIX wieku /jak stwierdziłam to w oparciu o historyczne źródła kartograficzne i inne/ różniła się nie wiele od współczesnej, bowiem obszar ten z powodu słabego zalesienia i dobrej gleby był jednym z najwcześniej zasiedlonych terenów Polski. W XIX-wiecznych wykazach miejscowości w porównaniu z wykazami współczesnymi stwierdziłam brak tylko 9 wsi. Powstały one pod koniec XIX wieku i w początkach wieku XX. Sieć osadnicza w I połowie XIX wieku była słabo zróżnicowana. Na 112 wsi na badanym terenie przypadały tylko 2 małe miasteczka Proszowice i Brzesko Nowe. Wsie były niewielkie. Najsilniejszą grupę /46%/

tworzyły wsie liczące 100 - 200 osób. Największe wsie skupiały się w południowej części obszaru, na pograniczu doliny Wisły i Płaskowyżu Proszowickiego, przy starym trakcie Kraków - Koszyce - Sandomierz. Wsie istniejące w połowie XIX wieku były starymi osadami, notowanymi już w Liber Beneficiorum Długosza. Kilka największych cytowanych jest w Monumenta Poloniae Vaticana, jako parafie. Były to /w XIX wieku/ w olbrzymiej większości wsie z folwarkiem. Wsi bez folwarku tak zwanych kmiecych było zaledwie kilka. Miały one charakter osad skupionych /odzwierciedla to mapa kwaterymistrzowska/, o niwowo-szachownicowym układzie pól. Należały one według mapy Zaborskiego do typu wsi wielodrożnych. W istocie jednak żadna z opracowywanych przez mnie wsi nie miała charakteru typowej wielodrożnicy. Zabudowania skupiały się według rozdroźnego placu lub krótkiej ulicy. Czasem wieś miała o charakter placowo-ulicowy, np. Piotrkowice Wielkie. Niektóre wsie, jak Makocice, przez późniejszą zabudowę placu upodobniły się do wsi wielodrożnych. Pola w przebadanych wsiach miały układ niwowo-szachownicowy. W wypadku wsi kmiecych, np. w Kaczowicach była to szachownica wewnętrzna. We wsiach z folwarkiem grunty folwarczne były wymieszane z włościąńskimi i tworzyły szachownicę zewnętrzną /Piotrkowice Wielkie, Wawrzeńczyce, Winiary/.

Spośród procesów i czynników przekształcających strukturę osadniczo-agrarne w XIX wieku i I połowie XX wieku, decydującą rolę odegrały reformy społeczno-agrarne. Wiązały się one z przechodzeniem gospodarki feudalno-pańszczyźnianej na tory gospo-

1 Monumenta Poloniae Vaticana, ed. J. Ptaśnik. Kraków 1914, s. 83, 237, 459 i inne.

darki kapitalistycznej¹. Pierwszą wielką reformą społeczno-agrarną, rozpoczynającą nowoczesną przebudowę osadnictwa na badanym terenie w XIX wieku było oczywiście włączenie włościan wiążące się z przebudową wsi według systemu kolonijnego. Urządzeniem kolonijnym objęto na badanym terenie 13 wsi. Przekształciło ono wsie skupione, o nadmiernie zagęszczonej zabudowie /m.in. Wawrzeńczyce, Winiary/ we wsie wydłużone lub przyczyniło się do powstania nowych wydłużonych części wsi zwanych koloniami, z zachowaniem starej części, lecz o rozluźnionej zabudowie. Stary szachownicowy układ gruntów został zastąpiony pokomasacyjnym, przemowym układem pól. Urządzenie kolonijne ułatwiało przenikanie postępowych metod gospodarowania.

Uwłaszczenie włościan nie wpłynęło bezpośrednio na zmiany w przestrzennej zabudowie i w układzie gruntów, a raczej utrwaliło stan istniejący. We wsiach, w których po uwłaszczeniu nie przeprowadzono żadnych reform agrarnych np. w Kaczowicach zachował się do dzisiejszego dnia niwowo-szachownicowy układ pól, jedynie poszczególne parcele uległy zwięźnieniu w wyniku podziału gospodarstw. Uwłaszczenie nie wywołało również większych zmian w społecznej strukturze włościan. Społeczność chłopska zarówno przed uwłaszczeniem, jak po, była zróżnicowana. We wsiach kmiecych bez folwarku, chłopci byli posiadaczami dużych gospodarstw tzw. kmiecych, liczących 30 i więcej morgów. We wsiach z folwarkiem, których była olbrzymia większość, przeważały, jak wynika z tabel likwidacyjnych i donacyjnych, gospodarstwa średnie i małorolne dawnych półrolników i zagrodników liczące od 3 - 9 morgów.

¹ Por. A.Grodek, I.Kostrowicka, Historia gospodarcza Polski. Warszawa 1955, s.288-289, oraz J.Chmura, Problem siły roboczej w rolnictwie Królestwa Polskiego. Warszawa 1959.

Największe przekształcenia struktury osadniczej agrarnej zaszły na badanym terenie w wyniku parcelacji folwarków i komasacji gruntów włościńskich.

Parcelacja w okresie od uwłaszczenia do 1939 r. na obszarze obecnego powiatu proszowickiego miała, podobnie jak na innych terenach byłego Królestwa Polskiego charakter osadniczy i sąsiedzki. W wyniku parcelacji osadniczej powstało 9 nowych wsi i wiele przysiółków lub części wsi. We wsiach, w których właściciele pozbywali się tylko części swych majątków, jak np. w Bobinie, Jakubowicach, Makociach przybyło tylko parę nowych zagród, położonych zazwyczaj na peryferiach wsi. Właściciele folwarków pozbywali się najpierw, jak wiadomo, najbardziej oddalonych i najmniej urodzajnych części gruntów. W układzie działek parcelacyjnych nie stwierdziłam żadnej prawidłowości. Miały one różną długość i szerokość. Parcelacja nie wywołała na badanym obszarze większych zmian w użytkowaniu ziemi. Zamianie na pola uprawne uległy jedynie drobne zagajniki lub niewielkie obszary mniej urodzajnych pastwisk. Parcelacja we wszystkich badanych wsiach zwiększyła znacznie ilość i obszar gospodarstw, pogłębiła również szachownicę wewnętrzną i zewnętrzną.

Reformą likwidującą szachownicę, jednocześnie rozpraszającą osadnictwo była komasacja czyli scalenie. Scaleniem objęto na badanym obszarze w okresie międzywojennym 49 wsi. Komasacja nie zmieniła, jak wykazują rejestry pomiarowe, struktury wielkościowej gospodarstw, przyczyniła się tylko do uporządkowania ich rozłogu. Przed scaleniem jedno gospodarstwo posiadało pole orne w kilku lub kilkunastu częściach, po scaleniu w jednej lub dwóch, wyjątkowo w trzech częściach. Scaleniem obejmowano na badanym terenie wszystkie grunty /ukazowe, parcelacyjne/ gospodarstw podlegających komasacji.

Działki pokomasacyjne były przeważnie krótkie i dość szerokie. W przypadku objęcia komasacją obszaru całej wsi, jak np. we Wrońcu uległ całkowitemu zatarciu stary układ dróg, zabudowań i pól. Układ zabudowań po komasacji nie wykazywał na terenie proszowickim większych prawidłowości. Zabudowania tworzyły bądź krótkie kolonie, bądź też pokrywały cały obszar wsi, jak np. we Wrońcu, czy w Jakubowicach.

Reforma rolna PKWN była ostatnią /do 1960 r./, reformą społeczno-agrarną o szerokim zasięgu, przekształcającą strukturę agrarną i osadniczą wsi powiatu proszowickiego. Objęła ona 38 folwarków istniejących do 1945 r. o łącznej powierzchni 7 600 ha /obszar powiatu wynosił w 1960 r. 41 300 ha/. W wyniku reformy rolnej rozparcelowano około 5 700 ha i utworzono około 1 160 gospodarstw, w tym 90% do 3 ha. Poza tym powiększono areal przeszło 2 tysięcy gospodarstw /w 1960 r. na badanym obszarze było około 10,5 tys. gospodarstw/.

Reforma rolna zapoczątkowała socjalistyczną przebudowę wsi. Z wyłączonej spod parcelacji ziemi utworzono majątki państwowe o łącznej powierzchni 925 ha /w 1960 r./. Około 250 ha ziemi folwarcznej /PFZ/ użytkują do dzisiaj spółdzielnie produkcyjne /łączny obszar spółdzielni wynosi 319 ha/. Pod wpływem reformy rolnej zmieniała się znacznie w badanych wsiach ilość i struktura gospodarstw. Wzrost ilości gospodarstw we wsiach pofolwarcznych wyniósł od 40% do przeszło 100%. W wyniku reformy rolnej nastąpiło zesredniczenie gospodarstw. Zaszły również zmiany w przestrzennej strukturze osadniczej. Zabudowania chłopskie uległy dalszemu rozproszeniu, wznoszone je wzdłuż istniejących wcześniej lub nowo wytyczonych dróg na działkach pofolwarcznych. Zabudowania folwarczne na wsiach, w których nie przejęto ich odrazu na określone cele, np. w Bobinie uległy po części rozebraniu, po części zniszczeniu. Reforma rolna pogłębiła także

szachownicę gruntową. Przebudowie wsi towarzyszyła prawie zawsze drobna zmiana granic, ich prostowanie i przesuwanie.

Z żadną z omówionych reform nie wiązały się na terenie proszowickim, jak zaznaczyłam, większe zmiany w użytkowaniu ziemi. Jedynie likwidacja wspólnot pastwiskowych /przeprowadzana masowo w okresie międzywojennym/ pociągnęła zmianę pastwisk na łąki lub pola uprawne.

Czynnikiem, który wywarł poważny wpływ na przeobrażenia struktury agrarnej było rozdrobnienie gospodarstw pod wpływem działów rodzinnych. Przyczyniło się ono do ześrodkowania gospodarstw oraz rozkawałkowania działek gruntowych. Stwierdziłam przy tym, że tempo tego procesu zostało zwolnione i zahamowane w wyniku silnego wychodźstwa ze wsi. Zabudowa wsi pod wpływem rozdrobnienia uległa niejednolitym zmianom. W pewnych wsiach jak np. w Wawrzeńczycach rozdrobnienie doprowadziło do dużego zagęszczenia zabudowań, w innych np. w Makocicach czy Kaczowicach przyczyniło się do ich rozproszenia.

Czynniki środowiska geograficznego w procesie przeobrażeń odegrały stosunkowo niewielką rolę. Niemniej zaznaczyły się wyraźnie w przebiegu dróg i lokalizacji zabudowań, unikając miejsc bardziej hipsometrycznie zróżnicowanych i podmokłych.

Reasumując należy zaznaczyć, że największy wpływ na przeobrażenia struktury osadniczo-agrarnej wsi powiatu proszowickiego wywarły w ciągu ostatniego stulecia reformy agrarne takie jak, przebudowa wsi według systemu kolonijnego a zwłaszcza parcelacja łącznie z reformą rolną i komasacja.

Czynnikiem, który silnie wpłynął także na zmianę struktury obszarowej gospodarstw były spadkowe podziały gospodarstw.

Dzielenie gospodarstw wywołane zapotrzebowaniem na ziemię, obok reform powołujących do życia drobne gospodarstwa lub ułatwiających ich powstanie, doprowadziło do współczesnej rozdrobnionej struktury gospodarstw, która nie odpowiada wymogom nowoczesnego gospodarowania i stanowi obok rozproszonego budownictwa główną przeszkodę w planowanej przebudowie wsi i rolnictwa.

W Piotrkowicach Wielkich około 20% zagród znajdujących się na Kresach Północnych nie posiada do dzisiaj światła elektrycznego. Elektryfikacja wsi jest tylko jednym z jaskrawych przykładów trudności, jakie wynikają z rozproszonego osadnictwa wiejskiego w wielkim programie przebudowy wsi. Zaopatrzenie wsi w dalsze urządzenia komunalne oraz usługi jest prawie niemożliwe przy tak daleko posuniętym rozproszeniu zabudowań i gospodarstw.

S T R E S Z C Z E N I E

Przedmiotem rozważań autorki są przeobrażenia struktury osadniczej i agrarnej wsi powiatu proszowickiego od połowy XIX wieku do 1960 roku, zachodzące pow wpływem reform agrarnych i chłopskiego głodu ziemi. Przebieg tych procesów na badanym terenie nie był dotąd dostatecznie znany i wyjaśniony.

Odtworzenie procesu przemian i uchwycenie reliktów dawnych struktur jest coraz trudniejsze z powod liczyh zmian, jakie zaszły w krajobrazie osadniczo rolnym w wyniku reform agrarnych i chłopskiego zapotrzebowania na ziemię. Ponadto działania wojenne przedziły bazę źródłową i braki w podstawowych materiałach musiaby być uzupełnione drogą badań terenowych. Przeobrażenia osadniczo-agrarne zostały przeanalizowane przez autorkę na tle zmian w sieci osadniczej i zaludnienia badanego terenu. Wzrastające zaludnienie wzmagalo bowiem zapotrzebowanie na ziemię i wywarło duży wpływ na przebieg reform a zwłaszcza na parcelację majątków folwarcznych.

Punktem wyjścia w opracowaniu przemian osadniczo agrarnych była analiza form osadniczych i układu gruntów w 8 wybranych wsiach z okresu przed przeprowadzeniem reform agrarnych. Prześledzenia dynamiki przemian dokonała autorka w oparciu o XIX-wieczne/wcześniejszych brak/ i współczesne mapy i rejestry pomiarowe oraz badania w terenie, stosując metodę historyczną i retrogresywną.

Sieć osadnicza badanego terenu w I połowie XIX wieku, jak stwierdziła autorka, w oparciu o źródła historyczne, niewiele różniła się od współczesnej.

Obszar ten był bowiem jednym z najwcześniej zasiedlonych terenów Polski. Wsie istniejące w połowie XIX wieku były osadami starymi, notowanymi w Liber Beneficiorum Długosza, a kilka największych w Monumenta Poloniae Vaticana, jako parafie. W XIX wieku były to w olbrzymiej większości wsie z folwarkiem. Wsi bez folwarku tak zwanych kmiecych było zaledwie kilka. Wsie miały charakter skupionych osad ulicowych lub placowo-ulicowych o niwowo-szachownicowym układzie pól.

Wśród procesów i czynników przekształcających struktury osadniczo-agrarne decydującą rolę, jak stwierdziła autorka odegrały reformy społeczno-agrarne. Pierwszą z nich, rozpoczynającą nowoczesną przebudowę osadnictwa na badanym terenie, w połowie XIX wieku, było czynszowanie włościan, wiążące się z przebudową wsi według systemu kolonijnego. Urządzeniem kolonijnym objęto na badanym terenie 13 wsi. Przekształciło ono wsie skupione /np. Wawrzeńczyce i Winiary/ we wsie wydłużone, podobne do szeregówek, zwane koloniami. Stary szachownicowy układ pól został zamieniony w układ pasmowy. Przebudowa według systemu kolonijnego ułatwiła zerwanie z trójpolowym systemem gospodarowania i przejście do gospodarki płodozmiennej. Uwłaszczenie włościan nie wpłynęło bezpośrednio w badanym terenie na zmiany w przestrzennej zabudowie wsi i utrwaliło raczej istniejący stan rzeczy.

Największe przekształcenia struktury osadniczo-agrarnej zaszły w wyniku parcelacji folwarków i komasacji gruntów włościańskich. Parcelacja XIX i XX-wieczna, łącznie z reformą rolną PKWN objęła około 38% badanego obszaru i przyczyniła się do zwiększenia ilości gospodarstw, powiększenia ich obszaru, powstania nowych części wsi i przysiółków oraz pogłębienia szachownicy gruntowej. Komasacja /okresu międzywojennego/ objęła około 27% badanego terenu.

Zlikwidowała w dużej mierze szachownicę gruntową, rozpraszając zabudowania.

Reformy agrarne przeprowadzane w ciągu ostatniego stulecia i działy spadkowe gospodarstw doprowadziły do obecnej wadliwej struktury gospodarstw oraz rozproszonej zabudowy wsi. Stanowi to ogromną przeszkodę w unowocześnianiu naszego rolnictwa.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

a. kartograficzne

1. Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego /1788-1792/. 1:200 000. Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe. Nr 1. PAU. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski. Kraków. 1930.
2. Mapa Królestwa Polskiego. 1:126 000. Warszawa 1839.
3. Mapa parcelacji majątku rządowego wsi Wawrzeńczyce. 1:4 000. 1926.
4. Mapa powiatu Proszowice. 1:100 000. PPWK. Warszawa 1957.
5. Mapy nowego pomiaru wsi: Bobin, Jakubowice, Kaczewice, Makocice, Wawrzeńczyce, Winiary, Wroniec. 1:2 000. Kraków. 1960-1963.
6. K.Perthees, Mappa szczegulna województwa krakowskiego. 1:225 000. 1787.
7. Pierworys pomiaru Dóbr Wawrzeńczyce. 1:5 000. 1845.
8. Pierworys pomiaru Dóbr Rządowych Wawrzeńczyce. 1:5 000. 1857.
9. Pierworys pomiaru gruntów dworskich wsi Makocice, w gubernii radomskiej, powiecie miechowskim położonej. 1:5 000. 1867.
0. Pierworys pomiaru wsi Kaczowice do dóbr pobiskupich Sielec należącej. 1:5 000. 1855.
1. Plan Dóbr Wronina do Instytutu XX Emerytów w Krakowie należących. 1:5 000. 1849.

12. Plan gruntów wsi Bobin 1:4 000. 1935.
13. Plan gruntów wsi Piotrkowice Wielkie. 1:4 000. 1932.
14. Plan gruntów wsi Wroniec. 1:4 000. 1933.
15. Powiat Proszowice, Województwo Krakowskie. 1:25 000. Warszawa 1963.
16. M.Tyczyńska. Mapa morfologiczna środkowej części dorzecza Szreniawy. Dok.Geogr. z.6. 1959.

b. statystyczne i inne

17. Archiwum Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu. Wydział Dóbr i Lasów Rządowych. Akta dotyczące włościan dóbr Wawrzeńczyce. 279. Archiwum Radom.
18. F.Brodowski, J.Kaczkowski, Zbiór ustaw włościańskich obowiązujących w Królestwie Polskim. Warszawa 1918.
19. J.Długosz, Liber Beneficiorum. t.I, II, III.Kraków 1863 i 1864.
20. Dziennik Ustaw RPL. nr 28. Warszawa 1963.
21. Kielecki Dziennik Wojewódzki. nr 29. Kielce 1933.
22. Indywidualne gospodarstwa rolne. Woj. krakowskie i miasto Kraków. Spis powszechny z 6.XII.1960 r. GUS. Statystyka Polski. Seria "R". z.1-2.Warszawa 1963.
23. Materiały do słownika historyczno-geograficznego woj. krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego /1788-1792/ pod kierunkiem Władysława Semkowicza opracowali K.Buczek, T.Czort, J.Szczudło i A.Szumowski, z.1. PAU, Kraków 1939, z.2. Inst. Hist. PAN, Warszawa - Wrocław - Kraków 1960.

24. Monumenta Poloniae Vaticana. ed. Ptaśnik. Kraków 1914.
25. A.Pawiński, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Źródła dziejowe. Małopolska t.III. Warszawa 1886.
26. Rejestr poborowy woj krakowskiego z r. 1629, opracowany pod redakcją S.Inglota. Wrocław 1956.
27. Rejestr pomiarowy Dóbr Wawrzeńczyce z 1847 r. Archiwum Radom.
28. Rejestr pomiarowy Gruntów Włościańskich wsi Wawrzeńczyce 1851. Archiwum Radom.
29. Rejestr Pomiarowy Separacyjny Dóbr Pobiskupich Wawrzeńczyce 1858 r. Archiwum Radom. A. 51. 2 a.
30. Rejestr szczegółowy podziałowo-klasyfikacyjny folwarku i Kolonii Winiary z 1856 r. Archiwum Radom.
31. Rejestry gruntowe wsi Bobin, Jakubowice, Kaczowice, Makocice, Winiary, Wawrzeńczyce, Wroniec. Rok 1962, 1963.
32. Rejestry pomiarowo-klasyfikacyjne wsi Bobin, Jakubowice, Kaczowice, Makocice, Winiary, Wroniec. Wydział Geodezji i Urzędzeń Rolnych Proszowice 1961-1963.
33. Rocznik Polski. Tablice Statystyczne, Warszawa 1922.
34. Rocznik Statystyczny ziemi krakowskiej 1963. Urząd Statystyczny w Krakowie 1963.
35. Skorowidz Królestwa Polskiego czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego t.I, II. Warszawa 1877.
36. Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej t.III, woj. kieleckie. Warszawa 1925.

37. Spis powszechny 1950, ark. A i C, G, J. GUS.
38. Spis powszechny 1960 r., ark. A i C. GUS.
39. "Sprawa parcelacji majątku Wawrzeńczyce". Okręgowy Urząd Ziemiański w Kielcach. Powiatowy Urząd Ziemiański. Miechów 1919.
40. Sumaryczny spis powszechny z 1946 r. GUS.
41. Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożono w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. Warszawa 1827.
42. Tabela użytków Powinności Włościan Wsi Wawrzeńczyce niegdyś do funduszu Biskupa Krakowskiego należące. Archiwum Radom. 1827.
43. Tabele donacyjne wsi Bobin, Wawrzeńczyce, Winia-ry. Archiwum Radom.
44. Tabele likwidacyjne wsi Bobin, Jakubowice, Kac-zowice, Makocice, Piotrkowice Wielkie, Wroniec. Archiwum Kielce.
45. Wykaz alfabetyczny wsi i attenencji w powiecie miechowskim z oznaczeniem, w której gminie, Pa-rafii i Okręgu Sądowym położone. 1866 r.
46. Wykaz scalonych wsi. Wydział Rolnictwa i Urzą-dzeń Rolnych. PPRN Proszowice.

L I T E R A T U R A

1. B e n k o M., Problemy wiejskiej sieci osadniczej w Polsce. *Wiś Współczesna* nr 5. 1962.
2. B e n k o M., Kierunki przeobrażeń wiejskich jednostek osadniczych w Polsce. 1960.
3. B e n k o M., Niektóre zagadnienia z zakresu teorii planowania osiedli wiejskich. *Miasto*, z.3. 1963.
4. B e n k o M., Gęstość sieci osiedleńczej i wielkość osiedli wiejskich. *Miasto*. z.4. 1960.
5. B i e g a j ł o W., Sposoby gospodarowania w rolnictwie woj. białostockiego. *Prace geograficzne* nr 35. Warszawa 1962.
6. B o l e w s k i A., O złożu siarki w Posądku. *Sprawozd. Polsk. Inst. Geol.*, t.8, z.30. 1935.
7. *Biuletyn Doświadczalnictwa Terenowego IUNG. Wyniki doświadczeń terenowych w woj. krakowskim. Powiat Proszowice.* Kraków 1960.
8. B r u n i n g R., Bauerndorf und Bauernwirtschaft in Generalgouvernement. *Die Burg*, t. V. z.2, 1944.
9. B u c z e k K., Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Wrocław - Warszawa - Kraków. 1963.
10. B u c z e k K., Kilka uwag o zagadnieniach teoretycznych badań historyczno-osadniczych w szczególności. *Kw. H.K.M.* nr 1 - 2. 1962.

11. B u j a k F., Studia nad osadnictwem Małopolski, Rozprawy Wydz. Hist. Filozof. A.U. Kraków 1904.
12. B u l z a c k i W., Planowanie zagospodarowania przestrzennego obszarów wiejskich jako podstawa przekształcenia wiejskiej sieci osadniczej. III Krajowy Przegląd Miejscowych Planów Zagospodarowania Przestrzennego. nr 5. Warszawa 1964.
13. B u r s z t a J., Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej, Pol. Tow. Lud., t.I. Wrocław 1968.
14. C h i l c z u k M., Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce. Prace Geogr. IG PAN, nr 45. Warszawa 1963.
15. C h m u r a J., Problem siły roboczej w rolnictwie Królestwa Polskiego. Warszawa 1959.
16. C z a r k o w s k a W., Przemiany demograficzne w regionie krakowskim w latach 1951 - 1960 oraz przewidywane kierunki tych przemian w latach 1961 - 1980. Problemy ekonomiczne. Kraków. Październik 1962.
17. C z o s n e k W., Przemiany struktury agrarnej powiatu tarnobrzeskiego na przykładzie wsi Stale w XIX i XX wieku. Praca magisterska, mazurek. Kraków 1963.
18. D o b r o w o l s k a M., Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem, Krakowskie Odczyty Geograficzne nr 14. Kraków 1931.
19. D o b r o w o l s k a M., Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki i Białej. Wiadomości geograficzne nr 6-7. Kraków 1931.
20. D o b r o w o l s k a M., Badania nad geografią osiedli południowej Małopolski. Rocznik

Nauk. Dyd. WSP w Krakowie nr 8. Geografia. Kraków 1958.

21. D o b r o w o l s k a M., Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej. Przegl. Geogr. 1959, z.1.
22. D o b r o w o l s k a M., Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w. Warszawa 1961.
23. D o b r o w o l s k a M., The morphogenesis of the agrarian landscape of southern Poland. Morphogenesis of the agrarian cultural landscape. Geografiska Annaler, Vol. XLIII, 1961, nr 1 - 2.
24. D o b r o w o l s k i K., Dzieje wsi Niedźwiedzia za czasów dawnej Rzeczypospolitej. Studia z hist. społ.-gosp. pośw. Fr. Bujakowi. Lwów 1931.
25. D o b r o w o l s k i K., Najstarsze osadnictwo Podhala. Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. 20. s.70. Lwów 1935.
26. D z i e w o ņ s k i K., Geografia osadnictwa i zaludnienia. Przegl. Geogr. 1956, t.XXVIII, z.4.
27. F l i s J., Szkic fizyczno-geograficzny niecki nidziańskiej. Czasop. Geogr. 1956, z.2.
28. G a ł ę s k i B., Społeczna struktura wsi w Polsce Ludowej. Warszawa 1961.
29. G a ł ę s k i B., S z e m b e r g A., Aktualne tendencje zmian struktury agrarnej. Wieś współczesna 1958, z.12.
30. G i e y s z t o r o w a I., Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI - XVII w., KHKM 3-4. 1962.
31. G i l e w s k a S., Rozwój geomorfologiczny wschodniej części Wyżyny Miechowskiej. PAN. Warszawa 1958.

32. G o l a c h o w s k i S., Dawne wzory i nowe modele wsi. Czas. Geogr., t.XXXV, z.3-4.s.371-386. 1964.
33. G o l a c h o w s k i S., Niektóre formy układu pól we wsiach średniowiecznych Śląska.Sprawa WTN 17 A. Wrocław 1962.
34. G r a n s s o n S., Regular open-field pattern in England and Scandinavian solskifte. Geografiska Annaler, vol. XLIII, 1961, nr 1 - 2.
35. G r a b s k i W., Historia wsi w Polsce. Warszawa 1929.
36. G r a b s k i W., Materiały w sprawie włościańskiej, t.I, Warszawa 1907.
37. G r o d e k A., K o s t r o w i c k a I., Historia gospodarcza Polski, Łódź-Warszawa. PWN 1955.
38. G r o n i o w s k i K., Przymusowe scalenie ziemi w Królestwie Polskim w XIX w. Kw.HKM. z.2. 1961.
39. G u m i ń s k i R., Meteorologia i klimatologia dla rolników. Warszawa 1951.
40. H a n n e r b e r g D., "Solskifte" i dawniejsze sposoby podziału gruntów ornych w Szwecji: Środkowej w średniowieczu. Przegl.Zagr.Lit.Geoł z.2. 1961.
41. H e l m f r i d S., The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden general features.Geografiska Annaler, vol. XLIII, nr 1 - 2. 1961.
42. H e r m a J., Przemiany demograficzne i gospodarcze osiedla Brzeszcze. Rocznik Nauk. Dyd. WSP w Krakowie, nr 8. Geografia. Kraków 1958.
43. H e r m a J., Migracje wewnętrzne ludności województwa krakowskiego. Studia socjologiczne. 1960.

44. I g n a r S., Droga rozwoju społeczno-gospodarczego wsi w Polsce, Warszawa 1952.
45. I g n a r S., Kwestia rolna w Polsce kapitalistycznej. Warszawa 1952.
46. I l e ś i ć S., Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung. Müncher Geographische Hefte, n. 16. Regensburg 1959.
47. I l e ś i ć S., Die Jüngerer Gewinnfluren in Nordwestjugoslawien. Geografiska Annaler, vol. XLIII, nr 1 - 2, s.150-137. 1961.
48. I n g l o t S., Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV wieku. Próba odtworzenia zaginionej Liber Beneficiorum. Badania z dziejów gospodarczych i społecznych. z.2. Lwów 1925.
49. Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi. Wydanie III poprawione i uzupełnione. Dok.Geogr., z.3. 1962.
50. J a n i c k i S., Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego. Warszawa 1918.
51. J a r o s z e w s k i Z., Okolice Proszowskie pod względem gospodarskim. Gazeta Rolnicza VII. nr 1, 2, 4. 1867.
52. J a r o w i e c k a T., Struktura zatrudnienia mieszkańców woj. krakowskiego. Rocznik Nauk. Dyd. WSP. Prace geograficzne, nr 10. Kraków 1962.
53. J a r o w i e c k a T., Przemiany struktury zatrudnienia ludności wiejskiej woj.krakowskiego. Praca doktorska, maszynopis. Kraków 1963.
54. J e l o n e k J., Z zagadnień ludnościowych woj.krakowskiego. Zesz. Nauk. UJ. Prace z geogr. ekonom., z.1. Kraków 1960.

55. J o h n s o n J.H., Rozwój osadnictwa wiejskiego w Irlandii. Przegl. Zagr. Lit. Geogr., z.2, 1961.
56. J o h n s o n J.H., The development of the rural settlement pattern of Ireland. Geografiska Annaler, vol. XLIII, nr 1 - 2. 1961.
57. K a c z k o w s k i J., Donacje w Królestwie Polskim. Warszawa 1918.
58. K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M., Geographical Studies on Rural Settlement in Poland. Geographia Polonica, nr 1, 1964.
59. K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M., Nowe kierunki studiów geograficzno-historycznych nad osadnictwem wiejskim. Przegl. Geogr. z.1. 1963.
60. K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M., O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego. Tracę geogr., nr 5, ss. 94 i inne. Warszawa 1955.
61. K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M., Rozwój badań geograficznych osadnictwa wiejskiego w Polsce. Czasop. Geogr. z. 3-4, 1964.
62. K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M., Various trends of transformation of Polish rural settlements. Morphogenesis of the agrarian cultural landscape. Geografiska Annaler, vol.XLIII, nr 1-2. 1961.
63. K l i m a s z e w s k i M., Podział morfologiczny południowej Polski. Czasop.geogr. 1946.
64. K o c e n t - Z i e l i Ń s k i W., Jak usuwać szachownicę i przeprowadzać kolonizację gruntów. Warszawa 1907.
65. K o ł o d z i e j c z y k R., Zamiana miast w Królestwie Polskim. Kw.Hist. z.1. 1961.

66. K o n d r a c k i J., Geografia fizyczna Polski. Warszawa 1965.
67. K o p e ć B., Ekonomia i organizacja gospodarstw rolniczych w zarysie. Warszawa 1961.
68. Korespondencja K.J. kolonisty z miechowskiego. Gazeta Rolnicza 1867. t.VII.
69. K o s i ń s k i L., J e l o n e k A., Geografia zaludnienia i osadnictwa. Skrypt. Kraków 1954.
70. K o s t r o w i c k a I., Postęp agrotechniczny w Królestwie Polskim przed r. 1864. Zesz.nauk. SGPiS.nr 5. 1957.
71. K o w a l e w S.A., Problematyka badań geograficznych osadnictwa wiejskiego w ZSRR. Przegl. Zagr.Lit.Geogr. z.2. 1961.
72. K o w a l i k - B o d z a k D., Wpływ podziału spadkowego, komasacji i parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy XIX wieku. Dok.Geogr. z.4. 1964.
73. K o w a l s k a H., K o z ł o w s k i Cz., Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych. z.11 i 12. 1962.
74. K o w a l s k a H., K o z ł o w s k i Cz., Struktura obszarowa indywidualnych gospodarstw rolnych. Wiad.Statyst. z.3. 1962.
75. K r e n z l i n A., Blokowy, długopasmowy i niwowy układ pól jako wyraz rolnych systemów gospodarczych w Niemczech. Przegl.Zagr.Lit.Geogr. z.2. 1961.
76. K r e n z l i n A., Zur Genese der Gewinnflur in Deutschland. Geografiska Annaler. vol. XLIII. nr 1-2, 1961.

77. Y w i a t k o w s k a E., Osadnictwo wiejskie Ziemi Dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX wieku i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji. *Studia Soc. Scient. Toruniensis. Vol. IV. nr 3. Sectio C. Torun 1963.*
78. K o z e l a M., Przemiany geograficzne i gospodarcze wsi Wiator. *Rocz. Nauk Dyd. WSP w Krakowie. nr 8. Geografia. Kraków 1958.*
79. K o z ł o w s k a - B u d k o w a Z., Z przeszłości ziemi miechowskiej. *Miechów 1929.*
80. K u c z y k W., Wrośnie rewolucyjne na wsi w latach 1917-1919. *Warszawa 1957.*
81. L a l i k T., Przegląd badań nad historią rozplanowania osad wiejskich w Polsce. *Instytut Urbanistyki i Architektury. Prace własne. z. 11. Warszawa 1963.*
82. Ł a d o g ó r s k i T., Studia nad zaludnieniem Polski w XIV. *Wrocław 1958.*
83. Ł y c z e w s k a J., Sprawozdanie z badań geologicznych w pñ.-wschodniej części arkusza Brzesko Nowe , 1:100 000/. *Przyczynki do geologii Polski za rok 1947. PIG. Biuletyn 42. Warszawa 1948.*
84. M a d a j c z y k C., Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918 - 1939. *Warszawa 1956.*
85. M a d u r o w i c z H. i P o d r a z a A., Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej w II połowie XVIII wieku. *Wrocław - Kraków - Warszawa 1958.*
86. M a l e c z y Ń s k i K., Najstarsze targi w Polsce. *Lwów 1927.*

87. M e i t z e n A., Siedlung und agrarwesen der West und Ostgermanen, der Kelten, Finnen, Römer und Slaven. t.1-3, Berlin 1895.
88. M i c h a ł s k i A., Zarys geologiczny strony południowo-zachodniej gubernii kieleckiej. Pamiętnik Fizjograficzny 3. Warszawa 1883-4 /przedruk w Arch. Geol. Pol. Pam. Fizj., z.2. Warszawa 1955.
89. M i e s z c z a n k o w s k i M., Struktura agrarna Polski międzywojennej. Warszawa 1960.
90. M i e s z c z a n k o w s k i M., Tendencje rozwoju struktury agrarnej województw południowych. Wieś współczesna 1960, z.12.
91. M i e r z e j e w s k i S., Uwagi dotyczące przemian w strukturze agrarnej indywidualnych gospodarstw rolnych. Zag. Ek. Rolnej. z. 4. 1963.
92. M o c h n a c k i R., Zasięg pralasu na Średniogórze Polskim. Spraw. Pol. Ak. Um. 28. Kraków 1923, 10.
93. M o r s t i n L.H., Opowieści o ludziach i zdarzeniach. Czytelnik 1964.
94. M r a z k ó w n a M., Z antropogeografii ziemi Krakowskiej. Przegl. Geogr. II. 1920-21. Warszawa 1922.
95. M r ó z K., Jastrzębia wieś powiatu radomskiego. Biblioteka Puławska. Seria prac społeczno-gospodarczych nr 45. Warszawa 1935.
96. M ł n c h H., Geneza rozplanowania miast Wielkopolskich XIII i XIV w. Kraków PAU 1946.
97. N a l b o r c z y k J., Stalowa Wola, jej rozwój i wpływ na przemiany w strukturze gospodarczo-społecznej rolniczego zaplecza po II wojnie

- światowej na przykładzie Kłyżowa. Praca magisterska, maszynopis. Kraków 1963.
98. O r m i c k i W., Mapa przeludnienia wsi w Polsce emigracyjnej. Rolnictwo 1936, t.IV, z.1.
 99. O r m i c k i W., Problemat ludnościowy w Polsce. Warszawa 1937.
 100. P a t r z y k B., Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi w rejonie naftowym powiatu gorlickiego /po II wojnie/. Praca magisterska, maszynopis. Kraków 1963.
 101. P e r s o w s k i F., Uwagi o metodach i zakresie badań osadniczych. Kw. HKM, t.XIX, nr 2. Warszawa 1964, s.220 - 232.
 102. P i a ś c i k F., Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej. Z.A.P. Rustica, nr 1. Warszawa 1939.
 103. P i ą t k o w s k i L., Kształtowanie się problemów agrarnych w Królestwie Polskim w okresie od listopada 1917 do listopada 1918. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. T.XXVI. Rok 1964. Poznań 1965.
 104. Pisma pośmiertne P o t k a ń s k i e g o K., Studia osadnicze, t.I. Kraków 1922.
 105. P o n i a t o w s k i J., Przeludnienie wsi i rolnictwa. Warszawa 1936.
 106. P r o c h o w n i k A., Rozdrabnianie gospodarstwa a emigracja ze wsi. Rocznik Nauk. Dyd. WSP w Krakowie. Prace geograficzne, z.10.1962.
 107. R a d w a n J., Zagadnienie scalenia gospodarstw wiejskich w Polsce. Warszawa 1938.
 108. R o m a n o w s k a M., Zmiany w zalesieniu Królestwa Polskiego w ostatnim stuleciu. Czas. Geogr., t.XII, z.1, s.252-253. Warszawa 1934.

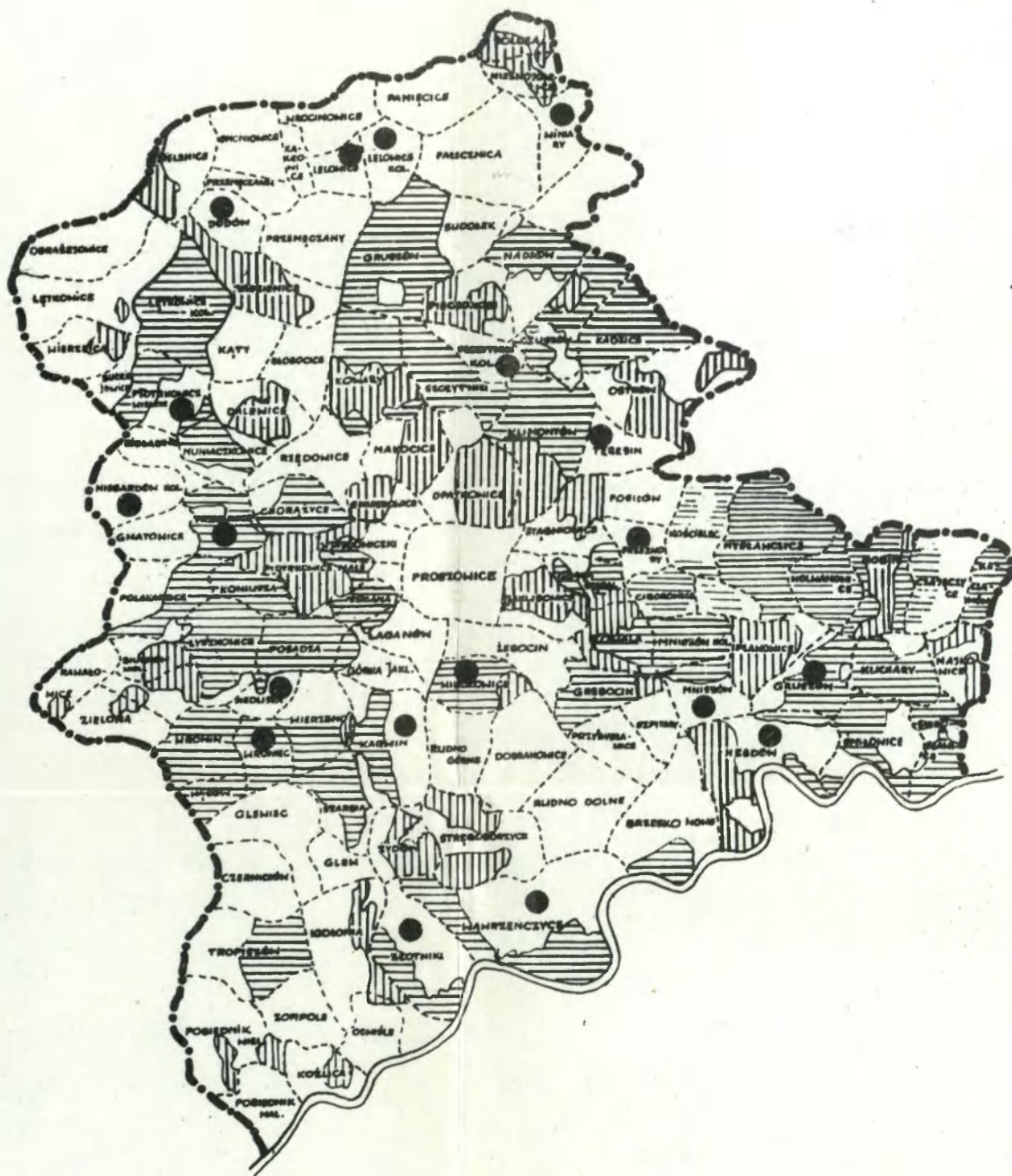
109. R u t k o w s k i J., Historia gospodarcza Polski, t.II. Poznań 1950.
110. S a d u s k a S., Przemiany społeczno-gospodarcze w zapleczu Jaworska po II wojnie światowej na przykładzie Byczyny, Ciężkowic i Jelenia. Praca magisterska, maszynopis. Kraków 1964.
111. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. B.Chlebowskiego, W.Walewskiego, t.VIII. Warszawa 1887.
112. Społeczno-ekonomiczna struktura wsi w Polsce Ludowej IER. Warszawa 1961.
113. S t a n k i e w i c z Witold, Konflikty społeczne na wsi polskiej 1918 - 1920. Warszawa 1963.
114. S t a n i c z y k M., Przeludnienie agrarne w Polsce kapitalistycznej. Mononista. nr 1. 1955.
115. S t y ś W., Zarys historii gospodarczej Polski. Łódź - Warszawa 1956.
116. S t y ś W., Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa. Wrocław 1959.
117. S c h m u c k A., Regiony termiczne w Polsce, Czasopismo Geograficzne. z.1, s. 22-27. 1961.
118. S c h m u c k A., Zarys klimatologii Polski. Warszawa 1959.
119. S z a f e r W., Szata roślinna Polski, t.II, Warszawa 1959.
120. S z e m b e r g A., Reforma rolna PKWN. Materiały do studiowania polityki agrarnej. Seria: Socjalistyczna przebudowa wsi polskiej. Warszawa 1953.

121. S z e m b e r g A., Zmiany struktury agrarnej. Wieś Współczesna. z.7. 1962.
122. S z e m b e r g A., Przemiany struktury obszarowej gospodarstw chłopskich w okresie 1952 - 1960. Roczn. Ek. Rolnej. z.3. 1962.
123. S z u l c H., O nowych drogach badań w geografii historycznej. Czasopismo Geograficzne. z.1, 1964.
124. S z u l c H., Osiedla podwrocławskie na początku XIX wieku. Monografie Śląskie Ossolineum. Wrocław - Warszawa - Kraków 1963.
125. S z u l c S., Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego GUS, t.I. Warszawa 1920.
126. T y c z y ń s k a M., Morfologia środkowej części dorzecza Szreniawy. Dok.Geogr., z. 6. 1959.
127. W ł o d e k J., N o w a k M., Wspólnoty pastwiskowe województwa krakowskiego. Warszawa 1937.
128. Z a b o r s k i B., O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Prace Komisji Etnograficznej PAU, nr 1. Kraków 1926.
129. Zabudowa wsi i budownictwo wiejskie /Materiały dotyczące I Ogólnopolskiej Konferencji w sprawie budownictwa wiejskiego. Warszawa 1938.
130. Z a j ą c z k o w s k i St., Z zagadnień teoretycznych historii osadnictwa. Kw. HKM. nr 3. 1960.
131. Z a j ą c z k o w s k i St., W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa. Kw. HKM., z.2. 1956.

132. Z a j c h o w s k a St., Rozwój osadnictwa na Ziemi Lubuskiej. Przegl. Zachodni. z.11/12, 1951.
133. Z a j c h o w s k a St., Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania. Przegl. Zachodni, nr 6-8, 1953.
134. XX Polski Ludowej. Praca zbiorowa. Warszawa 1960

POWIAT PROSZOWICKI

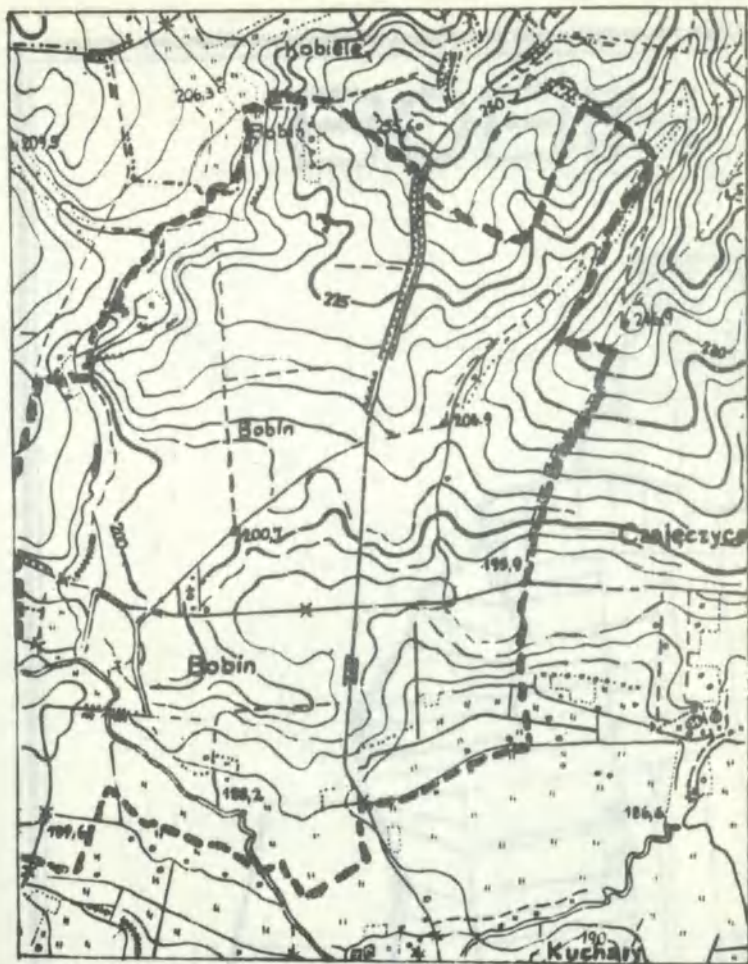
OBSZARY OBJĘTE REFORMAMI ROLNYMI

OBSZARY OBJĘTE:

- REFORMĄ ROLNĄ z 1944 r.
- PARCELACJĄ I KOMASACJĄ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM
- URZĄDZENIEM KOLONIALNYM I PARCELACJĄ W XIX W. I POCZ. XX W..

RYC. 1

--- GRANICA WSI

Ryc.2. Bobin. Hipsometria.

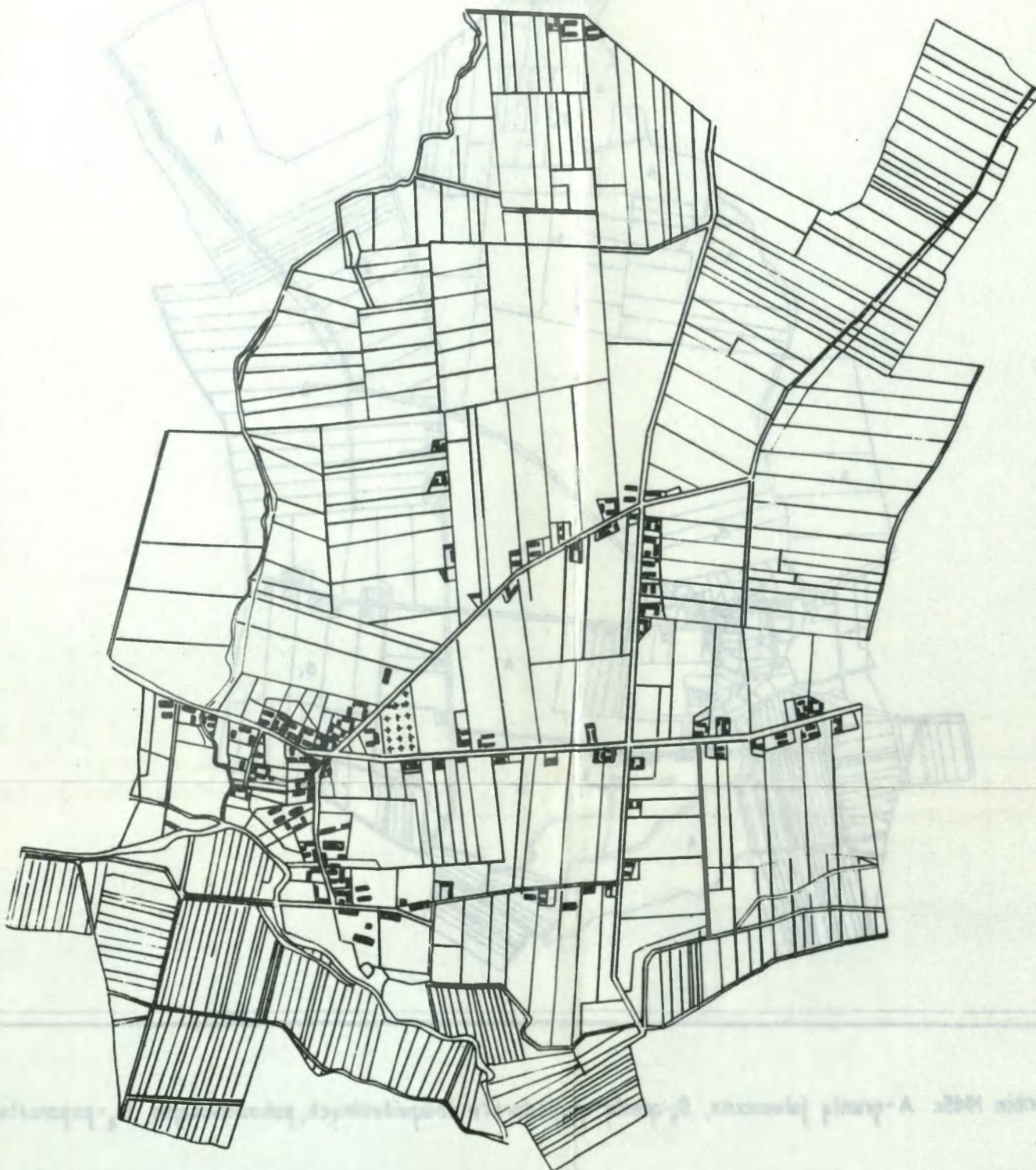
BOBIN 1945 r.

PRZED REFORMĄ ROLNĄ

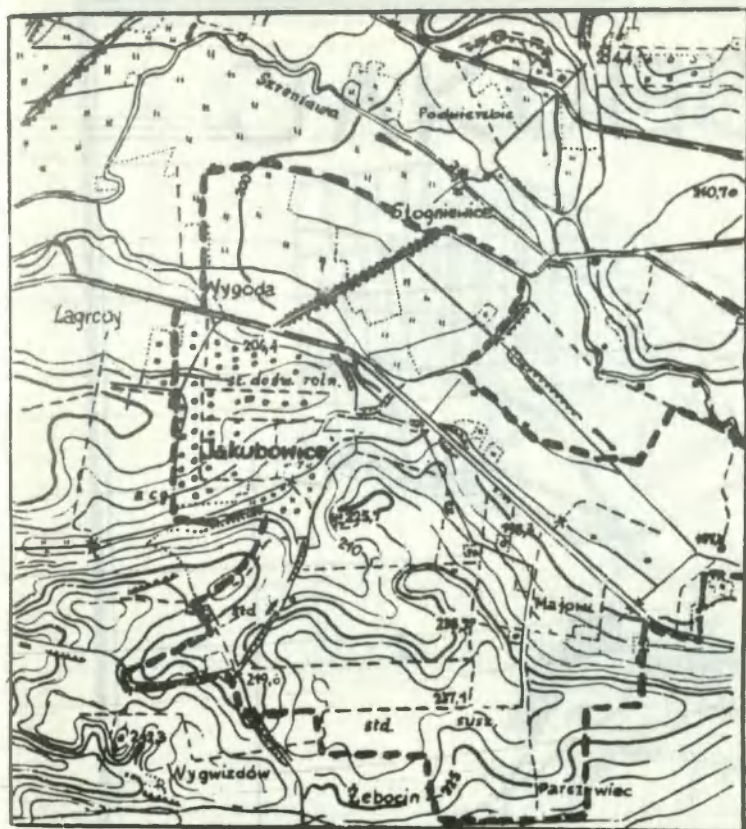

Ryc.3. Bobin 1945r. A-grunty łąkowe, B₁-grunty gospodarstw indywidualnych, B₂-pokołosacyjne, B₃-poparcelacyjne.

BOBIN 1960 r.

Ryc.4. Bobin 1960r. Współczesny obszar wsi ukształtowany w wyniku parcelacji z początkiem XXw., komasacji i reformy rolnej z 1945 roku.

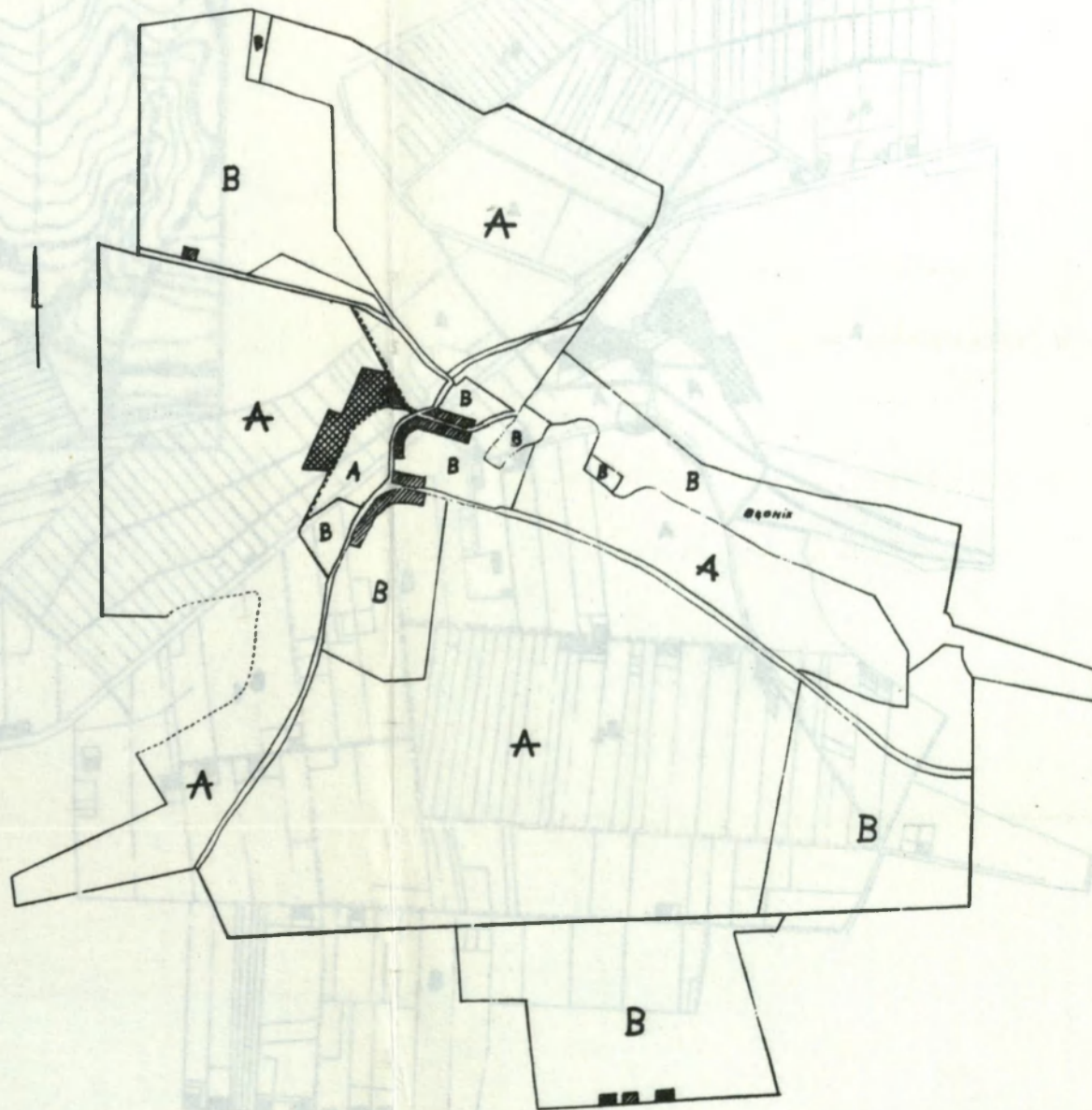
--- GRANICA WSI

Ryc.5. Jakubowice. Hipsometria.

JAKUBOWICE ok. 1941 r.

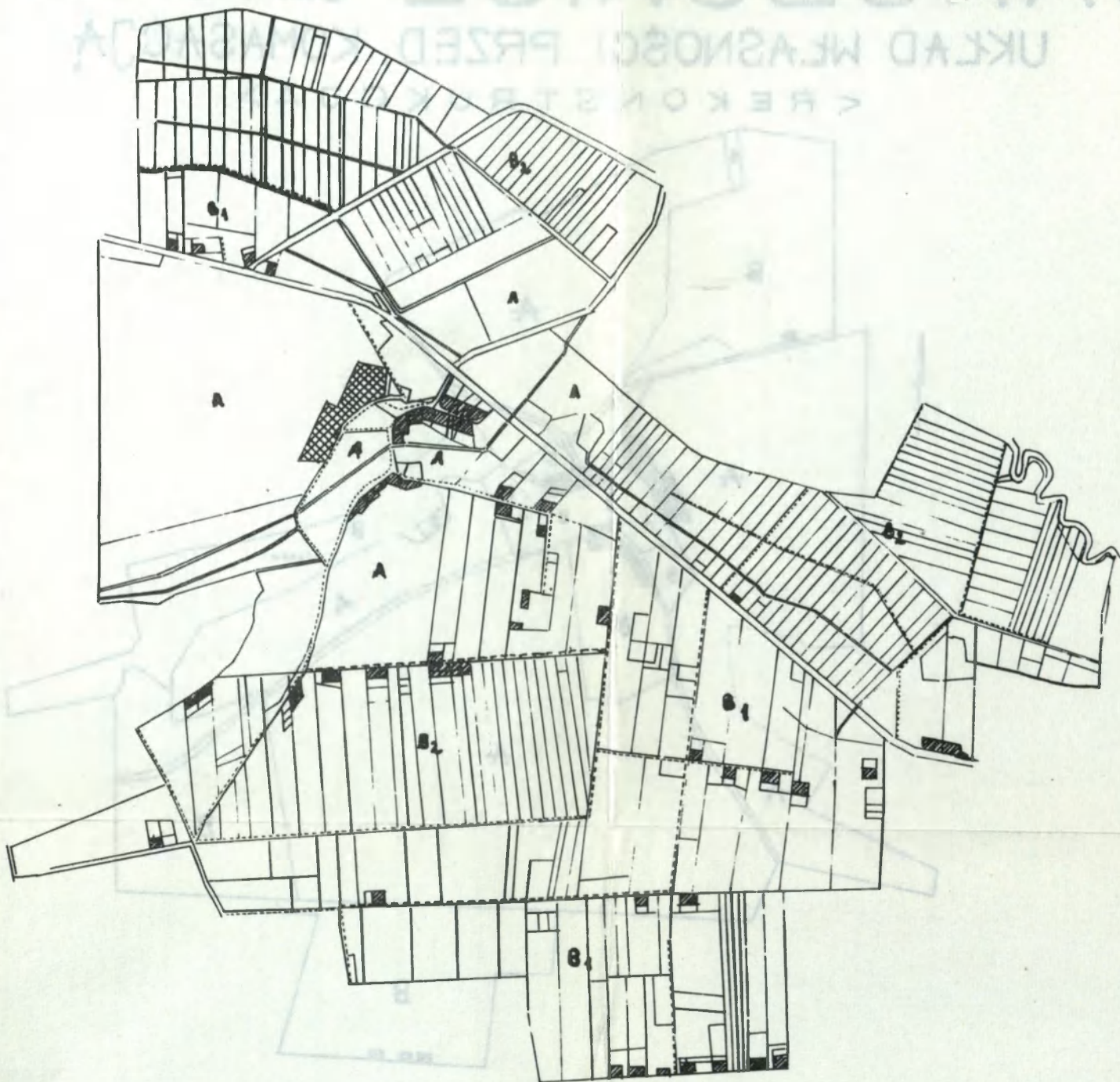
UKŁAD WŁASNOŚCI PRZED KOMASACJĄ

< REKONSTRUKCJA >

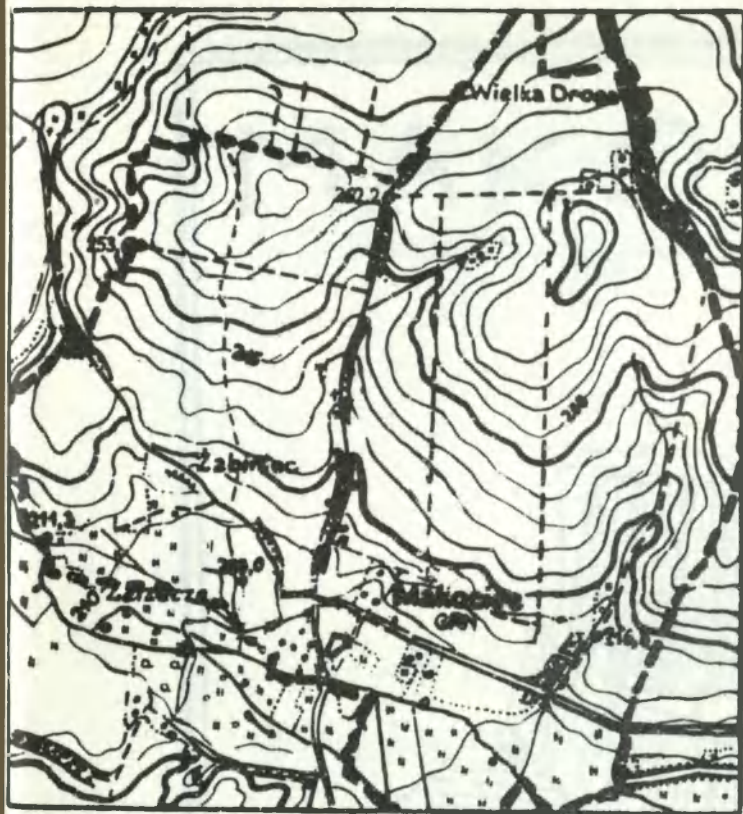

Ryc. 6. Jakubowice 1941rr. ■ - zabudowanko folwarczne. ▨ - zabudowanko gospodarstw indywidualnych. A - grunty folwarczne. B - grunty gospodarstw indywidualnych. Błonie - wspólne postwisko chłopskie.

JAKUBOWICE 1960 r.

Ryc. 7. Jakubowice 1960r. ■ - zabudowania Stacji Selekcji Roślin. ▨ - zabudowania gospodarstw indywidualnych.
A - grunty należące do Stacji Selekcji Roślin. B₁ - grunty gospodarstw indywidualnych, pokomasacyjne.
B₂ - grunty gospodarstw indywidualnych, otrzymane z reformy rolnej.

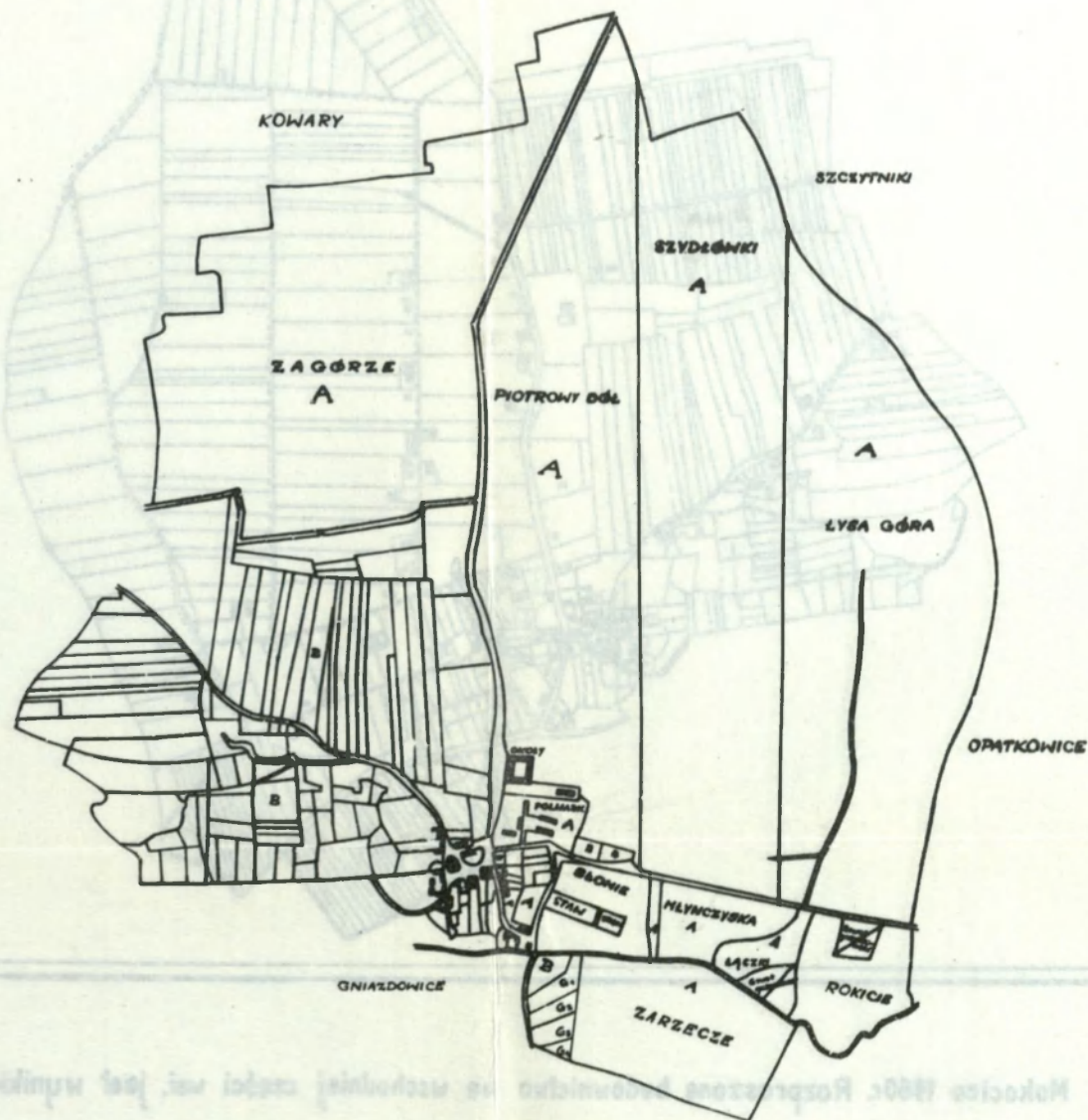

--- GRANICA NSI

Ryc. 8. Makocice. Hipsometria.

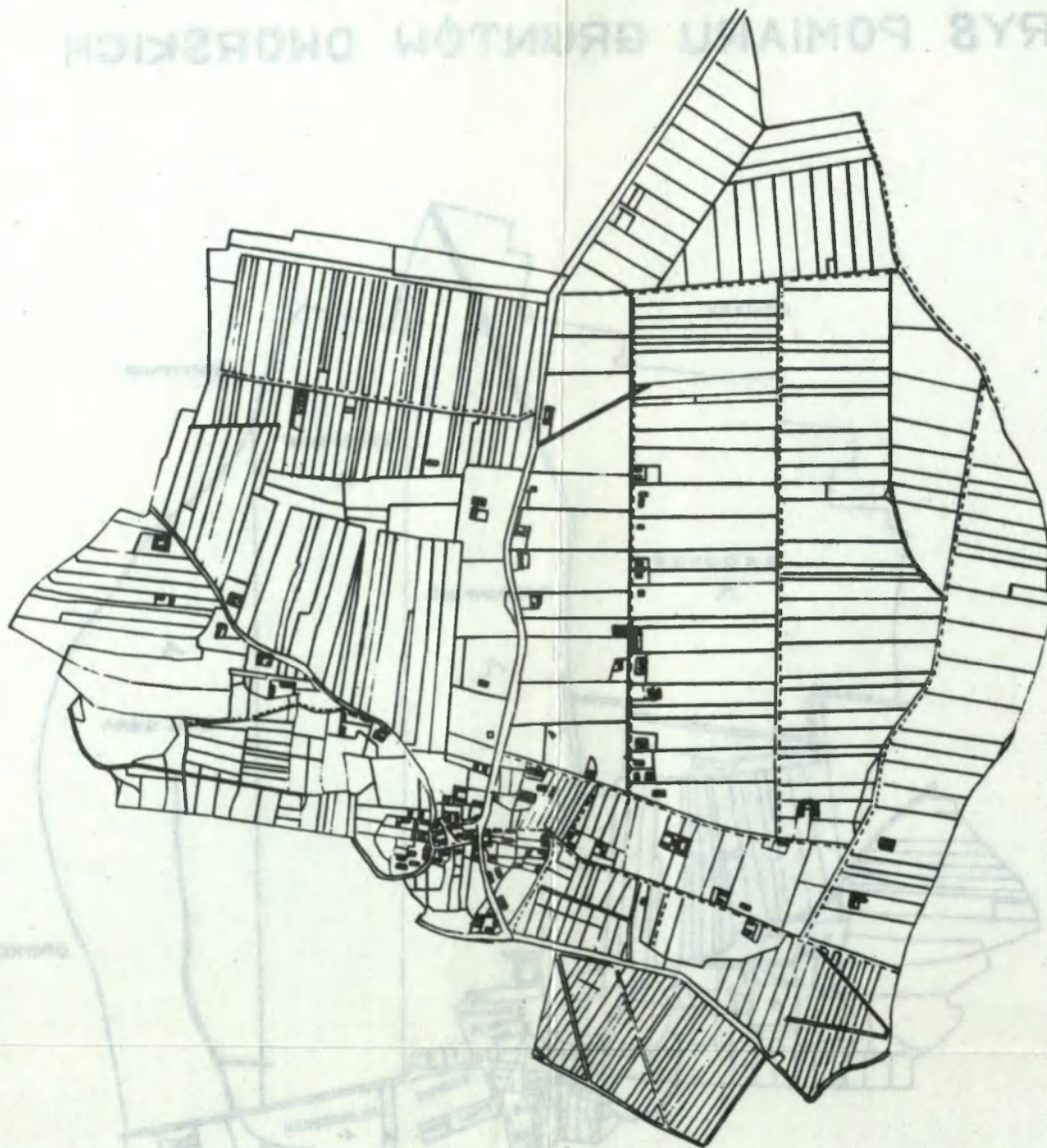
MAKOCICE - 1867 r.

PIERWORYS POMIARU GRUNTÓW DWORSKICH

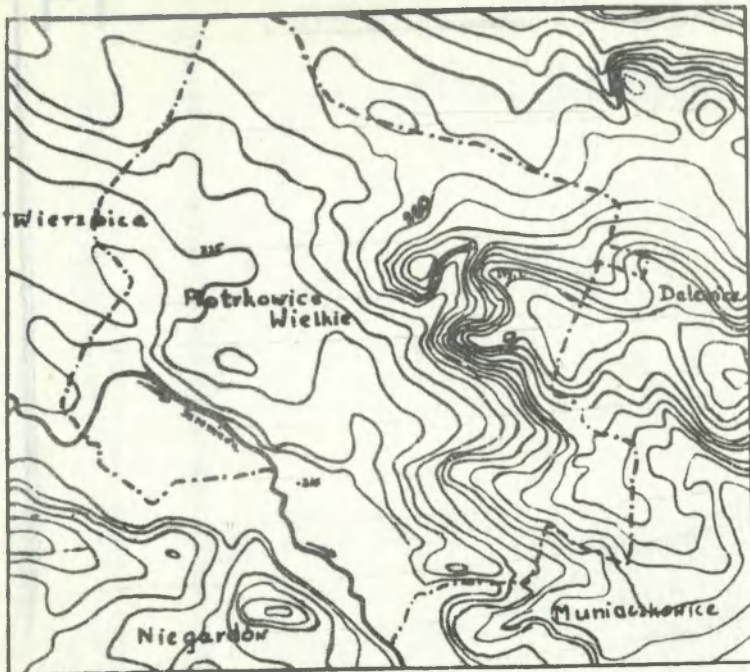

Ryc. 9. Makocice 1867r. A - grunty folwarczne. B - grunty włościńskie. Zagórze - nazwa kompleksów gruntów. G₁, G₂, G₃, G₄ - grunty oddane właścicielom z sąsiedniej wsi Gniazdowice po operacji wzięcia z drobnych enklaw na Łączkach i Rokiczu.

MAKOCICE 1960r.

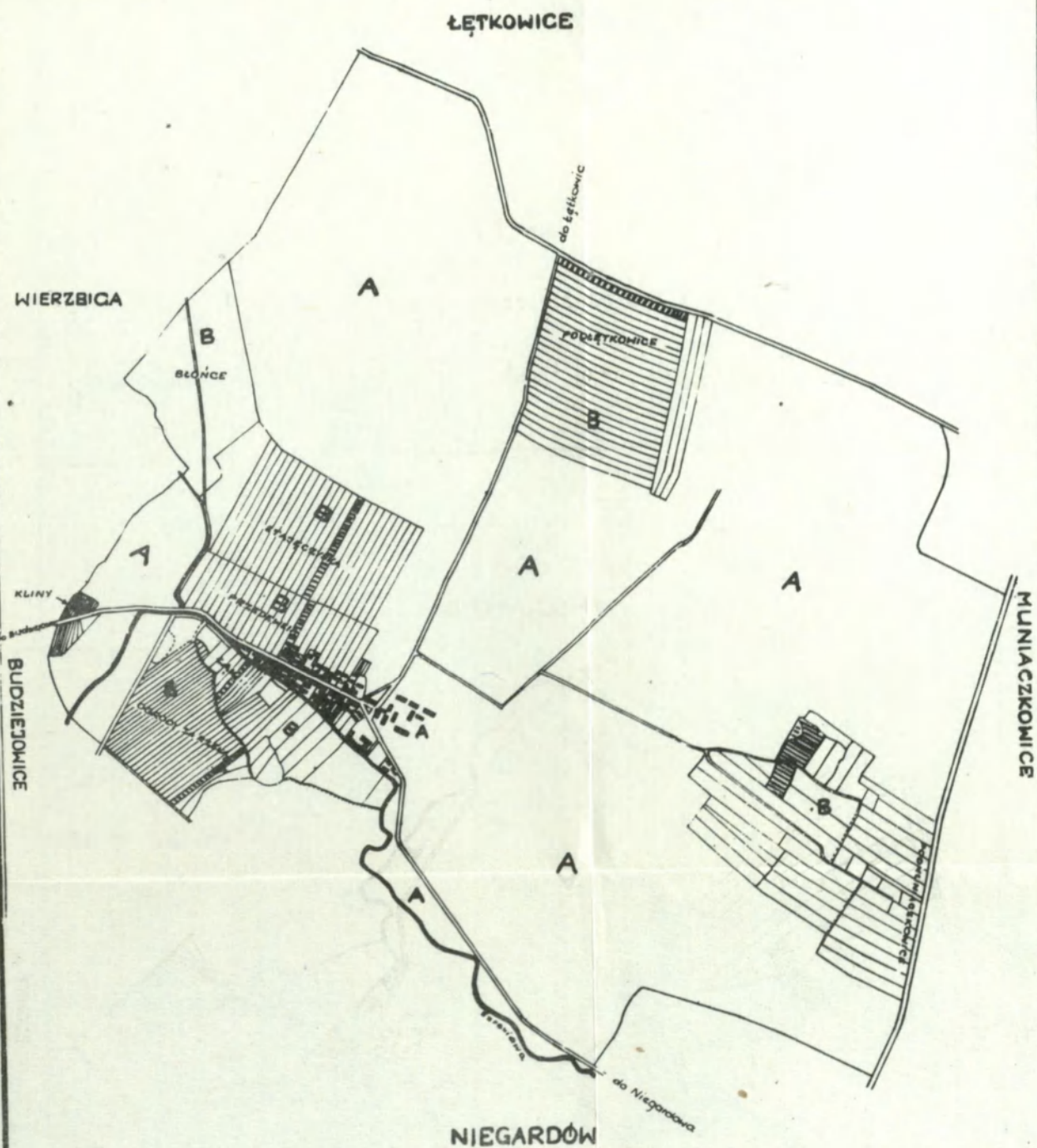
Ryc.10. Mokocice 1960r. Rozpraszone budownictwo we wschodniej części wsi, jest wynikiem reformy rolnej z 1945r.; w zachodniej części wsi wynikiem rodzinnych podziałów ziemi, częściowo wcześniejszej parceledacji i przenoszenie się z dawnego podmokłego siedlisko w suchsze miejsce.

--- granica wsi

Ryc. 11. Piotrkowice Wielkie. Hipsometria.

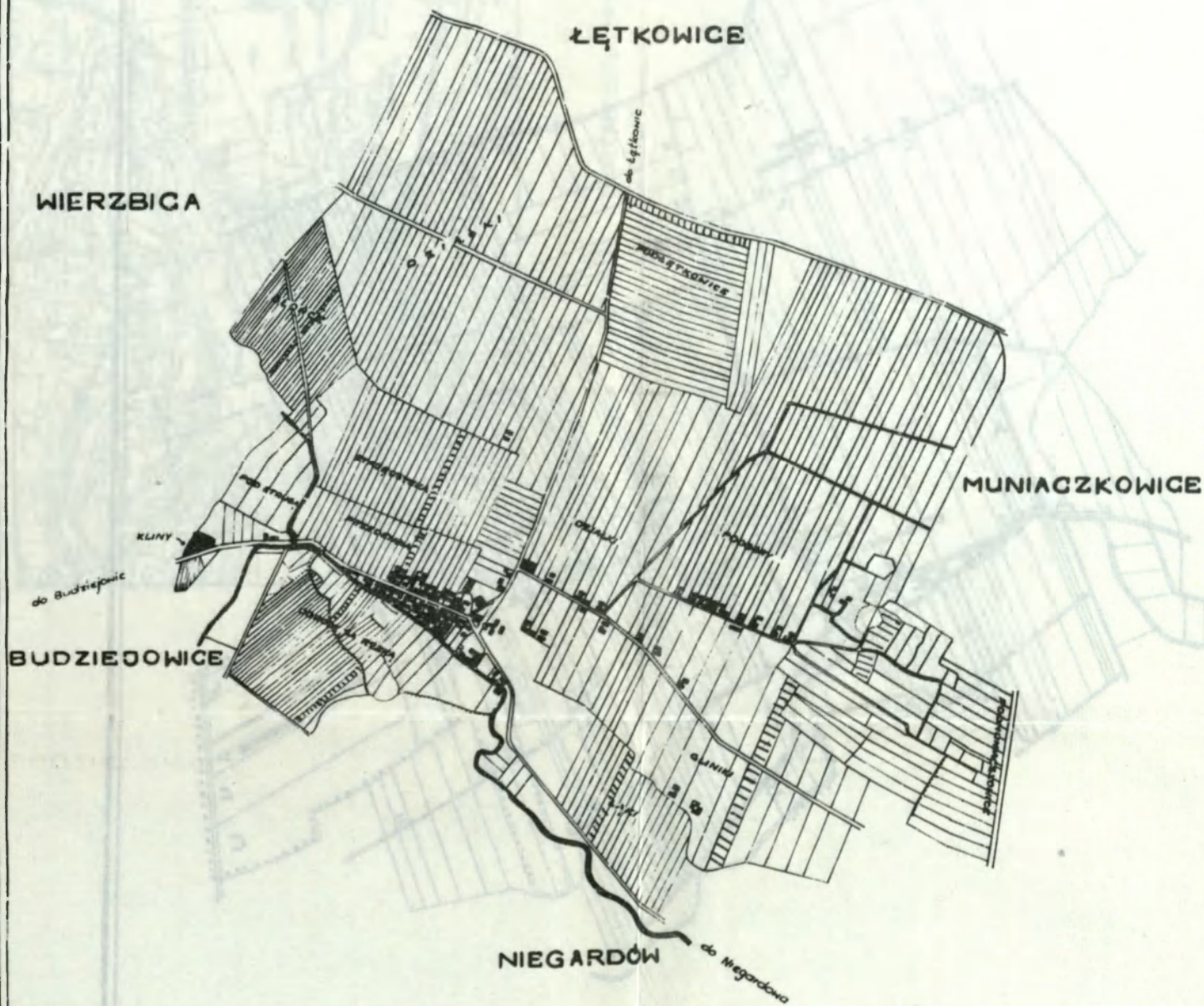
PIOTRKOWICE WIELKIE PO 1864 r. PRZED PARCELACJĄ

Ryc. 12 Piotrkowice Wielkie po 1864 roku. A-grunty folwarczne B-grunty włościańskie. Błońce -
wspólne pastwisko włościańskie. Kreskami zaznaczona pole należące do jednego gospodarstwa

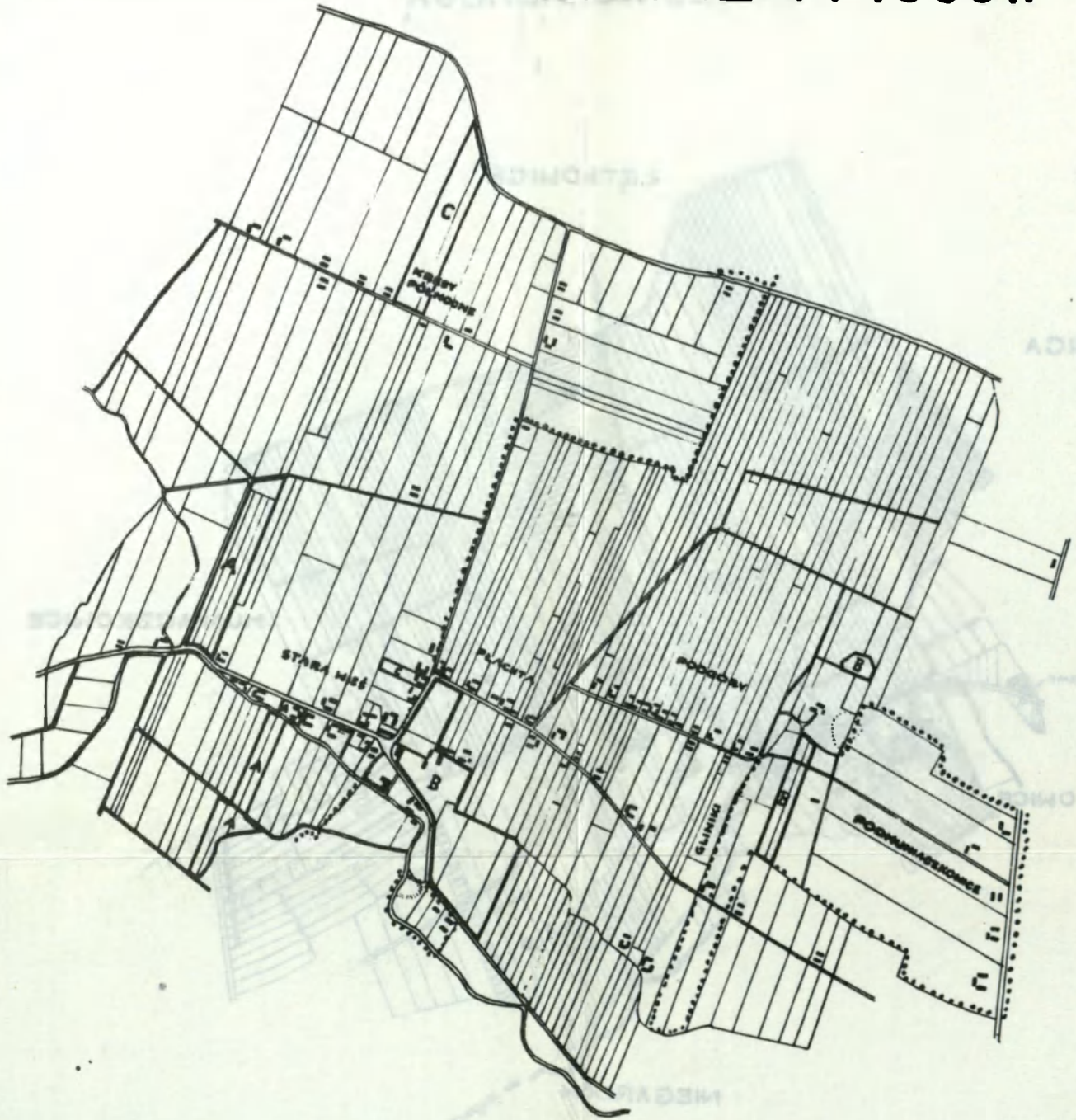
PIOTRKOWICE WIELKIE 1931r.

PRZED KOMASACJĄ

Ryc.13. Piotrkowice Wielkie 1931r. Mapa przedstawia układ zabudowań i pól powstających po parcelacji miejscowego folwarku i rozpadzie wspólnoty gromadzkiej. Kreskami zaznaczone pola należące do jednego gospodarstwa.

PIOTRKOWICE WIELKIE W 1959r.

Ryc.14. Piotrkowice Wielkie 1959r. Współczesny obraz wsi, ukształtowany w wyniku parcelacji, komasacji i rodzinnych podziałów ziemi. granica gruntów objętych komasacją. A,B,C - grunty należące do 36 gospodarstw, przed i po podziale ziemi.

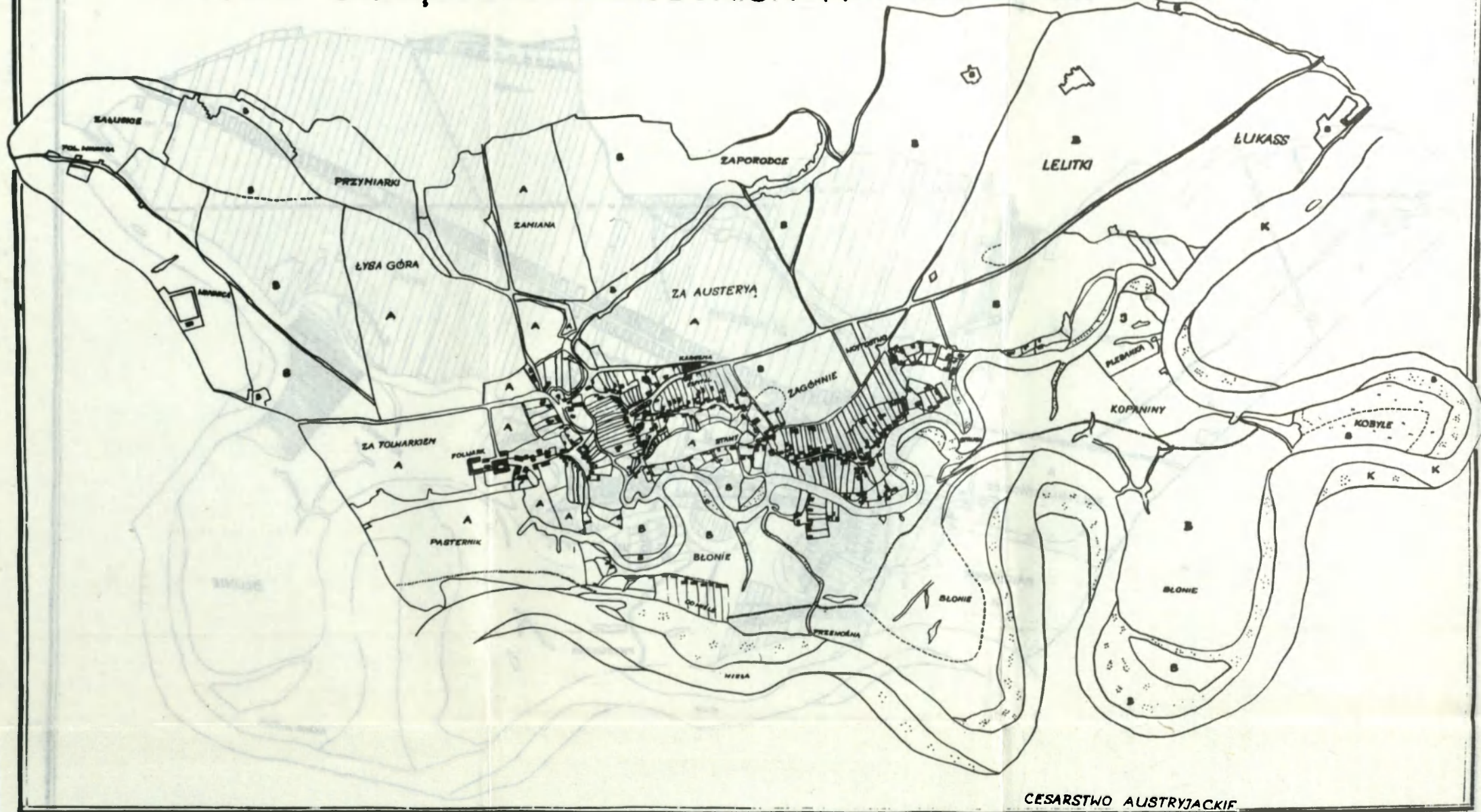

--- granica wsi

Ryc.15. Wawrzęczyce. Hipsometria.

WAWRZENCZYCE 1845 r.

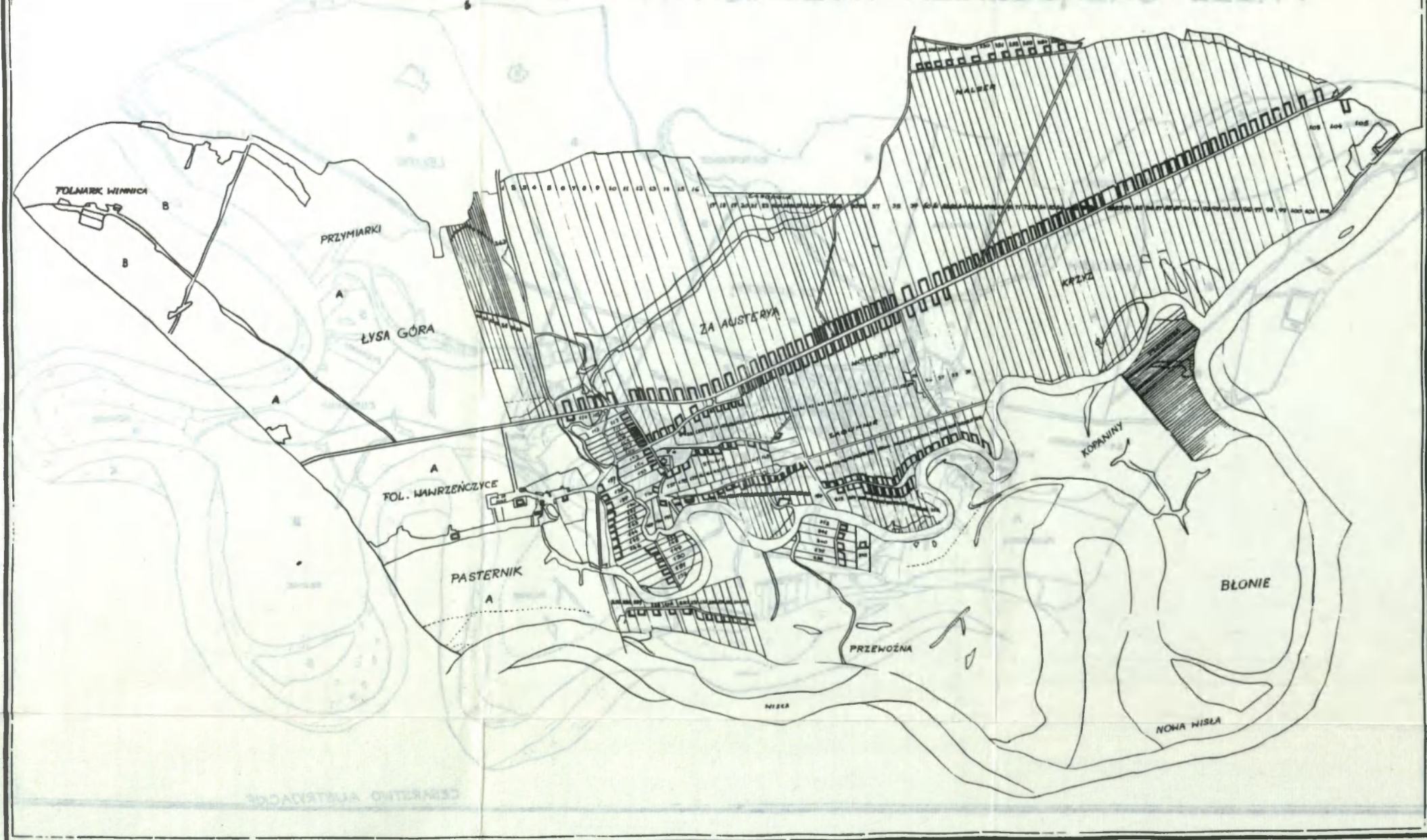
PRZED URZĄDZENIEM KOLONIJNYM

CESARSTWO AUSTRYJACKIE

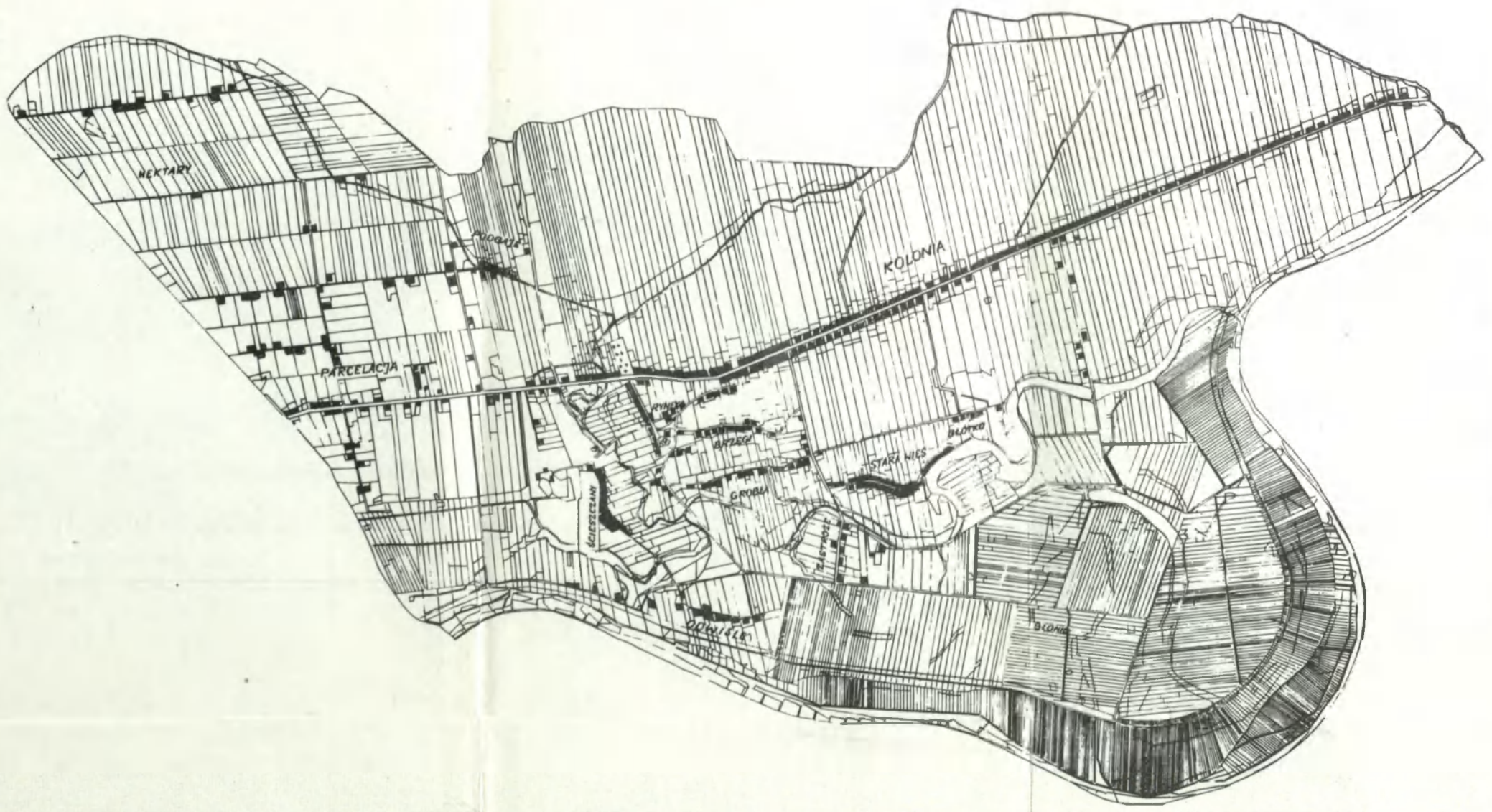
Ryc. 16. Wawrzeńczyce 1845r. A - grunty folwarczne. B - grunty należące do gospodarstw włościańskich. Błonie - wspólne pastwiska należące do włościan i folwarku. Łysa Góra, Lelitki i in. - nazwy kompleksów pól.

WAWRZEŃCZYCE 1857 r. PO URZADZENIU KOLONIJNYM

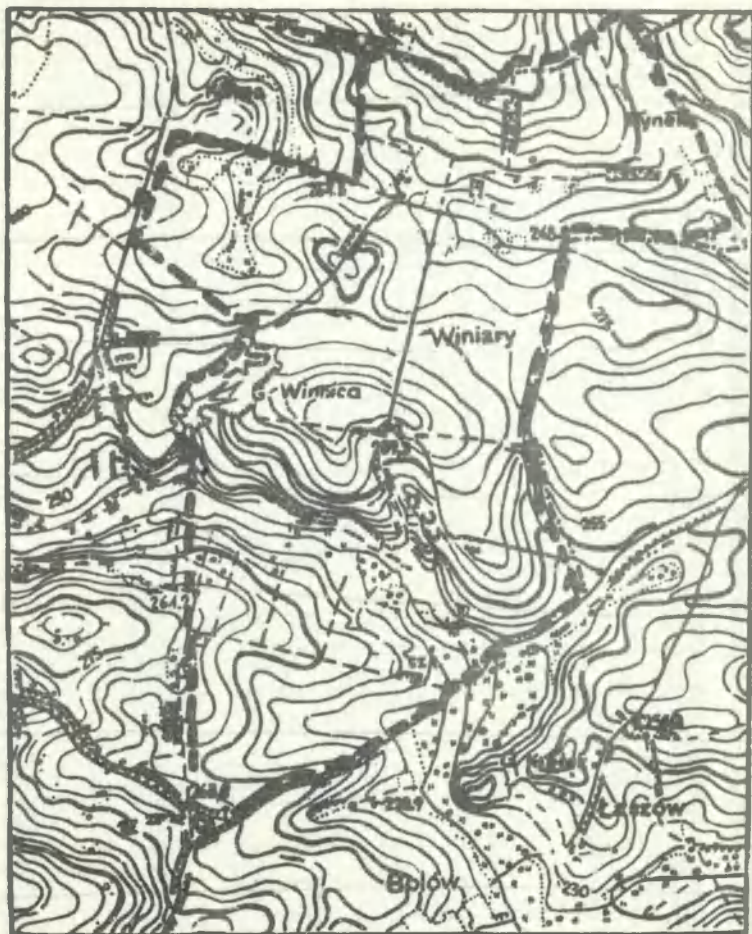

Ryc.17. Wawrzeńczyce 1857r. A - grunty należące do folwarku. Cyframi oznaczono nowourządzone osady rolne i chatupnicze, Błonie, Kopaniny -
wspólne pastwisko włościańskie.

WAWRZENCZYCE 1960 r.

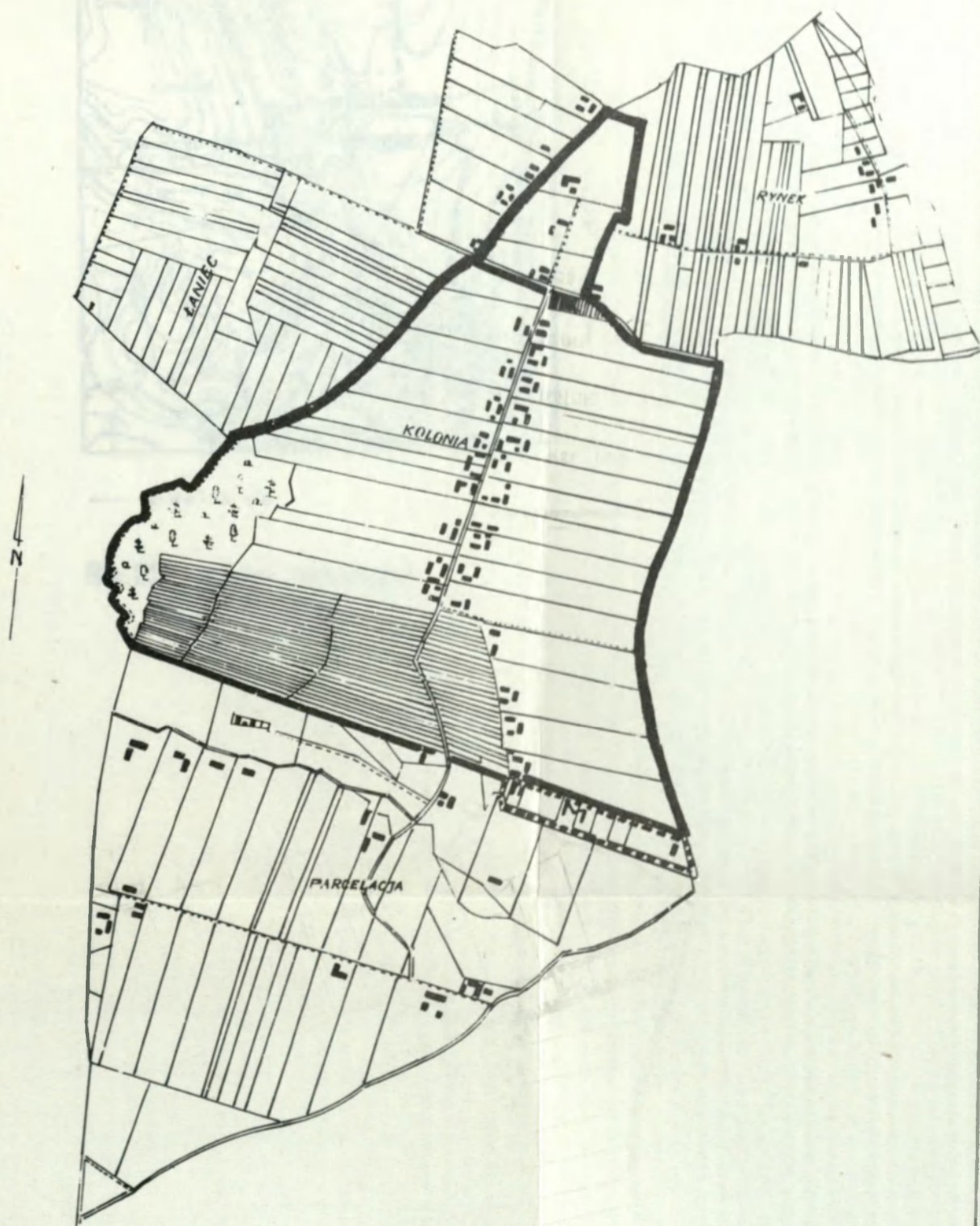
Ryc.18. Wawrzeńczyce 1960r. Współczesny obraz wsi ukształtowany w wyniku przebudowy wg systemu kolonijnego, parcelacji folwarku, rozpadu wspólnoty gromadzkiej i rodzinnych podziałów ziemi.

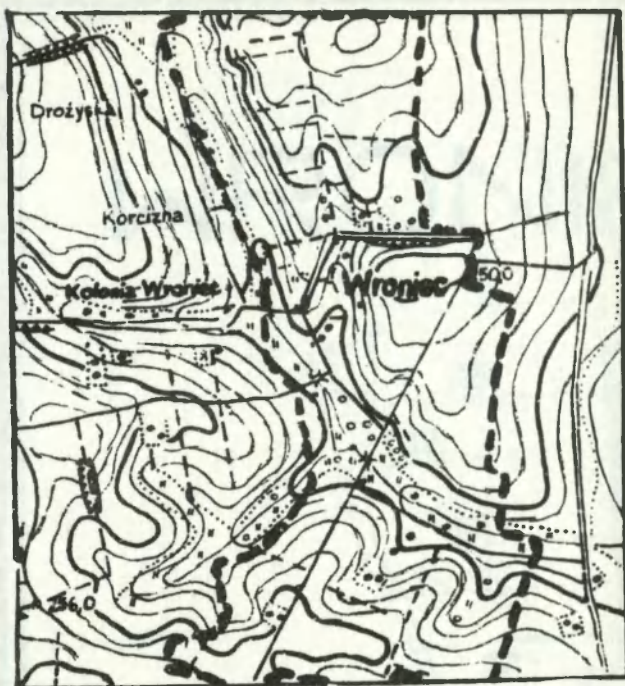
--- GRANICA NSI

Ryc.19. Winiary. Hipsometria.

WINIARY 1960 r.

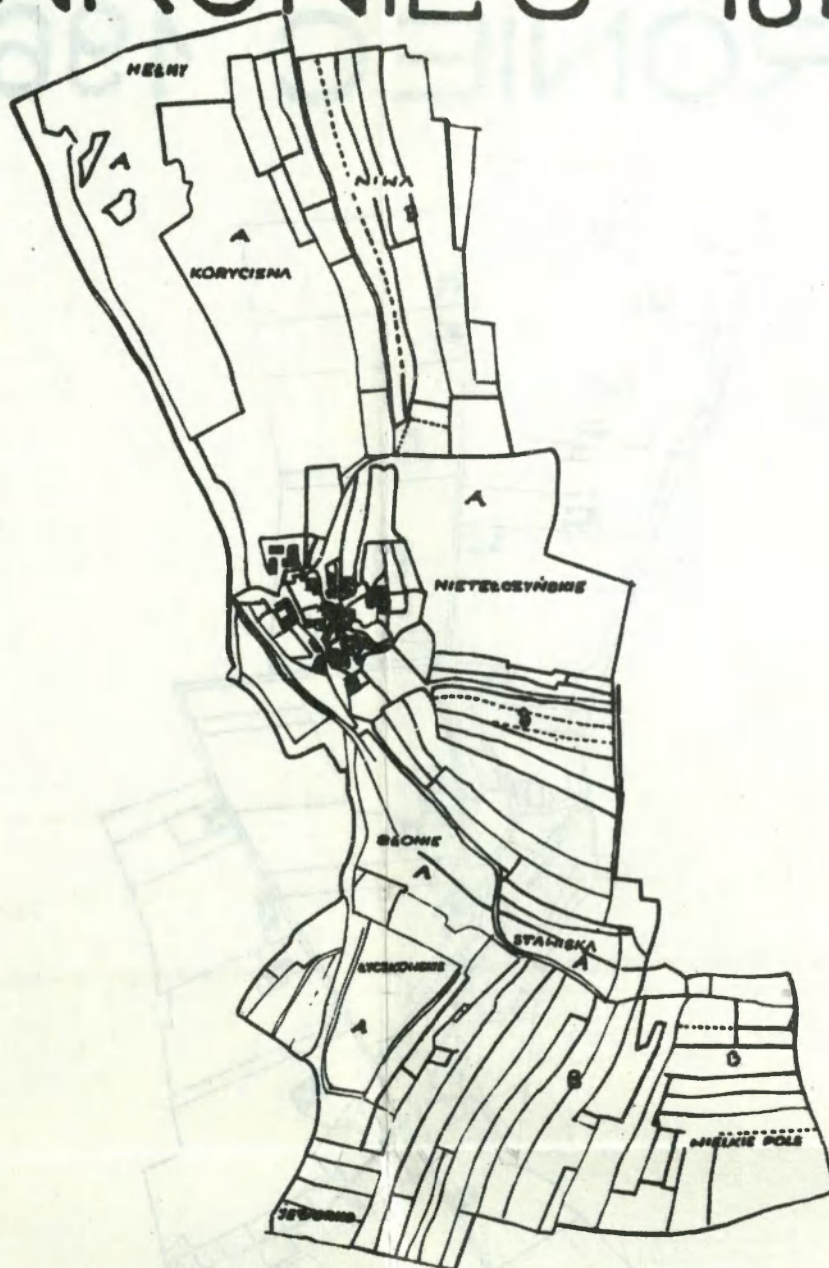
Ryc. 20. Winiary. Kolonia - najstarsza część współczesnej wsi, powstała po przebudowie wg systemu kolonijnego z 1856 roku. Parcelacja - część wsi powstała po parcelacji folwarku z 1913 roku. Łaniec i Rynek / zwany dawniej Przyrzyńkiem / - obszary przyłączone do Winiar w 1945 roku. M - grunty motorolnych, przydzielone bezrolnym w czasie przebudowy wsi. K - grunty dawnej karczmy.

--- granica vsi

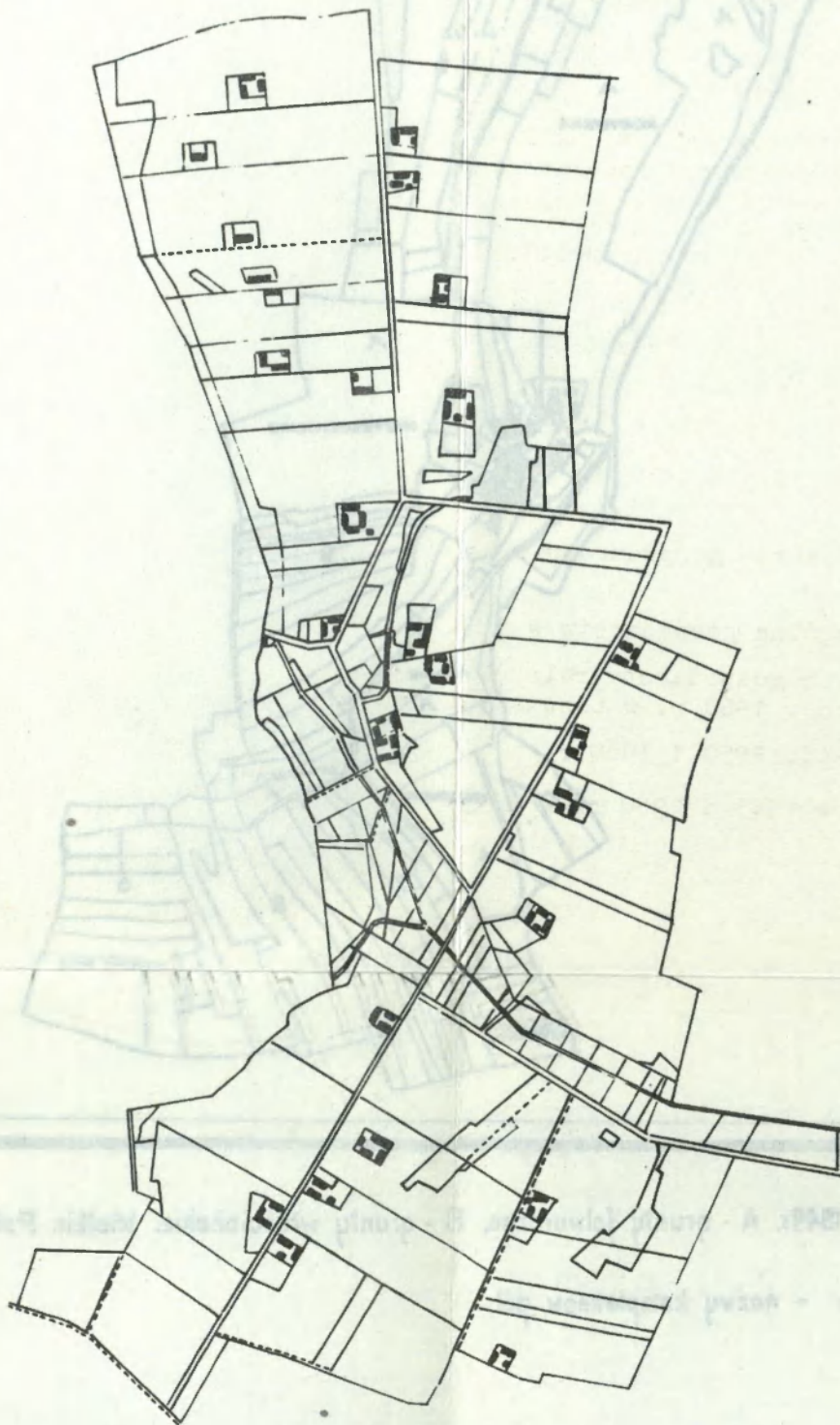
Ryc. 21. Wroniec. Hipsametrica.

WRONIEC 1849r.

Ryc.22. Wroniec 1849r. A - grunty folwarczne, B - grunty włościańskie. Wielkie Pole, Korcizna i inne - nazwy kompleksów pól.

WRONIEC 1960r.

Ryc.23.Wroniec 1960r. Współczesne rozproszone budownictwo i układ pól są wynikiem komasacji z 1933 roku.

SPIS TABEL

1. Struktura gospodarstw włościńskich po uwłaszczeniu w morgach /według stanu z końca 1865 r./.
 2. Kurczenie się obszaru wielkiej własności w wyniku parcelacji w latach 1889 - 1904.
 3. Udział obszaru pochodzącego z PFZ w ogólnej powierzchni spółdzielni produkcyjnych w pow. proszowickim. 1960.
 4. Struktura gospodarstw przed i po reformie rolnej.
 5. Struktura gospodarstw w 1945 r. według grup obszarowych.
 6. Struktura powierzchni gospodarstw w 1945 r.
 7. Struktura gospodarstw w 1945 i 1950 r. w odsetkach.
 8. Zmiany w ilości i w obszarze gospodarstw w latach 1945 - 1950.
 9. Ilość i powierzchnia ogólna gospodarstw w 1960 r.
 10. Struktura indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych w 1960 r. w odsetkach.
 11. Ilość gospodarstw w 1945, 1950 i 1960 r.
 12. Struktura gospodarstw w 1945 i 1960 r. w odsetkach.
-

SPIS RYCIN

1. Powiat proszowicki. Mapa obszarów objętych reformami rolnymi.
2. Bobin. Hipsometria.
3. Bobin 1945 rok /przed reformą rolną/.
4. Bobin 1960 r.
5. Jakubowice. Hipsometria.
6. Jakubowice około 1941 r. /przed komasacją/.
7. Jakubowice . 1960 r.
8. Makocice. Hipsometria.
9. Makocice. 1867 r.
10. Makocice. 1960 r.
11. Piotrkowice Wielkie. Hipsometria.
12. Piotrkowice Wielkie po uwłaszczeniu /przed parcelacją/.
13. Piotrkowice Wielkie po parcelacji.
14. Piotrkowice Wielkie. 1959 r.
15. Wawrzeńczyce. Hipsometria.
16. Wawrzeńczyce przed urządzeniem kolonijnym.
17. Wawrzeńczyce. 1857 r. /po urządzeniu kolonijnym/.
18. Wawrzeńczyce. 1960 r.
19. Winiary. Hipsometria.
20. Winiary. 1960 r.
21. Wroniec. Hipsometria.
22. Wroniec. 1849 r.
23. Wroniec. 1960 r.

Spis treści:

WSTĘP	1
1. Wprowadzenie	1
2. Przedmiot i cel pracy	1
3. Materiały źródłowe i metoda pracy	10
4. Charakterystyka geograficzno-ekonomiczna powiatu proszowickiego	17
I. PRZEMIANY STRUKTURY OSADNICZO-AGRARNEJ WSI POWIATU PROSZOWICKIEGO OD POŁOWY XIX WIEKU DO 1945 R. POD WPŁYWEM REFORM AGRARNYCH I WZROSTU ZAŁUDNIENIA	28
1. Rzut oka na sieć osadniczą i zaludnienie ziem obecnego powiatu proszowickiego w I połowie XIX wieku	28
2. Sieć osadnicza i zaludnienie ziem obecnego powiatu proszowickiego po I wojnie światowej /wg materiałów z 1921 r./	32
3. Struktura własnościowa na terenie dzisiejszego powiatu proszowickiego pod koniec XVIII wieku i jej zmiany w wieku XIX /przechodzenie wsi w ręce prywatne i rządowe; tworzenie donacji/	36
4. Reforma rolna przed uwłaszczeniem jako wyraz zachodzących przeobrażeń polityczno-społeczno-gospodarczych w XIX wieku i jej wpływ na zmiany struktury osadniczo- agrarnej	38

a/ Urządzenie włościan według systemu kolonijnego przejawem dążeń do zjednania włościan poprzez poprawę ich bytu i do polepszenia wadliwej struktury agrarnej	38
b/ Przebudowa wsi według systemu kolonijnego na przykładzie Wawrzeńczyc i Winiar	42
c/ Gospodarcze rezultaty przebudowy wsi	55
5. Uwłaszczenie włościan i rola tej reformy w kształtowaniu struktury społeczno-gospodarczej wsi	57
6. Parcelacja i jej wpływ na przekształcenie struktury własnościowej i zróżnicowanie wsi pod względem społeczno-gospodarczym i osadniczym	60
a/ Przyczyny parcelacji i jej charakter; kurczenie się obszaru większej własności w wyniku parcelacji	60
b/ Przebieg akcji parcelacyjnej i jej wpływ na dalsze zróżnicowanie gospodarczo-społeczne wsi, zabudowę wsi i pogłębienie szachownicy gruntowej ...	62
7. Komasaacja gospodarstw chłopskich w okresie międzywojennym	75
a/ Cel i charakter prac scaleniovych ...	75
b/ Komasaacja, jako czynnik przekształcający dotychczasowe struktury osadniczo-agrarne	76
c/ Zalety i ujemne strony komasacji	84
8. Podział wspólnot pastwiskowych, jako wyraz dążeń indywidualnych właścicieli do powiększenia obszaru gospodarstw	85

	str.
II. PRZEOBRAŻENIA STRUKTURY OSADNICZO-AGRARNEJ W OKRESIE POLSKI LUDOWEJ /od 1945 - 1960 r./	89
1. Sieć osadnicza i zaludnienie ziem obecnego powiatu proszowickiego po II wojnie światowej	90
2. Wpływ reformy rolnej na zmianę struktury osadniczo-agrarnej wsi	93
3. Rozdrabnianie gospodarstw	104
Przebieg procesu rozdrabniania gospodarstw rolnych od 1945 do 1960 roku...	105
4. Rzut oka na zróżnicowanie gospodarstw rolnych, dalsze zmiany w przestrzennej zabudowie i fizjonomii wsi	119
5. Ujemny wpływ współczesnej przestrzennej zabudowy wsi i rozrzuconych gospodarstw na powojenny proces przemian na wsi proszowickiej na przykładzie elektryfikacji	126
III. UWAGI KOŃCOWE	128
STRESZCZENIE	135
WYKAZ ŹRÓDEŁ	138
LITERATURA	142
SPIS TABEL	155
SPIS RYCN	156

WYKAZ ZESZYTÓW DOKUMENTACJI GEOGRAFICZNEJ

za ostatnie lata

1961

- 1 PRACA ZBIOROWA — Klimat Hall Gąsienicowej tekst s. 20, 29 tabel, 44 ryc., z1 7.—
- 2 PRACA ZBIOROWA — Z badań Stacji Naukowej IG PAN nad Jezłorem Mikołajskim, s. 135+nlb. 28 ryc.+mapa+2 tab., z1 7.—
- 3 PRACA ZBIOROWA — Materiały do geografii przemysłu Polski, s. 245, z1 7.—
- 4 M. BOGACKI — Objaśnienie do mapy geomorfologicznej 1:50 000 Arkusz N 34-93 Kolno, s. 50, z1 7.—
- 5 PRACA ZBIOROWA — Materiały do geografii zaludnienia Polski i Czechosłowacji
- 6 E. TOMASZEWSKI — Objaśnienie do mapy geomorfologicznej 1:50 000 Arkusz N 33-143 — A KÓRNIK s. 50+1 tab. nlb., z1 7.— (poz. 2, 4, 5, 6 do użytku służbowego)

1962

- 1 PRACA ZBIOROWA — Economic Regionalization. Materials of the First General Meeting of the Commission held in Utrecht, the Netherlands, from 8 till 9 Sept. 1961, s. 120, z1 7.—
- 2 T. LIJEWSKI — Geografia komunikacji woj. białostockiego, s. 206 + mapy, z1 7.— (do użytku służbowego)
- 3 PRACA ZBIOROWA — Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi. Wydanie II poprawione i uzupełnione s. 130, z1 7.—
- 4 E. GÓRECKA — Związek przemysłu cementowego w Polsce ze środowiskiem geograficznym, s. 171+36 nl. (ryc. i fot.), z1 7.— (służb.)
- 5 E. TOMASZEWSKI — Objaśnienia do mapy geomorfologicznej 1:50 000. Arkusz N 33-131-C KOSTRZYŃ s. 63+ryc. n-b, z1 7.— (do użytku służbowego)
- 6 PRACA ZBIOROWA — Studia nad użytkowaniem ziemi — IV. Sprawozdania z prac w powiatach: koszalińskim, suwalskim i olsztyńskim, s. 120+ryc. nlb. z1 7.—

1963

- 1 S. ZYNDA — Objaśnienia do mapy geomorfologicznej 1:50 000. Arkusz N-33-139-B. TOPORÓW s. 70+nlb. ryc., z1 7.— (do użytku służbowego).
- 2 D. KOSMOWSKA — Objaśnienia do mapy hydrograficznej 1:50 000 arkusz Ożarów, s. 80+mapy, z1 7.— (do użytku służbowego).
- 3 PRACA ZBIOROWA — Bibliografia geografii polskiej — 1960 str. 320, z1 7.—
- 4 PRACA ZBIOROWA — Studia nad wymianą ciepłą na Stacji Naukowej IG PAN w Wojcieszowie, s. 40+ryc. nlb z1 7.—
- 5 PRACA ZBIOROWA — Zagadnienia z geomorfologii i hydrografii, s. 54+ryc. nlb., z1 7.—
- 6 J. BĄCZYK — Geneza Półwyspu Helskiego na tle rozwoju Zatoki Gdańskiej, s. 180+28 ryc.+36 fot. nlb., z1 7.— (do użytku służb.)

1964

- 1 PRACA ZBIOROWA — National and Regional Atlases, s. 155, zł 24.—
- 2 J. KOSTROWICKI — The Polish Detailed Survey of Land Utilization. Methods and Techniques of Research. s. 100+ulb., zł 18.—
- 3 PRACA ZBIOROWA — Instrukcja do mapy hydrograficznej Polski 1:50 000, wydanie III, s. 83 + zał. nlb., zł 24.—
- 4 PRACA ZBIOROWA — Materiały do monografii geograficzno-gospodarczej Chełmży
Wpływy podziału spadkowego komasacji i parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy XIX wieku, s. 152 + ryc. ulb., zł 24.—
- 5 PRACA ZBIOROWA — Badania klimatu lokalnego, s. 94+ryc.nlb., zł 18,—
- 6 PRACA ZBIOROWA — Zagadnienie geografii przemysłu, s. 81+ryc. ulb., zł 15.—

1965

- 1 M. STOPA — Rejony burzowe w Polsce, s. 100 + ryc. ulb., zł 18.—
- 2 B. OLSZEWICZ, Z. RZEPA — Katalog rękopisów geograficznych, s. 107, zł 24.—
- 3 T. KRZEMIŃSKI — Objaśnienia do mapy hydrograficznej Polski 1:50 000, arkusz STREKOWA GÓRA, s. 36+nlb., zł 12.— (do użytku służbowego)
- 4 PRACA ZBIOROWA — Polskie mapy rozmieszczenia ludności. Charakterystyka i przegląd bibliograficzny. Zasięg wpływów szkół średnich w rejonie Pily, s. 100+ryc. i tab. nlb., zł 21.—
- 5 PRACA ZBIOROWA — Studia nad użytkowaniem ziemi — V (w druku).
- 6 A. PROCHOWNIK — Przemiany struktury osadniczo-rolniczej wsi powiatu proszowickiego od połowy XIX wieku do 1960 r. (w druku)